

21914

હિંદુઓમાં દ્વિજના સોળ સંસ્કાર

વિધિ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

રાવ સાહેબ મયારામ શંભુનાથ.

ચંદ્રાનર હોયુટી એન્જીનેયરિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટ.

ઉત્તર ભાગ.

(મુગ્ધ ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ પ્રેસમાં હોરમનજી નમશેદજીએ છાપ્યું.)

સંવત ૧૯૫૦.

સને ૧૯૮૪.

સને ૧૯૬૩ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

કર્મિત ત્રણ રૂપીયા.

હિંદુઓમા દ્વિજના સોળ સંસ્કાર વિધિ.

૨૧૬૧૪

પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથ લખી મોકલવા ગુજરાત વર્ન્યાક્યુલર સોસૈટીએ જાહેર ખબર છપાવેલી તે ઉપરથી મેં તે તૈયાર કરી મોકલ્યો. વળી બીજા પાણુ કોઇએ મોકલ્યો તેમાં મ્હારો ગ્રંથ ઘણી દલગીરી ખતાવી નાપસંદ કર્યો અને બીજા પસંદ કર્યો તેથી મેં મ્હારે ખરચે છપાવ્યો.

આ ગ્રંથના ૩ ભાગ કીધા છે. ૧લા ભાગમાં ૪ પ્રકરણ છે. બીજામાં ૧૬ પ્રકરણ વિધિઓના મંત્ર, સૂત્ર, શ્લોક તથા પ્રમાણ છે. ત્રીજા ભાગમાં ચાલતો પ્રચાર તથા આચાર્યોના મત છે, એ વાંચેથી જાણાશે. જે સંસ્કાર વિધિઓ કરવાના શા કારણ તથા કયી વિધિઓ અને આચાર્યોના સાંપ્રત કાળમાં એ વિષે કેવાં મતો છે.

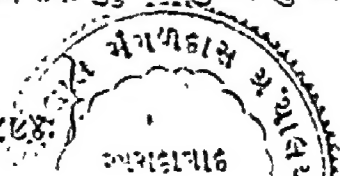
મને લાગે છે જે ગ્રંથ મ્હોટો થયાથી સોસૈટીએ નાપસંદ કર્યો. બીજા ભાગમાં દયાનંદ સરસ્વતિના સોળ સંસ્કાર વિધિ વિષે મજબૂત ભાષામાં રચેલા ગ્રંથમાંથી સંક્ષેપે લીધું છે અને સંસ્કૃતમાનાં શ્લોક, મંત્ર, સૂત્રના ગૂજરાતીમાં અર્થ કર્યા છે તેથી ગ્રંથ મ્હોટો થયો છે, પરંતુ ટુકોડ તથા ન્હાનો કરવાનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખ્યો છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં દ્રવ્ય વય, શ્રમવ્યય તથા શોધ કરવામાં કસર રાખી નથી. પ્રાક્ષણ વેદીઆઓના આગ્રહથી છપાવી તૈયાર કર્યો છે. આ ગ્રંથની કીંમત રૂ. ૩) કલદાર આગળથી ઘરાક થનાર પાસેથી લેવાની રાખી છે. પાછળથી થનાર પાસેથી રૂ. ૫) રાખી છે, એ વધારે નથી એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

આ ગ્રંથના કાગળ તથા પુકું મજબૂત રાખ્યું છે.

મુરત વાડીકળીયું

તા. ૮ જાન્યુઆરી ૧૮૯૪.

અથ કર્તા.

હિંદુઓમા દ્વિજના સોળ સંસ્કાર વિંધ.

આ

નાનુ પુસ્તક

મુંમઠવાળા

પંડિત શિરોમણી કવિશ્વર

વેદાન્ત વેદશાસ્ત્ર,

સકળ શુભ ગુણ સંપન્ન

શ્રી ગુરુલાલજી

ને

અર્પણ કરતાં

તે

તેઓએ સ્વિકારવાથી

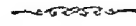
તેમનો

મહદુપકાર થયો

છે.

મયારામ શંભુનાથ

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

હિંદુઓમાં દ્વિજના સોળ ૧ કાર વિધિ ૧૧

ભાગ પેહલો!—સોળ સંસ્કાર વિધિ.

પ્રકરણ	૧ હું—સંસ્કાર	૪
"	૨ જી—પ્રાણાય અને તેનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૫
"	૩ જી—હિંદુ ધર્મ તથા ધર્મ પુસ્તક	૯
"	૪ થું—ગૂજરાતી પ્રાણણોની ન્યાતો	૧૨

ભાગ બીજો—ગુજરાતી પ્રાણણોમાં ૧૬ સંસ્કાર.

પ્રકરણ	૧ હું—ગર્ભાધાન સંસ્કાર	૧૫
"	૨ જી—પુંસવન સંસ્કાર	૨૨
"	૩ જી—સીમન્ત સંસ્કાર	૨૫
"	૪ થું—જાતકર્મ સંસ્કાર	૩૦
"	૫ મું—નામકરણ	૩૫
"	૬ કું—ખડિર્નિષ્ક્રમાણ અથવા નિષ્ક્રમાણ સંસ્કાર... ..	૩૮
"	૭ મું—અન્નપ્રાશન સંસ્કાર	૩૯
"	૮ મું—ચૌલ અગર ચૂડાકરણ સંસ્કાર	૪૦
"	૯ મું—કર્ણવેધ સંસ્કાર	૪૪
"	૧૦ મું—ઉપનયન સંસ્કાર... ..	૪૬
"	૧૧ મું—વેદારંભ સંસ્કાર	૫૧
"	૧૨ મું—સર્માંવર્તન સંસ્કાર (૧૨)... ..	૬૧
"	૧૩ મું—વિવાહ સંસ્કાર	૬૫
"	૧૪ મું—ગૃહાશ્રમ સંસ્કાર... ..	૮૬
"	૧૫ મું—વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમ-સંસ્કાર	૮૮
"	૧૬ મું—મૃતક સંસ્કાર	૯૪

ભાગ ત્રીજો—પ્રચાર.

પ્રકરણ	૧ હું—સંસ્કાર વિધિની ચાલતી રીતો	૧૦૧
"	બીજું—સંસ્કારો કરવાના કારણ—તેમાંના કેટલાંક બંધ પડવાના કારણ	૧૦૨
"	જૂના જૂના રીતો ભાગ	૧૦૮
"	૩૧ પત્ર	૧૨૧

હિંદુઓમાં દ્વિજના સોઠ સંસ્કાર વિધિ.

હિંદુમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ ધણાક કાળથી થયેલી છે, તેઓના દરેકના ધર્મ, તેમાં પુરૂષના જીવન તથા સ્ત્રીના જીવન. વેદ, (શ્રુતિ) સ્મૃતિ, પુરાણાદિમાં વર્ણવેલા છે તે પ્રમાણે સવારના પ્રાતઃકાળથી રાતના સયન સમય સૂઢી પુરૂષ કેમ વર્તવું તે કહ્યું છે. બ્રાહ્મણ પુરૂષને આખા દિવસમાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરતાં જરા પણ અવકાશ ખીલ્યાં કામ કરવાને માટે કહ્યો નથી. પ્રાતઃકાળે ઊંઘમાંથી ઉઠતાં કેમ પાસું કરી ઉઠવું, ઉઠીને પથારીમાં કેમ બેસવું, પલાંડી કેમ વાળવી, શિખાને ગાંઠ કેમ વાળવી, શિખા કેવી રાખવી, કેટલાં ભજન કયા દેવને કરવાં તથા બોલવાં, કેટલા પ્રલોકો બોલવા, કેવે સ્વરે બોલવા, સયન સ્થાનેથી ઉઠી શું કરવું, સયન પોતીઉં કેમ પહેરવું, પોતીઆંની કાછડી કેવી વાળવી, તેની પાટલી કેવી તથા કેટલી વાળવી, કંઈ બાજુએ ટુકો ભાગ તથા કંઈ બાજુએ લાંબો ભાગ રાખવો, ચાર છેડે કાછડી વાળ્યા વગર એક પગલું પણ ભરવું નહીં. લઘુશંકા ઝ્યાં કરવી, તે કરતાં પાછલી કાછડી શી રીતે કાઢવી, કેમ પાછી વાળવી, યજ્ઞોપવિત જમણે કાને કેટલે આંટે બાંધવું, મૂત્ર ખિન્દુ પડે તો શું કરવું, હસ્તપાદ પ્રક્ષાલન કેમ કરવું, માટી કેવી, કેટલી લેવી, કેટલીવાર ધોવા, દીર્ઘ શંકા કરવા ઝ્યાં જવું, કેવાં વસ્ત્ર પહેરી જવું, અપ દ્વારદિ કેવી રીતે ધોવાં, યજ્ઞોપવિત તે કરતાં જમણે કાને કેટલે આંટે બાંધવું, યજ્ઞોપવિત કેટલું લાંબુ રહેવા દેવું, હાથ પગ કેટલી વખત ધોવા, કંઈ ધાતુના પાત્રમાં પાણી લઈ જવું, દર અવસ્થાએ ધાતુ પાત્ર, તુંબી પાત્ર અગર મૃત્તિકા પાત્રનો પણ નિયમ. પાત્ર કેમ, કેટલી માટીએ, કેટલી વખત માંજવું, લઘુશંકા તથા દીર્ઘશંકા કરેલાં વસ્ત્રો ઝ્યાં મૂકવાં કોગળા કેટલા, આચમન કેટલાં કરવાં, પગરખાં કેવાં પહેરવાં, નહિ પહેરવાં કે પહેરવાં, લઘુશંકા તથા દીર્ઘશંકા વસ્ત્રીના ભાગથી કેટલે છેટે, કંઈ દિશાએ અને કેવે અભિમુખે બેસીને કરવી. પ્રક્ષાલન કરવું તે કેટલું પાણી, કેવું પાણી, અને કયે હાથે કરવું. કૂવાના પાણીએ હાથ પગ ધોવા તો કેમ પાણી વાપરવું, તળાવનાં પાણી કેમ વાપરવાં, વાવના કેમ, નદીનાં કેમ, અને સમુદ્રનાં કેમ. કોગળા કંઈ દિશાએ કરવા, દાતાણુ કરવા ઝ્યાં બેસવું, દાતાણુ કેવડું જોઈએ, માટીએ કરવાનું હોય તો કેવી માટી, કેવી રાખ, તથા કેવો ભૂકો. દાતાણુ કયા રોપાનું કે કયાં વૃક્ષનું, કયે ટાણે કયા વૃક્ષનું, ઊલ કેમ ઉતારવી, મોઢામાંનો મળ, જીભપરનો મળ કેમ કાઢવો, મળ કાઢી કેટલે પાણીએ કોગળા કરવા, દાંત ધોવા, અને મોઢામાં ગુળ ગુળ કરવું. મોઢું, ગાલ, આંખ, નાક, કપાળ, માથું તથા હાથ કેવી રીતે ધોવા. નાક ધોતાં નર્શકવું, તથા નાકમાં, આંખમાં તથા માથાં ઉપર પાણી કેટલીવાર છાંટવું, કેટલીવાર ખોંખારી ખડખા વગેરે કાઢવા, ગાલ ઝ્યાં સૂઢી ચોળવા, દંતધાવન કરવા ઝ્યાં બેસવું, કેમ બેસવું, ઉભા

કરવું નહિ, કઇ દિશાને મોઢે ઘેરાવું, ઘેરાતાં, દાતાણુ કરતાં તથા દાતાણુ કર્યા પછી કયા કયા મંત્ર શ્લોક કે સૂત્ર ભણવાં. સૂર્યને નમસ્કાર કયે મંત્રે કરવા, કઇ આંગળી અને કયા હાથની આંગળીએ દાતાણુ કરવું. કઇ ધાતુના પાત્રમાં પાણી ભરવું. એ સર્વ નિયમસર વિધિપૂર્વક ક્રિયા દંતધાવન કરતાં કરવી. ત્યાર કેડે વિદ્યાર્થીએને મઠમાં પાઠ શીખવવા તે પણ નિયમસર તથા સચુક્તિક શીખવવા. શીખવતાં પરભાષાની વાણી ન સાંભળવી તેમજ ન બોલવી. મઠ એટલે વિદ્યાશાળા પોતાનાં રહેવાનાં ઘરથી કેટલે દૂર રાખવી. કેવી બાંધવી, શીખવવાના ક્રમ, વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા અભ્યાસ જોઈ કેવા રાખવા, વિદ્યાર્થીને શીખવનાર વડા વિદ્યાર્થીની ચોજના કરવી અને તેમને ગુરૂ સેવાનાં નિત્ય કર્મ સોંપી દેવાં.

પછી બ્રાહ્મણુ સ્નાન વિધિ કરવી. તેમાં કઇ દિશાને મોઢે ઊભા રહી અગર ઘેરીને સ્નાન કરવું. જળાશય હોય ત્યાં જળમાં પેસતાં કયો પણ પ્રથમ મૂકવો, અર્ધ્ય કેટલા અને કયે કયે મંત્રે આપવા, પાણી કેવી રીતે માથાંપર છાંટવું, કેવી રીતે ડૂબકી મારવી તથા કેટલી ડૂબકી પ્રથમ મારવી, સંધ્યા પાણીમાં કરવી કે પાણી બહાર, પાણી બહાર નીકળતાં પહેલાં કેવી રીતે શરીર ચોળી નહાવું, કેવી રીતે શિખા ભીંજવવી, જનોઈ કેવી રીતે ધોવું, પાણી બહાર નીકળતાં કેટલી વખત પાણીના અર્ધ્યો જમીનપર આપવા, આતઃસંધ્યા વિધિ સર્વે કરવી, સંધ્યા કરતાં વિભૂતિ કયે મંત્રે ચોળવી, કયા કયા અંગપર ચોળવી, કેવું વસ્ત્ર પરિધાન કરવું, કયે મંત્રે તે પહેરવું, કેવી રીતે પહેરવું, સંધ્યાના વિધિઓ મંત્ર સહિત કરવા, જપ કરતાં સંકલ્પ કેમ મૂકવો, સૂર્યોપસ્થાન કેવી રીતે કરવું, જપ કઇ આંગળીના વેઢાપર કરવા, વ્યાહતિ સાથે કયી વિધિ કરવી, વ્યાહતિ વિના કયી કરવી, વ્યાહતિ તે શું?

ગૌમુખી શામળે રાખવી, કેવી રાખવી, ગૌમુખી ન હોય તો કેમ જપ કરવો. સંધ્યા કરતાં શેનું આસન મૂકવું, તેપર કેવી પલાંડી વાળી ઘેરાવું, આતઃસંધ્યા કરવાના આરંભ પહેલાં કેટલી તૈયારીઓ કરી રાખવી, આતઃસંધ્યાના ગાયત્રી જપ કેટલા કરવા, સંધ્યા વિસર્જન કેમ કરવું, તેના કયા કયા મંત્ર વગેરે સંક્ષેપે શું શું કરવું તે લખ્યું છે. હેમાદ્રિ સાંભળવી તે કેવી રીતે, પછી બીજા નિત્ય કર્મ માટે સ્નાન કેમ કરવું, કેવે મોઢે ઊભા રહી કે ઘેરીને કરવું, મધ્યાનહ સંધ્યા કેમ કરવી, દેવ તર્પણ કેમ કરવું, સ્નાન વિધિ કેટલીવાર કરવી, પિતૃ તર્પણ કેમ કરવું. જનોઈ ડાબી કાંધેથી કયારે કઠે, તથા જમણી કાંધે ધાલવું. મધ્યાનહ સંધ્યાના જપનો સંકલ્પ વગેરે કેમ કરવો, એ સઘળું કરતાં ૧૦ વાગે પછી દેવ પૂજા કેમ કરવી, એ રીતે દરેક બ્રાહ્મણુ પુરૂષે વખતે વખતે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કેમ કરવાં, તે સઘળું કરતાં મોટો ગ્રંથ થાય. પણ કાળે કાળે કર્મ વિધિઓ કરવાનાં છે.

વળી કાર્ય પ્રસંગે વિધિ કર્મ ક્રિયાઓ કરવાની તે જૂદી, જેવી કે એકાદશીને દિવસે, દર્શ અમાવાસ્યાને દિવસે, સોમવારને દિવસે, આદિતવારને દિવસે, વળી સાપર્વ દિવસે, માતાને દિવસે, અમુક દિનિયા નક્ષત્રને દિવસે, અમુક મહાનક્ષત્રે, પંચકને દિવસે, વ્યતિપાતને દિવસે, અણોજા અગર નિર્ધમ; એ સઘળું લખતાં પાર આવે નહિ.

તેમ પુરૂષના સ્ત્રી પ્રત્યે, સંતાન પ્રત્યે, સંબંધી, શિષ્ય, રાજા તથા કારભારી પ્રત્યે, નિત્ય તથા ઠાંકણે ઠાંકણે શા શા ધર્મ, તે બજવવાની રીત તથા તેના પરિણામ એજ પ્રમાણે સ્ત્રીના કુમારી અવસ્થામાં ધર્મ કર્મ, પરિણીયત અવસ્થામાં ધર્મ કર્મ તથા વિધવા અવસ્થામાં કર્મ ધર્મ, તે પણ નિત્યના, પ્રસંગના તથા પર્વના, તેની કેળવણી, તથા વિધિ, સ્વામી સેવા, બાળ રક્ષણ વિધિ, સાસરાં પક્ષની સેવા, પીયર પ્રત્યે તેના ધર્મ, સંસાર કાર્યમાં કેમ વર્તવું, વગેરે નૈ-મિત્તિક કર્તવ્ય કર્મ.

બાળકને બાલ્યાવસ્થામાં કર્મ, કુમારાવસ્થામાં ધર્મ, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કર્તવ્ય કર્મ, ગુરુ પ્રત્યે તેના ધર્મ, તે સર્વે કેવા અને કયા પ્રકારના, નિત્ય તથા પ્રસંગોપાત, તે સર્વે જાણવા તથા આચરવા.

એ સઘળું કરતાં બાલ્યાવસ્થાથી સન્યસ્ત પર્યંત એક ક્ષણની નવરાશ આવે તેમ નથી; ન તે સઘળું વિધિ પૂર્વક કરવાનું શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણોમાં કહ્યું છે. માટે એવું કંઈ પણ હલકું કામ કરવાનું નથી કે જેની સાથે ધર્મનો સંબંધ નથી. મોટાં કે નાનાં સઘળાં કામ ધર્મની સાથે સંબંધ રાખે છે.

હિંદુ પ્રજામાં ધાર્મિક, કાર્મિક, સંસારી, રાજ્યકીય વગેરે કામ કયાં તેના નિર્ણય કર-વા બહુ કઠણ છે અને કોઈ જુદાં પડવા જાય તો તે કામ અશક્ય થઈ પડે તેમ છે, એમ મારે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરૂષનાં મધ્યાન્હ કાળ પર્યંતનાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્તવ્ય કર્મોની યાદી સંક્ષેપે લખતાં આખાં બે પૃષ્ઠ ભરાઈ ગયાં તો તે આચરતાં અને વિધિ પૂર્વક કરતાં તથા પાળતાં કેટલો કાળ જાય તે વિચાર કરવો એટલે બસ.

માગ ૧ લો.

સોઝ સંસ્કાર વિધિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

સંસ્કાર.

સંસ્કારની વ્યાખ્યા. આ વિષય આદ્ય પહેલાં સંસ્કાર શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર છે. સંસ્કાર-શબ્દ, સં-ઉપસર્ગ તથા કાર (ક્રિયાધાતુપરથી) એ એ મળીને થયેલો છે. સં=સુ= રુઢું શુદ્ધ, કાર=કર્મ, કૃત્ય. એટલે શુદ્ધ કર્મ, એટલે અતિ રૂઢે પ્રકારે શુદ્ધ રીતે કર્મ વિધિ કરી, કાંઈ પણ કર્મ કરવાને શુદ્ધ થવું, તેનું નામ સંસ્કાર. અમુક કર્મ, અગર કૃત્ય કરવાને અધિકાર પ્રાપ્ત થવાને જે ગુણ જોઈએ તે ગુણ મેળવવા માટે અમુક વિધિ અગર ક્રિયા કરી શુદ્ધ થવું, અને તે વિધિ કરી તે વિષે દેવ ગુરૂ અગર સદ્ગુરૂ પ્રતાપે આચરણ કરી તે કર્મના અધિકારી એટલે તે કર્મ કરવાને ચોગ્ય ગુણ મેળવવા તે. સંસ્કાર વિધિ તો ઘણાંએ કરે, પણ સંસ્કાર વગર અધિકારી થવાનું નથી. સંસ્કાર થએથી ગુરૂ દિક્ષા મળે ને તે મળેથી જે જે કર્મ કરવાનાં હોય તેના અધિકાર ચલાવવાને ગુણ પ્રાપ્ત થાય અને તે તે અધિકારને ચોગ્ય થાય. હિન્દુઓમાં સંસ્કાર થએથી દિવન થવાય છે ત્યાં સધી તે શૂદ્ર વર્ણમાં રહે છે. પારસીઓમાં સુદરો કસ્તી પહેરવાની ક્રિયા થાય અને સંસ્કાર પામેથી જરૂરેસ્તી મજબૂબ પાળવાને તે અધિકારી થાય છે. ત્યાં સુધી તે નધર્મી અગર બેહેદીન કહેવાય છે. વળી આતશબેહેરામમાં પ્રવેશ અને અયશન (યજ્ઞન) સ્પર્શ કરવા તથા આચાર્ય-પાણું મેળવવાને સંસ્કાર વિધિપૂર્વક તે કરે ત્યારે મોખેદ થવાય છે. તેમજ દસ્તુર, દસ્તુરાન દસ્તુર વગેરે મોટા અધિકારી થવાને તે તે ગુણોવાળા સંસ્કાર તથા તપ કરવાની જરૂર છે. બૌદ્ધ ધર્મના આચાર્ય થવાના અધિકારી થવાને એકાશાણું, તપ, દમ, નિરશન, ચોગાલ્યાસ કરી સંસ્કાર કરવાની જરૂર છે. તેજ રીતે જૈન ધર્મના ગોરજી, ગણીજી, શ્રીપૂજાઆચારી થવાને સંસ્કાર વિધિઓ કરવાની જરૂર છે. મુસલમાનના છોકરાને સુન્નત થઈ સંસ્કાર થાય ત્યાં સુધી તે ખરો મુસલમાન ગણાય નહિ અને ત્યાર પછી તેઓનું ધર્મ શાસ્ત્રનું પુસ્તક જે કુરાન તે પઠવાને અધિકારી થાય છે. એજ રીતે ખ્રિસ્તિ ધર્મી થવાને બાપ્તિસ્મ એટલે પાદરી સાહેબ તરફથી પવિત્ર પાણી માથા ઉપર છાંટવામાં આવે અને નામ પાડવામાં આવે ત્યારે તે ખ્રિસ્તિ ધર્મી થવાને અધિકારી થાય છે. એજ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મમાં તે ધર્મ પાળવાને અધિકારી થવા માટે તે ધર્મના વિધિપૂર્વક સંસ્કાર પાળવા પડે છે.

ઉપરના દાખલા ઉપરથી સમજાશે કે કોઈ પણ કર્મ ક્રિયા વગર ધર્મ પાળવાને અ-

ધિકારી થવા પહેલાં તે કર્મ કરવાના ગુણો મેળવવા. તે આચરવાને ગુરૂ પાસેથી દિક્ષા લેવી અને તે કરવાને શક્તિમાન થવા માટે વિધિ અગર ક્રિયા અગર ક્રિયાઓ કરવી, તેનું નામ સંસ્કાર. એટલે તે કરેથી દહ, મન, અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ થવાનો અધિકાર મળે.

પ્રકરણ ૨જી.

બ્રાહ્મણ અને તેનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

બ્રાહ્મણ શબ્દની વ્યાખ્યા મનુ સ્મૃતિમાં અને શ્રુતિમાં બુદ્ધા બુદ્ધા છે; તેમજ પ્રચારમાં બુદ્ધી છે. તેથી શ્રુતિ પ્રમાણે કરી બીજાઓમાં ને કરી છે તેનો અછોડો લઈ નિર્વાહ કરવો દુ-રસ્ત ધારવામાં આવે છે.

યજુઃ રુદ્રાધ્યાય ૩ કાણ્ડ ૮.

બ્રાહ્મણોસ્ય મુક્તમા સીતિ.

બ્રહ્મ દેવ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ મારું મુખ છે. એટલે બ્રાહ્મણની વાણી નીકળે તે મારી વાણી છે એટલે ને વિદ્યાદિ ઉત્તમ ગુણવાળો તે બ્રાહ્મણ. વળી મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

જન્મના જાયતે શુદ્રઃ સંસ્કારાત્ દિજ ઉચ્યતે ।

વેદાભ્યાસાદ્ભવેદિપ્રઃ બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

અર્થ:—જન્મે કરીને તો શુદ્ર થાય, પણ સંસ્કાર થએથી દિવ* કહેવાય છે. વેદનો અભ્યાસ કરેથી વિપ્ર કહેવાય છે અને બ્રહ્મને (પરબ્રહ્મ, સચ્ચિદાનંદ, અંતર્યામીના સ્વરૂપને) વિદ્યાદિક સદ્ગુરૂ સંગ તથા બોધથી ઝાળખે તે બ્રાહ્મણ.

એ ઉપરથી ખરો બ્રાહ્મણ તે ને બુદ્ધિયાગે કરી પરબ્રહ્મને ઝાળખે તેજ ખરો બ્રાહ્મણ બાણવો. બીજા નામનાજ બ્રાહ્મણ.

ભગવદ્ગીતામાં બ્રાહ્મણ કોને કહેવો તે વિષે કહ્યું છે:—

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ

અ. ૪. શ્લોક ૧૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે.

શમોદમસ્તપઃશૌચં ક્ષાંતિ રાર્જવમેવચ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ બ. ગી. અ. ૪. શ્લો. ૪૨

અર્થ:—શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, (અનુભવ) અને આસ્તિક- ॥ એ ગુણો જેનામાં હોય તે બ્રાહ્મણ. વળી કહ્યું છે કે પોતપોતાના ગુણકર્મ પ્રમાણે મે

ચાર વર્ણ કરી છે. એ ઉપરથી બ્રાહ્મણને પેટે અવતર્યા તે બ્રાહ્મણ નહિ, પણ વિદ્યાદિયુક્ત તે બ્રાહ્મણ. વળી મનુ સ્મૃતિમાં એક દેકાણું કહ્યું છે:—

૨ શુદ્રોદ્વાહાસ્ત્રણનામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિશુદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાદૈશ્યાત્તથૈવચ ॥

અર્થ—શુદ્ર બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે. બ્રાહ્મણને શૂદ્રતા આવે છે. ક્ષત્રિ વિદ્યાથી બ્રાહ્મણ થતા, તેમજ વૈશ્ય પણ થતા.

એ ઉપરથી બ્રાહ્મણતા, ક્ષત્રીને પણ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતી ન વૈશ્યને પણ બ્રાહ્મણ થવાનો અધિકાર હતો, એટલું જ નહિ પણ શુદ્રો પણ બ્રાહ્મણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતા અને તેજ પ્રમાણે વ્યાસ મુનિ મચ્છગંધા (માછણ)ને પેટે અવતાર ધરી મહામુનિઓની પંક્તિમાં ભળ્યા; તેમજ નારદ મુનિ પણ નાયકાને પેટે અવતરેલા હતા તે મહામુનિઓની પંક્તિમાં જ નહિ, પણ મહાત્માઓની પંક્તિમાં ભળવાના અધિકારને યોગ્ય થયા હતા. એ રીતે બ્રાહ્મણ બીજા દ્વિજ વર્ણની સાથે (ભાજન) પંક્તિ વહેવાર રાખતા હતા, અને તેમાં બાધ ગણાતો નહોતો.

તેમજ કેટલેક પ્રસંગે કન્યા વ્યવહારમાં પણ બાધ નહોતો એવું સ્મૃતિ, પુરાણ, કથા એ ઉપરથી દીસે છે. પૂર્વે વર્ણો ચાર હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શુદ્ર તે એ વિષે ઉપર કહ્યું છે. તેમજ શ્રુતિ આપસ્તંબ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે:—

૩ અઘર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં વર્ણમાપદ્યતે ।

અર્થ—વહેવાર, પરમાર્થ વગેરે જે જે પ્રમાણે વર્તે, તે તે પ્રમાણે તે વર્ણ પ્રાપ્તી પામે. એટલે ઉત્તમ ગુણ, વિદ્યા, કર્મ કરે તે બ્રાહ્મણ થાય. તેજ પ્રમાણે બીજા દ્વિજ થવાની વ્યાખ્યા બાણવી.

એ ચાર વર્ણોના કર્મ:—બ્રાહ્મણને વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદાંગ (શિક્ષા, કેલ્પ, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, નિરૂક્ત, છંદ, કાવ્ય) એ છ.) ઉપનિષદ્ પદ્શાસ્ત્ર, અષ્ટાદશ પુરાણ ઇં

એઓનો અભ્યાસ કરી અક્ષવેત્તા થવું તથા (છ કર્મના અધિકારી થવું.) એઓને ઘેર એકા બાવા પીવાનું બીજી તેથી ઉતરતી બે વર્ણે માનપૂર્વક પૂરું પાડવું. એઓએ રાજને સારી સલાહ આપવી.

ક્ષત્રીનાં કર્મ—દેશનું રક્ષણ કરવું, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, બ્રાહ્મણોને પાળવા અને ચંપા યાગાદિ કરવાં, રાજ્ય કરવું.

વૈશ્યના કર્મ—ધર્મ એ જે વાણજ વેપાર, ખેતીવાડી ઇં કરવાં અને બ્રાહ્મણને અન્ન વસ્ત્રાદિ આપવાં. રાજને દાણ વેરા આપી દેશના રક્ષણાર્થે મદદ કરવી.

શુદ્રે ઉપલી વર્ણની સેવા કરવી.

એવી ચાર વર્ણો પૂર્વે હતી, પછી શુદ્રમાંથી ૧૮ વર્ણ થઈ પણ બ્રાહ્મણની તો એ જ હતી.

એ સંધુ છે ખરૂં, પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિ, વિદ્યા, તથા પ્રત્યક્ષવેત્તાપણાથી એક માણસ પ્રાક્ષણ થવાને અધિકારી થઈ શકે; બહુબળથી તથા ધનુર્વેદ્યાને ચાગે ક્ષત્રી થઈ શકે, ને તે પંક્તિમાં ભળવાને બાધ નહિ નડે, તેમજ વણજ વેપારમાં ચાતુર્યતા, ખેતાવાડીમાં પરિશ્રમથી વૈશ્ય થવાને અધિકારી થઈ શકે છે. એટલે જેને અધિકારી થવું હોય તેને અધિકારની વિદ્યા, કળા, ચાતુરીમાં કુશળતા મેળવવી જોઈએ.

એ સઘળી રીતો દ્વાપર ત્રેતાયુગ સૂઝી હતી. તેવાર પછી મહા વીર્યવાન વિક્રમના રાજ્યના કાળ સઘી શી રીતે હતું તેની કાંઈ ખરોખર ખબર પડતી નથી. વચમાં સંવત પૂર્વે ૪૦૦ વરસથી સંવત પછી ૭૦૦ વરસ સૂઝી ઐહમત્તી રાજા તથા ચક્રવર્તી રાજા પણ ઐહમત્તી થયા. તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે જે પ્રાક્ષણને પલાયણ કરી કુંગર પર્વતોની ખીણમાં ભરાઈ બેસવું પડ્યું હતું અને ત્યાં તેઓ પોતાના શ્રુતિ, સ્મૃતિના પુસ્તકોનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. ક્ષત્રીય વંશના નાશ થયો હતો, તેથી પ્રાક્ષણએ યજ્ઞ કરી પાંચ કૂળના ક્ષત્રી ઉત્તપન્ન કર્યા. અર્થાત્ પાંચ કૂળના ક્ષત્રી જેઓને યુદ્ધ કળા શીખવી તૈયાર કર્યા તેઓ પવાર, સોલંકી, રાઠોડ, આંધ્ર ને ચોહાણ. એવી રીતે પાંચ કૂળના ક્ષત્રીઓ યુદ્ધ કરી કરી ઐધોને હાંકી કાઢવા લાગ્યા તે સંવત ૭૦૦ સૂઝી આદ્યું, તે વખતે ઐહમત્ત, ચીન, ટિબેટ, પ્રત્યક્ષ, સિંહલદ્વીપ, જાપાન, સીયામમાં તેનો પ્રસાર થયો, અને ભરતખંડમાં વેદ ધર્મ પાછો ચાલુ થયો. પણ એમ લાગે છે કે ઐહમત્તી લોકોએ વૈદિક ગ્રંથોના નાશ કરવાથી એ અરસામાં પ્રાક્ષણએ વેદ શ્રુતિ, સ્મૃતિ એઓને અનુસરીને તથા ઐહમત્તને અનુસરીને પુરાણો બાંધ્યાં એમ લાગે છે તેમાં અહિંસા પરમો ધર્મ: એ ઐહમત્તના પહેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રતિપાદન રાખ્યું. વૈદિક ગ્રંથોમાં યજ્ઞયાગાદિ સર્વ કર્મમાં હોમ અને હોમ સાથે કેટલાક પ્રસંગે જીવવધ ખરોજ હતો; તે કેવળ કાઢી નાખ્યા. અને તેને બદલે અન્ન, જેવાં કે ચોખા, તલ, જવ, અડદ, મગ, મઠ વગેરે (રંગ ખેરંગી પશુ બદલે) અન્નની આહુતિ અને અસ્તિ, ચર્મને બદલે છાલ સહિત સમિધની આહુતિ પ્રશસ્ત થઈ. અને પ્રાક્ષણનું મહાત્મ્ય પહેલાં પ્રમાણે સમજ થયું. પણ એક ચક્રવર્તી રાજા ન રહ્યો તેથી મનુ સ્મૃતિના કાળનો રીત પ્રમાણે વર્ણાશ્રમમાં ભેદ ન હતો તે પ્રમાણે ન રહ્યું. વર્ણાશ્રમમાં ભેદ ગણાવા લાગ્યા. તેનાં બીજા પણ કારણ ખરાં. ઐહમત્તી લોકોના કેવળ પરાજય થયો નહોતો તેથી પ્રાક્ષણો નિશંકપણે બીજાઓ સાથે પંક્તિ વ્યવહાર રાખવાને આચકો ખાવા લાગ્યા વળી ઐહમત્તમાંથી વર્ણાશ્રમના ભેદ વગરનું જૈન મત્તશાખા જેમ કૂટે તેમ કૂટ્યું. તેઓના ધર્મચાર્યો સાથે પ્રાક્ષણને બહુ જઘડા થયા. તેમાં ઘણીક વખત પ્રાક્ષણના જય ને થોડીક વખત જૈનમત્તાનુસારીના જય થયા. તેથી પ્રાક્ષણને બીજાઓને પંક્તિ વ્યવહાર આપવો એ શંકા ભરેલું લાગ્યું. એ રીતે પ્રાક્ષણ વર્ણ બીજા વર્ણથી કેવળ જુદી પડી. તોપણ પ્રાક્ષણની એકજ વર્ણ તે વખતે હતી તે પછી સંવત ૯૦૦ને શુભારે શ્રિમત્ શંકરાચાર્ય પ્રાક્ષણ દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થયા તેમણે ઐહમત્તાનુસારી સર્વે લોકોને જીતી તેમના મત્તનું ખંડન કર્યું. પણ તેમણે દેશ કાળાનુસાર

વાર્તને આશ્વજીના દશ ભાગ એટલે ન્યાત પાડી. તેમાં પંચદ્રાવિડ પાંચ, પંચગૌડ પાંચ, એવી રીતે આશ્વજીની દશ ન્યાત પાડી. તેઓના નામ ઉત્કલ, મિથિલ, સર્વર્યા, ગૌડ અને કાન્યકુબ્જ એ પાંચ પંચગૌડ, અને મહારાષ્ટ્ર, ગુર્જર (ગુજરાતી), તેલિંગા, દ્રાવિડી, કર્ણાટા, એ પાંચ પંચદ્રાવિડ પાડયા. તેઓમાં એક બીજા સાથે ભોજન વ્યવહાર પંચદ્રાવિડીમાં અને તેજ પ્રમાણે પંચગૌડમાં પણ ખરો. તોપણ કન્યા વ્યવહાર નહિ, એમ શિરસ્તો ઠરાવ્યો. તે પ્રમાણે બીજા પંચદ્રાવિડીઓને પંકિત વ્યવહાર છે. પણ ગુજરાતીઓની સાથે પંકિત વ્યવહાર બંધ પડ્યો. તેનું કારણ દંત કથા પ્રમાણે એમ છે જે બાળ પંચદ્રાવિડીઓના બેરાં કચ્છ ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતીઓએ નાકબુલ કર્યું. તેથી પંકિત વ્યવહાર બંધ પડ્યો. પંચગૌડમાં પણ હાલ એક બીજા સાથે પંકિત વ્યવહાર નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક ન્યાતના સાથે પણ પ્રચાર નથી.

એ રીતે પંચગૌડ અને પંચદ્રાવિડી એવી ૧૦ આશ્વજીની ન્યાત થઈ. ત્યાર પછી ગુજરાતીઓમાં ૧૦૦ ઊપર ન્યાતો થઈ. તેનાં કારણ બુદ્ધાં બુદ્ધાં કહેવામાં આવે છે પણ તેની જરૂર આ જગાએ નથી. તોપણ એટલી વાત તો સિદ્ધ છે કે ગુજરાતી આશ્વજીની ન્યાતોમાં ઘણી ખરી ન્યાતો ગામ અથવા કામ પરથી પડી છે. જેથી કે મોઢની ન્યાત મોઢેરા ગામ ઉપરથી, વડનગરા નાગર આશ્વજીની ન્યાત વડનગર ઉપરથી, વીશનગરા વીશનગર ઉપરથી, ખેડાવળ ખેડ (પ્રહ્લાની) ઉપરથી, મોતાળા મોતા ગામ ઉપરથી; અનાવલા અનાવલ ગામ ઉપરથી; ખોરસદ ખોરસદ કસ્બા ઉપરથી; હરમોલા હરમોલ ગામ ઉપરથી; ઉનવાળ ઉના ગામ ઉપરથી; ઘીણોળ ઘીણોળ ગામ ઉપરથી; રોડવાલ રોડ ગામ કે નદી ઉપરથી; કડોળીઆ કડોળ ગામ ઉપરથી; સોમપરા સોમેશ્વર મહાદેવ ઉપરથી; જાંબુ જાંબુસર ગામ ઉપરથી; કપિલ કાપી ગામ ઉપરથી; સિહોરા સિહોર ગામ ઉપરથી; ગોમતીપાલ ગોમતીપર ગામ અગર નદી ઉપરથી; શ્રીમાલી શ્રીમલ નામે ગામ મારવાડમાં છે તે ઉપરથી; એ રીતે ગામપરથી ઘણા ખરા આશ્વજીની ન્યાતિના નામ પડ્યાં. પણ એમાંની ઘણી ખરી ન્યાત અસલ એક ઐદીચ ન્યાતમાંથી ગામ પરત્વે પડી છે. એને વિષે એક શ્લોક છે :—

· હદિચ્યા કપયઃ સર્વે ન મૂદા નચ નાગરાઃ

એના બે અર્થ છે તેમાંના એક અર્થ—ઋષિ (આશ્વજી) માત્ર સર્વે ઐદીચજ છે, કોઈ મોઢ કે નાગર નથી. દ્વિઅર્થ ઋષિઓ સર્વે ઉદીચ એટલે ઉત્તરથી આવેલા છે. કોઈ મૂઢ (મૂર્ખ) કે નાગર (નગરવાસી) નથી. સર્વે ઉત્તરના (પાટજંગલ) વાસી છે એ ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે સઘળા ગુજરાતી આશ્વજી ઘણા ખરા ઐદીચની ન્યાતમાંના છે. પણ બુદ્ધી બુદ્ધી કેમ થઈ તેના ઘણા કારણ કહેવાય છે. પણ તેમાં રાજાઓના આગ્રહ હતા. પરંપરા રાજાઓના બુલમથી વટાણા, તથા આશ્વજીની ટેક તથા અભિમાન એ મુખ્ય. દક્ષિણી આશ્વજીમાં તેથી અનેક ન્યાતીઓ શિવાજી વગેરે રાજાઓ ચક્રવર્તી રાજાઓ ત્યાં થયા તે-

જોના ગાતુર્ય તથા પંડિતોની કુશળતાને ક્ષીર્ય થતા પામી નહિ. તેજ પ્રમાણે ગુજરાતમાં હાલમાં શ્રીમત્ સકલગુણ સંપન્ન ગાયકવાડ માહારાજ દિરાજ હિન્દુ ચક્રવર્તી રાજેન્દ્ર છે તેથી બ્રાહ્મણોની એક ન્યાત કરવાને સમર્થ તે છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

હિન્દુ ધર્મ તથા ધર્મ પુસ્તક.

સંસ્કાર વિષય સાથે હિન્દુ ધર્મના મૂળ તત્ત્વ અતિ નિકટ સંબંધ રાખે છે, તેથી તે ધર્મ તથા તેના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા તે ધર્મનાં પુસ્તકો વિષે વિવેચન કરવું અગત્યનું છે એમ ધારી તે કરવામાં આવે છે.

હિન્દુઓના ધર્મ વેદ, વેદ આદિ અનાદિ કહેવાય છે. એટલે બ્રહ્મદેવે બ્રહ્મા (સૃષ્ટિકર્તા) ને ચાર મુખ સરળને તે ચાર મુખમાંથી ચાર વેદ 'શ્રદ્ધિ' નગ આરંભથી કહાવ્યા. તેઓના નામ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, શામવેદ, ને અથર્વવેદ. એ ચાર વેદમાં બ્રહ્મદેવની સ્તુતિ, તથા તે કરવાની વિધિ લખી છે, તેમાં કાંઈ પણ કર્મ અગર કોઈ પણ દેવને (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, કન્દ, વરુણ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, ઉષા, અગ્નિ, દેવી વગેરે તેત્રીસ કોટી કહેવાય છે.) યજ્ઞન કરવાને અને તેઓને પ્રસન્ન કરવાને યજ્ઞ, હોમ, યાગ વગેરે, અગ્નિ દેવની મારફતે આહુતિ વધ દ્વારા સોમવહ્ની પાન તૈયાર રાખી ઋષિઓ બ્રહ્મા, ઋત્વીજ, આચાર્ય, અધ્વર્યુ, ઓઝા, ઉપાધ્યાય, ભટ્ટ એઓએ વિધિ કરાવેલી. તેમાં ને ને દેવ નિમિત્ત હોમ કરવાના હોય તેને પ્રસન્ન કરવાને તેના સૂત્રમન્ત્ર ને ને વેદમાં હોય તે તે વેદ જાણનારા બ્રહ્મા (ચતુર્વેદ જાણનારા) ત્રિવેદી ત્રણ વેદ જાણનારા ઋષિ, દિવેદી એ વેદ જાણનારા ઋષિઓ (બ્રાહ્મણો) પઠન કરી તે દેવ પ્રસન્ન કરે અને તેના પ્રસાદ યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાનને આપે. એટલે ને યાગમાં ને વધ કરવું હોય તેમાંથી ઋત્વીજ, યજ્ઞમાન સર્વે પ્રસાદ લે. આધુનિક કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મને અનુસરી પશુવધ તથા નરમેધને બદલે ચોખ્ખા તથા નાળિયેર હોમવામાં આવે છે. અને તેના નૈવેદ્ય ધરી પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. અને સોમવહ્નીના મધને મધૂપર્ક-મધ, દહીં, ઘી વગેરે મેળવી તેના મુરો-ખતાવી પ્રસાદ કરે છે. ચાર વેદ પ્રથમ બ્રહ્માનાં મુખમાંથી નીકળ્યા તે વિષે એવું કહેવામાં આવે છે ને, એક એક વેદના એક એક સૂત્રો તેમ નીકળ્યાં અને તેમાં મહા તપસ્વી ઋષિઓ ધ્યાનાવસ્થામાં તદ્દરૂપ બની તે પછી વધારે કરી બીજાં સૂત્રો ઉમેર્યાં. એ વાત ખરી હોય છે. તેનું કારણ દરેક વેદના સૂત્રોને મથાળે કયા દેવનું યજ્ઞન, કયા હંદમાં તથા કયા ઋષિનું કહેવું એ રીતે લખેલું છે. તે ઉપરથી જુદા જુદા ઋષિઓએ ધ્યાનાવસ્થિત દશામાં વેદના સૂત્રો કર્યાં. અને સમાધી ઉતરી પછી તેઓના શિષ્યોને મોકલે કરાવ્યાં. એ રીતે જુદા જુદા ઋષિઓએ જુદે જુદે કાળે સૂત્રો ખતાવેલાં, તેઓને વચ્ચે ગો-દેવી એક વેદ થયા. એ રીતે ઋગ્વેદ ત્રણે જુદા છે, તેજ પ્રમાણે યજુર્વેદ ત્યાર પછી થયા

અને શામવેદ તે પછી ઘણું કાળે થયો અને તે પછી અથર્વવેદ પણ ઘણો મોટો થઈ રચાયો એમ દીસે છે. એ દરેક વેદની ભાષા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદની ભાષા ગિર્વાણ ખરી, પણ આધુનિક કાળિદાસ કવિના કાળની સંસ્કૃત ભાષાથી ઘણીજ ફરફારવાળી તપા જુદી છે.

ચારે વેદમાં વિષયો જુદા જુદા છે તથા તેમાં સ્તુતિ વિધિયો જુદી જુદી છે. ઋગ્વેદમાં સંહિતા તથા બ્રાહ્મણ ભાગ છે. યજુર્વેદમાં બ્રહ્મદેવાદિની સ્તુતિ તથા તે કરવાની વિધિ છે સંહિતા ભાગમાં સ્તુતિ અને બ્રાહ્મણ ભાગમાં વિધિ છે. તેમાં બ્રાહ્મણ ભાગમાં શતપથ બ્રાહ્મણ નામના વિધિ સમુહનો ગ્રંથ છે તેમાં વિધિઓના પ્રકાર લખ્યા છે. શામવેદમાં સ્તુતિ તથા વિધિ છે. પણ તે દેવને પ્રસન્ન કરવાના જે મન્ત્ર તે રાગ રાગાણીઓમાં તથા વાજ્ઞનમાં ઉતરે તેવા કરેલા છે. તેથી સામ ગાયન કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે અથર્વવેદમાં પણ જુદા પ્રકાર છે. કેટલાક વેદીઓએ કહે છે કે મુસલમાનોના ધર્મના દેવ તથા દેવતાઈ પુરોની પણ તેમાં સ્તુતિ છે તેથી એવું અનુમાન થાય છે કે જેમ બૌદ્ધને અનુસરી કેટલીક ક્રિયાઓમાં ફરફાર કર્યો છે તેમ મુસલમાન ધર્મને અનુસરી કેટલાક સૂત્રના મન્ત્ર એમાં ઘોંચી ઘાલ્યા કે મુસલમાનો વેદધર્મીઓના ઉપર જીલમ ન કરે.

એ શિવાય સ્મૃતિ, પુરાણો એ પણ ધર્મના પુસ્તકો છે. સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિ મોટી આધારભૂત ગણાય છે. તેમજ ન્યાયના કામમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય બ્રાહ્મણ તથા કલિયુગમાં પાસશર સ્મૃતિ પ્રાધાન્ય ગણાય છે.

હિંદુઓના વેદમાં તથા પુરાણોમાં એવું લખ્યું છે જે ભારતવાર્ષીય આર્યો સિંધુ નદીની ઉત્તરેથી તથા પશ્ચિમેથી આવ્યા અને તેઓ વેદના વૈદિક ધર્મ ત્યાંથી પોતાની સાથે લાવ્યા. એટલે કાકેસસ પર્વતથી હિન્દુકુશ પર્વતની ખીણ તથા નદીઓવાળી રેતાળ ભૂમીમાંથી ભરતખંડમાં આવ્યા. તે પહેલાં તે ભૂમીમાં તેઓને તથા ખીજા ધર્મી લોકો સાથે ધર્મ સંબંધી વાદ-વિવાદ થયા હતા. તેમાં મુખ્યત્વે કરી જરતોસ્ત્રી તથા હિંદુ ધર્મી સાથે. હિંદુઓ સ્વાભાવિક વસ્તુઓને જે પૂજનારા જેવા કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, ગ્રહો, પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, ઉષા, ધનુષ્ય, વિદ્યુલતા, ગર્જના, અગ્નિ, આકાશ, પર્વતો વૃષિતત્વો જે જે તેઓને અદ્ભૂત તથા અમલકારી તથા મનુષ્યને મુખાકારી કરનારા, તેઓને પૂજવાની શ્રદ્ધાવાળા, તેઓને અને જરતોસ્ત્રી ધર્મી જે અગ્નિપૂજક તેઓને મોટો ભેદ પડે એમાં નવાઈ નથી. અને તેઓ ખતેના આચાર્યોએ તેઓના ધર્મના પેદેલવાન તથા દેવોને ઉચ્ચેરી બાહુબળે લડાવ્યા. અને છેલ્લે હિન્દુઓ પોતાના ધર્મના વેદ તથા જીવ લઈ દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફ સોડ્યા. અને સિંધુ તથા સરસ્વતિ વચ્ચે પંચનદના રસાળ દેશમાં વસ્યા. તે વખતે પણ તેઓમાં ચાર વેદ હતા. પણ ચાર મુખ્ય વાળું તે વખતે ગૂંધી નહોતી એમ દીસે છે. એ ખનાવ ક્યારે ખન્યો તે કહેવાતું નથી. પણ શ્રદ્ધાના પાત અને ચાગ ઉપરથી ગણિત કરતાં એ ખનાવ ખનવાને છ હજાર વરસથી ઓછાં વરસ નથી થયાં એવું શ્રીઓસોફીઝના ગ્રંથના અંતે ઉપરથી દીસે છે.

ન્યાં તેઓ વસ્થા તે દશને આર્યાવૃત કહે છે. અને એમાં જે રહ્યા તેઓને આય લોકે એવું મનુસ્મૃતિમાં નામ આપ્યું છે. એ આર્ય લોકોને પશ્ચિમના મીડ તથા જરતોસ્તી લોકોના હુલા સામે તથા પૂર્વ તરફના હિન્દુસ્તાનના અસલી રહેવાસીઓ જેઓને આર્ય લોકોએ રાક્ષસને નામે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે તેઓના ટોળે ટોળાંની સામે યુદ્ધ પ્રસંગ કરવા પડ્યા અને પોતાના યજ્ઞયાગાદિ કર્મોમાંથી બ્રહ્મ ન થવાને એટલે તે હુમેશાં વખતે વખતે જરી રાખવાં, તે થવાને તથા તે કરવાને રક્ષક કરવાની ઋષિઓને જરૂર પડી. તેથી ક્ષત્રી વર્ણ જે જોરાવર, કદે મોઢા તથા શરીરે બળીઆ સહનશીળ શક્તિવાળા, એવાઓની વર્ણ બનાવી. તેઓ યજ્ઞ-યાગાદિનું રક્ષણ કરે. એક તરફથી અમુર (અહુર, પારસીઓના જરતોસ્તી પહેલવાન રૂસ્તમ આદિ.) લોકોને તથા બીજી તરફથી રાક્ષસ એઓ રાજ્યના તથા યજ્ઞના ધ્વંસ ન કરે માટે ક્ષત્રી વર્ણ સ્થાપી. અને સન્ય થાજે પડ્યું, એટલે વૈશ્ય તથા શૂદ્ર વર્ણ જૂદી પાડી. ક્ષત્રી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ તથા કર્મ પ્રમાણે ઘણા કાળ સૂધી બહારના હુમલા અટકાવી પ્રાક્ષણ, પ્રજા તથા રાજ્યનું રક્ષણ કરીને રહ્યા, પણ તેઓમાં અંદર અંદર પછી વિરોધ પડ્યો. ક્ષત્રીઓ કહે કે અમારું રાજ્ય ને પ્રાક્ષણો કહે કે અમારું રાજ્ય. છેલ્લે પરશુરામ પ્રાક્ષણે ક્ષત્રીઓના પરાજય કરી તેઓના નાશ કર્યો ને તેઓના નિર્વંશ કર્યો. માત્ર એક વંશ (કુળ) ક્ષત્રીનું રહ્યું. તે દશરથના પુત્ર રામે પરશુરામને નસાડી કોટણપટ્ટીમાં સંસ્થાન સ્થાપી રહેવાની આજ્ઞા કરી. એવી રીતે રાજ્ય થાજે પાડી રામ (વિષ્ણુના અવતારી પુરુષ મનાય છે તે) તે વખતના આર્ય પ્રજાના ચક્રવર્તી રાજેન્દ્ર થયા અને આખા ભરતખંડમાં તેઓની આણ મનાઈ; તોપણ પ્રાક્ષણોનું જોર રાજ્યમાં તથા મૂલકમાં સર્વોપરી રહ્યું. કોઈથી પ્રાક્ષણનું નામ લેવાય નહિ. શ્રી રામ રાજ્યથી તે ચંદ્રગુપ્ત સૂધી પ્રાક્ષણો રાજના ખરા સલાહકાર તથા ધનુર્વિદ્યા શીખવનારા ગુરૂ હતા તથા ધર્મગુરૂ પણ તે હતા. સંવત આર્યેલ પૂર્વે ૪૦૦ વરસ ઊપર બૌદ્ધનો અવતાર થયો તે વખતથી બૌદ્ધનું પ્રાબલ્ય વધ્યું તે સંવત ૭૦૦ના સુમાર સુધી ધર્મગુરૂઓ તથા બૌદ્ધમતના આચાર્યો અત્યર્થવૃત્ત પાળનારા થયા. તેઓને લગ્ન કરવાની છૂટ નહિ અને જેઓ તપ, દમ, કષ્ટા વગેરે તેઓના પાંચ મોટા સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તનારા તથા ઈશ્વરોપાસનામાં તત્પર તેજ તેઓના આચાર્યો થયા. પછી તે જન્મથી પ્રાક્ષણ કે ક્ષત્રી કે વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તેની ફિકર નહિ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રાક્ષણોનું જોર એ ૧૧૦૦ વરસોમાં ગૂજરાતમાં કેવળ નહિ સરખું થયું. તે સંવત ૭૮૨માં આવડા વંશના વનરાજે પાટણ રાજ્યધાની કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું, ત્યારે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યું. એ વખતે પ્રાક્ષણોમાં ઘણી ન્યાત નહતી. ગૂજરાતમાં પ્રાક્ષણોની વસ્તી આવી, ને તૈલંગાણના રાજા તીલવદેવની સાથે કાંઈ દક્ષિણી પ્રાક્ષણ પણ આવ્યા. તેઓ રાજ્ય સ્થાપવાના ઈરાદાથી આવ્યા નહોતા તેથી તે ઘણા દિવસ રહ્યા નહિ. ગૂજરાતમાં પ્રાક્ષણોની વસ્તી ન હતી, ન હતી તે સ્પષ્ટ પ્રાંતમાં કે આબુગઢ નજીક હતી. તે સઘળા ઐદિય હતા એવું અનુમાન થાય છે. ગૂજરાત ઘણા ખરા જંગલી મુલક હતો. બીડ ડોળી વગેરેની વસ્તી હતી. પછી સોળંદ્રી

વંશના મૂળરાજ અને તેના વંશજ કરાણુ તથા સિદ્ધરાજે મોટા મોટા યજ્ઞ કર્યા તેમાં વિદ્વાન ચારે વેદના જાણુનારા બ્રાહ્મણો સરસ્વતિ (પંજબમાંની) કાંઠેથી સરસ્વતી, ગંગાતીરે કનોજથી કાન્યકુબ્જ. મિથીલ દેશ કાશીથી મિથીલ, ઉત્કલદેશથી ઉત્કલા, તથા નદીઆથી ગૌડ એ ન્યાતિના બ્રાહ્મણોને જાલાવી યજ્ઞ કર્યા. અને તેઓમાંના ઘણાએકને પુષ્કળ ધર્મ, દાન, ગામ વગેરે આપી ગૂજરાતમાં રાખ્યા, તે ગૂજરાતી બ્રાહ્મણો થયા. અને તેઓ ઉત્તરેથી આવ્યા માટે ઉદ્વિચ્છ-ઐદિચ્છ કે ઐદિચ્છ નામ ધારણુ કર્યું. તેઓ વિષે આવતા પ્રકરણમાં વિવેચન કરીશું.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોની ન્યાતો.

ઉપર ત્રીજા પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણો ને ઉત્તરેથી આવી ગૂજરાતમાં સંસ્થાન કરી રહ્યા, તે ઐદિચ્છો પોતાના અસલ વેદ, તેની શાખા, ગોત્ર, પ્રવર, ઇષ્ટદેવ, ગોત્રજ (માતા), ગણપતિ એ સર્વ પરાપૂર્વ પ્રમાણે રાખી રહ્યા. કેટલાક ઋગ્વેદી, કેટલાક શુક્લ યજુર્વેદી, કેટલાક કૃષ્ણ યજુર્વેદી, કેટલાક શામવેદી, ને કેટલાક અથર્વવેદી, એવી રીતે ચારે વેદના બ્રાહ્મણો છે. હાલમાં પણ તેઓને તે વેદ પ્રમાણે ક્રિયા, કર્મ, વિધિ વગેરે કરાવે છે.

ઋગ્વેદની પાંચ શાખા* (શાંકલા, ખાંકલા, આન્ધ્રલાયન, શાંખાયન, માણુકુકાયન) (વેદ જાડને તેની ડાળી તે શાખા) તેમાંથી હાલ જાણુવા પ્રમાણે ત્રણ રહી છે. શાંખાયન, આન્ધ્રલાયન ને માણુકુકાયન. વળી શાખા શાખામાં પણ ભેદ છે. એક એક શાખામાં પણ કેટલાંક ગોત્ર (ઋષિઓનાં કુટુંબ) તે તે ઋષિઓના નામપરથી ઓળખાય છે. જેમ કે ભરદ્વાજ ઋષિઓના વંશના ભરદ્વાજ ગોત્રી, કશ્યપ ઋષિના વંશના કાશ્યપ ગોત્રી, એ રીતે ગોત્ર. ગોત્રમાં પ્રવર પાંચ કે ત્રણ હોય છે. ઋષિઓએ પોતાની શાખાના ભેદ પ્રમાણે વેદ, સૂત્ર મંત્રનો ફરફાર કરેલા હોય છે, ને જેટલા શિષ્ય બ્રહ્મચારી રહી તે પ્રમાણે પાઠ કરી તે પ્રચારમાં લાવ્યા હોય તેમની નામના રહેવા માટે તેમનાં નામનાં પ્રવર પડ્યાં હોય, જેમ કે, ગાર્ગીશ (ગર્ગ ઋષિનું ગોત્ર. તેની શાખા પઠનવાળી રીત ત્રણ શિષ્યોએ બ્રહ્મચર્ય વૃત્ત રાખી પ્રચારમાં આણી તે ભાલંદન. વત્સ ને ગર્ગ એવા ત્રણ શિષ્યો તે પ્રવર. એવી રીતે ઋગ્વેદમાં ગોત્ર હતાં તેમાં હવે ૩ રહ્યાં છે.

યજુર્વેદમાં કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં ૭૧ ગોત્ર છે ને શુક્લ યજુર્વેદમાં ૧૫ ગોત્ર છે. તેમાં હવે ખડુ થોડાં રહ્યાં છે. ઘણાં નિર્વંશ થઈ ગયાં છે. યજુર્વેદમાં ૧૮ શાખાઓ હતી એમાંથી ભેદ

* વેદ મોઢે પડન કરવામાં આવતા તે વખતે લખવા વાંચવાની કળા નહિ હોય તેથી તેમાં મોઢે લખતાં રવર, હસ્વ દીર્ઘ તથા અક્ષરમાં પાસકેર થઈ જવાનો સંભવ તેથી જે જે ઋષિઓએ જેવી જેવી રીતે શીખવવાની તથા લખવાની રીત રાખી હોય તે તેના નામની શાખા કેહેવાઈ. કાણ્ડવી શાખા કાણ્ડવ નામના ઋષિની શીખવવાની તથા લખવાની પદ્ધતિ.

કૃષ્ણ ને શુક્લયજુ. કૃષ્ણયજુમાં માત્ર એ શાખા છે. શુક્લયજુમાં ૪ શાખાઓ છે, માધ્યાયની, કાણ્વી, આપસ્તંબી અને તૈત્તી.

શુક્લ યજુર્વેદની ત્રણ શાખાનાં ૧૫ ગોત્રમાં ૮ કે ૯ રહ્યાં છે. તેઓના નામ ભારદ્વાજ, કૃષ્ણાત્રી, ગાર્ગિશ, કૌંડલીશ, માંડર, હાર્તિશ, વાલ્મીકિ, કાશ્યપ વગેરે. શાખા પરત્વેસ્વર લેવાની રીત જુદી જુદી. કાણ્વી શાખાના સ્વર લેવાની રીત કંઠથી એટલે કંઠ ઊંચો નીચો હાથો જમણા એવી રીતે સ્વર લેવાની રીત, માધ્યાયની શાખાના સ્વર પણ કંઠ સ્વર, પણ પૂને ખ, યને જાલાય છે. યજુર્વેદની સંહિતાના ૪૦ અધ્યાય છે. શાખા પરત્વે ગૃહ્યસૂત્ર; તે પ્રમાણે દરેક વિધિ નિત્યે કરવી જોઈએ.

શામ વેદની શાખા ૨ રહી છે. કૌથમી ને ગોભીલ. ગોત્ર ૧૫ હતાં તેમાં હાલ ૭ રહ્યાં છે. એ વેદનાં મંત્ર હસ્ત સ્વરે પઠન થાય છે, એટલે મંત્ર ઓલતાં ઊંચા નીચા જમણા હાથ હલાવવામાં આવે છે. એ વેદની સંહિતાના ૧૫ અધ્યાય છે.

અથર્વ વેદના આજ્ઞણ ગૂજરાતમાં કન્યાળી તથા ભાવનગર તથા લૂણાવાડામાં છે. ખીને ઠેકાણે જાણવામાં નથી.

ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ દેશમાં જે ગૂજરાતી આજ્ઞણોની વસ્તી છે તેમાં શુદ્ધ ગૂજરાતના તથા દક્ષિણના મહારાષ્ટ્રી આજ્ઞણ જે ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા તથા સર્વે રીતે ગૂજરાતી થયા તે, ભાષા પહેરવેશ તથા ધર્મ વગેરેની ક્રિયામાં ગૂજરાતી નેવાજ થયા. પંચગૌડમાંના આજ્ઞણો જેઓ પણ સર્વે રીતે ગૂજરાતી થયા, તેઓ છે. તોપણ તેઓના આચાર, વિચાર, વિધિઓ, ક્રિયા પહેરવેશથી તથા ભાષાથી ખારીક રીતે અવલોકન કર્યાથી તેઓના મૂળસ્થાનની પરીક્ષા કરાય છે. કઈ ન્યાતના આજ્ઞણો અસલ દક્ષિણી તથા કઈ ન્યાતના અસલ પંચગૌડમાંના તે વિષે તે ન્યાતિના વિવેચન કરતી વખત લખવામાં આવશે.

ગૂજરાતી આજ્ઞણોની ન્યાતિઓનાં નામ લખ્યા પહેલાં દર્શાવવું જોઈએ કે દરેક ન્યાતિના આજ્ઞણો પોત પોતાના કર્મ વિધિ કરતાં જે જે વેદ જે જે શાખા તથા તેમના ગોત્રના ઋષિના જે જે મત તે તે પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે વિધિઓ કરે છે. પોતપોતાના કૂળના (ગોત્રના) ઈષ્ટ દેવ, ગણપતિ તથા ગોત્રજન (માતા) વધામાણા તથા નૈવેદ્ય કરે છે તે નિમિત્તે આજ્ઞણો ભોજન થાય છે. તે થાય ત્યારે જ દરેક કર્મની સમાપ્તિ થાય છે. ગૂજરાતમાં ૧૦૦ ઉપર આજ્ઞણોની ન્યાતો છે પરંતુ જે જાણવામાં આવેલી છે તેઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ વડનગરા નાગર, ૨ વીશનગરા નાગર, ૩ સાઠોદરા નાગર, ૪ પ્રજનોરા નાગર, ૫ ચીત્રોડા નાગર, ૬ કૃષ્ણોરા નાગર, (એ નાગરોમાં તડાં પડ્યાં છે. અગર કંઈ ધર્મ સંબંધી રૂઢી વિષે મતભેદ પડીને ખીજ પેટા ન્યાતો થઈ છે. જેવી કે ખારડ વડનગરાની ન્યાત, ખારડ વીશનગરાની ન્યાત, ખારડ સાઠોદરાની ન્યાત, એવી રીતે સઘળા નાગર આજ્ઞણોની ન્યાતમાં ખારડ નામે પેટા ન્યાત થઈ છે; ૭ મોઢ ચાતુર્વેદી, ૮ મોઢ તાંદળજ, ૯ મોઢ ત્રિવેદી, ૧૦ મોઢ જેઠીમલ, ૧૧ મોઢ અગિઆરસા. ૧૨-મોઢ થીજીજ, ૧૩ ભટ-

ગેવાડા, ૧૪ ત્રવાડી મેવાડા, ૧૫ ઐદિચ સહસ્ર, ૧૬ ઐદિચ ટોળકીઆ, (૧૭ પેટામાં ક્રે-
ળી ગોર ઐદિચ) ૧૭ બાજ ખેડાવાળ, ૧૮ ભીતરા ખેડાવાળ, ૧૯ રાયકવાળ મોટી ન્યાત,
૨૦ રાયકવાળ નાની ન્યાત, ૨૧ મેતાળા, ૨૨ રોડવાળ, ૨૩ રવાળ, ૨૪ હરસોલા, ૨૫ ખોરસદા,
૨૬ વાલમ, ૨૭ વળાદરા, ૨૮ અનાવડા (ભાદેલા), ૨૯ સારસ્વત, ૩૦ પુષ્કરણ (પુષ્કરણા),
૩૧ કંડોળીઆ, ૩૨ ગિરનારા, ૩૩ સાચોરા, ૩૪ શ્રીમાળી, ૩૫ રાજગરા, ૩૬ કરાડા, ૩૭
ગુગળી, ૩૮ સોમપરા, ૩૯ જાંબુ, ૪૦ કપિલ, ૪૧ ગોમતીવળ, ૪૨ અખોટી, ૪૩ ખોધા
૪૪ સીડાવાળ, ૪૫ ભાર્ગવ, (દશા, વીશા ભાર્ગવ) ૪૬ ઉનેવાળ, ૪૭ પલ્લીવાળ, ૪૮ ચોરા-
શી મેવાડા, ૪૯ ખડાચતા, ૫૦ શ્રીગોડ માળવી, ૫૧ શ્રીગોડ નવા અગર મવાળ, ૫૨ ઉદ-
ખર, ૫૩ દધીચ, ૫૪ ગયાવાળ, ૫૫ અગસ્તવાળ, ૫૬ ડોલોરા અથવા ડોરોળા, ૫૭ નાપ-
લા, ૫૮ નાંદોલા, (નાદેરા) ૫૯ નંદવાણા, ૬૦ નારદીકા, ૬૧ નરસીપરા, ૬૨ પારાસરીઆ,
૬૩ પોરવાળીઆ, ૬૪ મેતવાળ, ૬૫ માગવાળ, ૬૬ રાયથડા, ૬૭ સારથીપરા, ૬૮ સોરઠી-
આ, ૬૦ તળાજીઆ, ૭૦ વાયડા, ૭૧ ગોહેલવાડી ઐદિચ, ૭૨ આલાવાડી ઐદિચ, ૭૩
મરકુકાંડીઆ ઐદિચ.

ગૂજરાતી પ્રાક્ષણમાં એકજ ન્યાતના પ્રાક્ષણમાં જુદા જુદા વેદના પ્રાક્ષણો તથા જુ-
દી જુદી શાખાના પ્રાક્ષણો છે. જેમ કે ઐદિચ સહસ્ર પ્રાક્ષણની ન્યાતમાં કેટલાક ઋગ્વેદી.
આશ્વલાયન શાખાના તેમજ યજુર્વેદી માધ્યાયની શાખાના પ્રાક્ષણ છે. તેઓ પોતપો-
તાના સંસ્કાર તથા કર્મો પોતાપોતાના વેદ તથા શાખા પ્રમાણે કરે છે. તેમજ વડનગરાની
ન્યાતમાં ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, સામવેદી તથા અથર્વ વેદી તથા હીરણ્યકેશી શાખાના, માધ્યાયની
શાખાના, તથા તૈત્તી શાખાના પ્રાક્ષણો છે. (એ ઉપરથી વડનગરમાં રહેલા ઐદિચ વડનગર
પ્રાક્ષણ તથા હાય એમ સિદ્ધ થાય છે.)

ભાગ ૨ જો.

ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ૧૬ સંસ્કાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

ગર્ભાધાન સંસ્કાર.

‘ગર્ભાધાન સંસ્કાર’ :—કેટલાએક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની ન્યાતમાં સર્વે સંસ્કાર સમયે સમયે કરે છે. એટલે ગર્ભાધાન ગર્ભ ધારણ કરતી વખતેજ વિધિપૂર્વક કરે છે. રતુદાન* આપતી વખતેજ એ વિધિ કરે છે અને કેટલીક ન્યાતિઓમાં ગર્ભાધાન, પુંસવન તથા સીમંત એ ત્રણ વિધિઓ સીમંતોત્તયન સમયે સાથેજ કરે છે. તેમાં રતુ શાંતિ પણ કરવાનો ચાલ છે.

ગર્ભાધાન સંસ્કારની વિધિ જુદા જુદા વેદમાં તથા તેઓના જુદા જુદા ગૃહ્યસૂત્રમાં જુદી જુદી વિધિઓ તથા સૂત્રો તથા મંત્રોએ થાય છે. તેનીચે પ્રમાણે મંત્રોક્ત તથા સૂત્રોક્ત રીતે થાય છે. એ માટે પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે કર્મ વિધિ કરાવવાને ગોર (ઉપાધ્યાય) જાણે તેથી સર્વે બ્રાહ્મણોને (ક્ષત્રી, વૈશ્યને પણ) કૂળ ગોર હોય છે; એટલે કૂળનો ગોરજ તેની રીત ભાતથી વાકેફ હોય તેજ ગોર, અને તે પછી તેના કુટુંબનોજ ગોર હોય; નહિ તો ગમે તે વિધિએ કર્મ કરાવે. તોપણ હાલમાં કૂળગોર (ઉપાધ્યાય)પણમાં નિર્વાહ નહિ થવાથી બીજા ધંધા કરવા લાગ્યા. તેથી પોતપોતાના કૂળ જન્મમાને તેઓને છોડી દીધા, અને બીજા ગોર પાળ્યા છે એવું પણ જાણમાં આવે છે. તથાપિ કૂળગોર પોતાનું દાપું એટલે પોતાના હકનું દાન લીધા વિના રહેતા નથી.

ગર્ભાધાન વિધિ.

‘ગર્ભાધાન’ :—ગર્ભાધાન (ગર્ભ+આધાન) આધન=સ્થાપન ગર્ભાધાન એટલે ગર્ભ સ્થાપન, ગર્ભસ્થીરકરણ=ગર્ભ સ્થીર કરવો. એ પ્રથમ સંસ્કાર છે. કારણ કે તે આ જન્મમાં મૂળે પ્રથમ એજ વિધિ છે એને ‘નિષેક’ કે ‘ઋતુદાન’ કે ‘ચતુર્થી કર્મ’ પણ કહે છે. એ વિધિ મનુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે :—

નિષેકાદિ શ્મશાનાન્તૌ મન્ત્રેર્યસ્યો દિતો વિધિઃ

અર્થ :—નિષેક=ગર્ભસ્થાપન પ્રથમ સંસ્કાર આદિ લઈને મૃત્યુ સૂચી વેદ મન્ત્રો વડે વિધિ કહી છે. ગર્ભસ્થાપન કરવો તે પણ વિચારથી તથા વેદ મન્ત્રો વડે કરવો. ન્યારે શરીર અતિ દૃઢ, ઈન્દ્રિયો, બળ, પરાક્રમ, ચોવનાવસ્થાદિક હોય, સ્ત્રી પુરૂષને પરસ્પર યથાચોગ્ય

* ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ઋતુ શાંતિ કરવાનો ચાલ નથી પણ ઋતુ આવ્યા પહેલાં અગર પછી ગમે તે વખતે ઋતુદાન આપવામાં આવે છે. એ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર પુરાણો વગેરેથી વિરુદ્ધ છે અને તેથી સંતતિ તથા સ્ત્રી નિર્દય, અપરાધી, અવિચારી વગેરે નીખતે છે.

પ્રીતિ હોય ત્યારે વ્યવહારની રીતે તથા મત્રે ગર્ભ સ્થાપન કરવો તથા તેનું સંરક્ષણ કરવું. શતપથના ૧૪મા કાણ્ડના ૯મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

સયઃ કાર્મયેત મહત્પ્રાપ્ત્યામિત્યુદગયનઽઆપૂર્વમાણપક્ષે પુણ્યાહે દ્વાદશાહ
મુપવસદ્રતી મૂલ્લૌઢુમ્બરેક ચ સેચમસે વા સર્વૌપથં ફલનાતી સમ્મૃત્યેત્યાદિ

અર્થ:—જે પુરૂષ એવી ઈચ્છા રાખે કે મહાગુણ યુક્ત સંતાન મને પ્રાપ્ત થાય, તેણે પૂરાચંદ્ર શુક્લ પક્ષે અથવા સમયે પોતાને પ્રસન્ન (પુણ્ય) દિવસ ચોઈને ખાર (૧૨) દિવસ સુધી ઉમરાના લાકડાંને એક પાત્ર (વાસણ) તથા તેનાજ લાકડાંની રવી (રવે) કરીને તે વડે સર્વૌપથી (જે વૈદકમાં કહી છે) તે પુષ્ટિ, આરોગ્યતા, બળ અને જીલ્દિ વધારે તેવી છે, તે લઈને દૂધમાં ભેળી તે દૂધ જમાવી (મેળવી) તે વરોળીને તેનું માખણ નીકળે તેનું ઘી કરે અને તેમાં સુગન્ધિયુક્ત મશાલો થોડો નાંખીને તેમાંથી હરશેજ સ્ત્રી પુરૂષ બંને થોડું થોડું ખાય, પછી એજ ઘી આગળ કહેવામાં આવે તે પદાર્થ સાથે ખાવું. વળી ૧૦મા કાણ્ડમાં કહ્યું છે કે:—

અથ ચામિચ્છેત્ । ગર્ભદધીતેતિ તસ્યામર્થં નિષ્ઠાપ્ય મુખેન મુખ ચ સન્ધાયા

પાન્યામિ પ્રાણ્યાદિ નિદ્રયેણ તે રેતસા રેત આ દધામીતિ ગર્ભિણ્યેવ ભવાતિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પતિ પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને ચાહે ન સ્ત્રી પોતાના પતિને ચાહે, પરસ્પર પ્રીતિ વડે ગર્ભ ધારણ કરવાની ઈચ્છા કરે તે દહાડે તે બંને ગર્ભ ધારણ કરવાને સમયે (પુરૂષના શરીરમાંથી વીર્ય નીકળતી વખતે અને સ્ત્રીના શરીરમાં તે જતી વખતે) બંને સ્થીર થઈ જાય, સીધા શરીર રાખે એટલે મોં સન્મુખ મોં, નાક સન્મુખ નાક, આંખ સન્મુખ આંખ, હૃદય સન્મુખ હૃદય, કુંઠી સન્મુખ કુંઠી, અર્થાત્ બંને સીધાં રહે. બરોબર અનુસંધાન કરી પુરૂષ* પ્રાણ વાયુનું મોંથી આકર્ષણ કરી વીર્ય પાડે અને સ્ત્રી અપાન વાયુનું ચોની દ્વાર ઉપર આકર્ષણ કરી અંદર વીર્યને સ્થીર કરે. જ્યારે બંનેની સ્થીતિ સિથિલ થઈ જાય ત્યારે બંનેએ જીલ્દા પડી જઈ બંને જણે પાંચ દશ મિનિટ રહી સ્નાન કરવું. તે પછી પ્રથમ કહેલી સુગન્ધિયુક્ત ઔષધી લેવી અને પછી થોડું દૂધ રચી થાય તેટલું બંને જણે પીવું. એ પછી પોતપોતાની જીલ્દા પથારીમાં સૂવું. જ્યારે જ્યારે ગર્ભ સ્થાપન કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે ઉપર કહેલી રીતે કરવું. એટલે શતના ૧૦ વાગતાથી ૨ વાગતા સુધી એ સમય છે. વળી એજ ગ્રંથના ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭મા કાણ્ડમાં કહ્યું છે કે:—

સય ઇચ્છેત્ । પુત્રો મે ગૌરો જાયેત વેદ મનુઘ્વૌત સર્વમાયુ રિયાદિતિ સ્ત્રી-

રૌદનં પાત્રયિત્વા સર્પિષ્મન્ત મશ્નીયાતામીશ્વરો જનયિત વૈ ॥ ૧૩ ॥ અથ

૬ સંરક્ષણ અને રક્ષણમાં ફેર એ જે સં. ઉપસર્ગ=રૂડી રીતે એમ થાય છે. એ સંસ્કૃત-માં વેદ વાણીમાં વિશેષ આવે છે. * આ જગ્યાએ ગદ્ય ઉધાડું નાચું લખાયું છે પણ કાંડીનો ખરેખરો અર્થ કરનાં એવું લખવું પડ્યું છે તે વાંચનારે માફ કરવું ગ્રંથ કરના.

ય ઇચ્છેત્ । પુત્રો મે કપિલઃ પિંગલો જાયેત દ્વૌ વેદાવનુવ્રવીત સર્વમાયુરિયા-
દિતિ દ્ધ્યોદનં પાચયિત્વા ॥ ૧૪ ॥ અથ ય ઇચ્છેત્ । પુત્રો મે શ્યામો
લોહિતાક્ષો જાયેત ત્રીન્વેદાનનુવ્રવીત સર્વમાયુ રિયાદિત્યુદૌદનં પાચયિત્વા ॥
૧૫ ॥ અથ ય ઇચ્છેત્ । દુહિતા મે પण्डिता જાયેત સર્વમાયુરિયાદિતિ
દ્ધ્યોદનં પાચયિત્વા ॥ ૧૬ ॥ અથ ય ઇચ્છેત્ । પુત્રો મે પण्डितો वि-
जिगीथः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जાયેત સર્વાન્વેદાનનુવ્રવીત
સર્વમાયુરિયાદિતિ મા ॥ સૌદનં પાચયિત્વા સર્પિશ્મન્તમશ્નાયાતામીશ્વરો જ-
નયિત વાડઐક્ષણેન વાર્ષભેણ વા ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—૧૩. કોઈ ઇચ્છે કે મારો પુત્ર ગોરો ઉત્પન્ન થાય તથા એક વેદ પાડી તથા પાઠક
(શીખવનાર) થાય, તથા સો વર્ષવાળો થાય તેણે પૂર્વોક્ત ધીયુક્ત દુધપાક નિત્ય ખાવો
અને ઉચિત્ સમયે ઋતુદાન કરવું. એટલે બેડે બાણ ઇશ્વર જેવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરે. ૧૪
જે કોઈ ઇચ્છે કે મારો પુત્ર પીળા કેશવાળો તથા પીળાં નેત્રવાળો તથા બે વેદ પાડી તથા
પાઠક તથા સો વર્ષ જીવવાવાળો ઉત્પન્ન થાય. તો તેણે દહીંનાં ચોખા રાંધી પૂર્વોક્ત
ધીમાં નાંખી ઝોપધિ સાથે યથાઙ્ગી ખાઈ ઋતુદાન કરવું. ૧૫ કોઈ ઇચ્છે કે મારો પુત્ર
શ્યામવર્ણ રાતાં નેત્રવાળો, ત્રણ વેદ પાડી, પાઠક તથા સો વર્ષના આવરદાવાળો ઉત્પન્ન થાય
તો તેણે પાણીમાં ચોખા રાંધી તેના ભાત કરી તે પૂર્વોક્ત ધીમાં નાંખી યથાઙ્ગી ખાઈ
ઉચિત્ સમયે ઋતુદાન કરવું. એટલે કહ્યા પ્રમાણે પુત્ર ઉત્પત્તિના સંભવ છે. ૧૬ જે કોઈ
ઇચ્છે કે મારી દીકરી પંડિત તથા સો વર્ષના આવરદાવાળી ઉપજે તેણે તલ તથા ચોખા
પાણીમાં સીઝવી તે પૂર્વોક્ત ધી સાથે ખાવું. ૧૭ જે કોઈ ઇચ્છે કે મારો દીકરો સદસદિ-
આરપંત, શત્રુઝોને જીતવાવાળો તથા પોતે કોઈથી જીતાય નહિ (અજીત), યુદ્ધમાં ગમન
વાળો, હર્ષવાળો તથા નિર્ભયવાળો તથા છટાદાર ભાષણ કરવાવાળો તથા સર્વ વેદ વેદાંગ
વિદ્યાપાઠી તથા પાઠક તથા સો વરસનું આવરદા ભોગવવાવાળો ઉત્પન્ન થાય, તેણે માંસ
સાથે ભાત પૂર્વોક્ત ધી સાથે ખાવું.* ઋતુદાનના સમય કયા છે તે વિષે મન્વાદિ ઋષિ-
ઓએ જે નિયમ કહ્યા છે તે :—

ઋતુકાલાભિગમીસ્યાત્સ્વદાર નિરતઃસદા ।

પર્વવર્જં વ્રજેન્નૈનાં તદ્વતો ગતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

ઋતુઃસ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીણાં ગત્રયઃ પોહ્યશસ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ભિરિતરૈઃ સાર્ધમહોમિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

તાસામાદ્યાશ્રતસ્ત્વસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ।

* જો વાન એક દેરી છે કેશકાળને અનુસરી વર્તવું.

ત્રયોદશી ચ શેષાસ્તુ પ્રશસ્તા દશરાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

યુગ્મસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોડયુગ્મામુરાત્રિપુ ।

તસ્માદયુગ્માસુ પુત્રાર્થો સાંવેદોદાત્તેવેસ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

પુમાનુપુંસોધિકે શુક્રે સ્ત્રી ભવત્યધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેડપુમાનુપુંસ્રિયો વા ક્ષણેલ્પેચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

નિંદ્યા સ્વષ્ટામુ ચાન્યાષુ સ્ત્રિયો રાત્રિષુ વર્જયન્ ।

બ્રહ્મચાર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ ૫૦ ॥

૪૫. ગૃહસ્થ હોય તે સર્વ કાળ ઋતુદાન તથા પ્રીતિ સ્વસ્ત્રી સાથે કરે. તેણે એક પત્ની-
વૃત્ત સદા રાખવું. કામવાસના તથા સંતાન ઇચ્છાના હેતુથી અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમા વર્જ
કરી પોતાના લગ્નની સ્ત્રીને પ્રીતિયુક્ત ઋતુદાન સંતાનોત્પત્તિ માટે કરવું. ૪૬. સ્ત્રીઓને ઋ-
તુકાળ સ્વાભાવિક થાય છે. તેથી જે દહાડે રક્તદર્શન થાય તે થકી ૧૬ દિવસ સુધી ઋતુદાન
ની અવધિ છે. તેમાં પ્રથમ, ખીજી, ત્રીજી, ચોથો દિવસ નિન્દિત છે તે સાથે સોળ દહાડા
થાય છે. ૪૭. એઓમાં પહેલી ચાર રાત્રી છોડી દઈ ૧૧મી તથા તેરમી રાત્રી વર્જીત કરી
છે. ખીજી જે દશ રાત ખાકી રહી તેમાં ઋતુદાન ઉચિત્ કહ્યું છે. વળી તેમાં (પૂર્વોક્ત)
અમાવાસ્યા અગર પૂનેમ આવે તે પાણુ વર્જવાનું કહ્યું છે. રક્તદર્શનના ચાર દિવસ સ્ત્રી
સાથે સમાગમ કર્યાથી પુરૂષનું આયુષ્ય, તેજ, ખળ, તથા બુદ્ધિની હાની થાય છે. કેમકે એ
ચાર દિવસ સ્ત્રીના શરીરમાં રોગિષ્ઠ ગરમી રહે છે તથા ગર્ભ પાણુ સ્થીર રહેતો નથી તથા
ખીજી નિષેધેલી રાત્રીએ સ્ત્રીના ધાતુ વિષમ થાય છે. માટે તેઓ પાણુ વર્જીત કહી છે. ૪૮.
એકીની રાત્રી એટલે ૬ઠી, ૮મી, ૧૦મી, ૧૨મી, ૧૪મી એ રાત્રીઓમાં ઋતુદાન કરવાથી પુત્ર
ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે એઓમાં સ્ત્રીનું વીર્ય ઓછું રહે છે. એકીની રાત એટલે ૫ મી
૭મી, ૯મી એ રાત્રીઓએ ઋતુદાન કરેથી કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે એ રાત્રે સ્ત્રીનું રક્ત
અધિક રહે છે. ૪૯. એટલે પુરૂષના અધિક વીર્યથી પુત્ર. અને સ્ત્રીના અધિક રક્તથી કન્યા
ઉત્પન્ન થાય છે. એકીના સમતોલ (ખરાખર) વીર્ય અને રક્તથી નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે.
અને કમી વીર્યથી ગર્ભ રહેતો નથી. ૫૦. પૂર્વોક્ત આઠ નિન્દિત રાત્રી વર્જીત કરવાની લખી
છે તે મૂકી દઈને ખીજી ખાકી રહેલી આઠ રાત્રીએ જે ઋતુદાન કરે તે ગૃહસ્થાશ્રમમ્
તેજ પ્રભચારી પાણુ થાય છે. એટલે ગૃહસ્થે (સ્ત્રી પુરૂષે) એક મહિનામાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે
એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાતને આઠ દહાડામાં એક એકવાર ગર્ભસ્થાપન ક્રિયા કરવી.
તેમ નહિ કરે તો પોતાનું શરીર તથા સંતાન નબળું તથા રોગી થઈ નહીં દુઃખ પ્રાપ્ત થવા-
ના સંભવ થાય છે. ચારે વેદોમાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં પાણુ એવી રીતે ગર્ભધાનની ક્રિયા લખી છે:—

ઋગ્વેદસ્ય આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર અધ્યાય ૧ સ્વંડ ૧૩.

ઉપનિયદિ ગર્ભલમ્બનં પુંસવનમનવલોભનં ચ ॥ ૧ ॥ યદિ નાધિયાત તૃતીયે

ગર્ભમાસે તિપ્યેળોપોષિતાયાઃ સરૂપવત્સાયા ગોર્ધવનિ દ્વૌ દ્વૌ માસૌ યવં ચ
દાધિ પ્રસૂતેન પ્રાશયેત્ ॥ ૨॥ કિં પિવસિ કિં પિવસીતિ પૃષ્ઠા પુંસવનં પું-
સવનામિતિ ત્રિઃ પ્રાતિજ્ઞાનીયાત્ ॥ ૩ ॥ એવં ત્રીન્ પ્રસૂતાન્ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—પ્રહરણ્યક ઉપનિષદ્માં ગર્ભલાલ ને પુંસવન્ તે નહિ કરવું એમ લખ્યું છે.
ને સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ ન કરે તેને શંખવલી આદિ ઔષધિ ખવરાવવી, ગાયતું દહીં તથા જવ-
ના દાણા ખવરાવવા. ૨. શું પીવું છે, શું પીવું છે, એમ તેને પૂછવું, તે કહે કે પુંસવન્.
એ રીતે ત્રણ ચાર વાર ઔષધ પાવું. ૩. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર પૂછવું, અને પાવું.

યજુર્વેદ ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ એજ પ્રમાણે લખ્યું છે.

અથ ગર્ભાધાનસ્ત્રિયા પુષ્પવત્યાશ્ચતુરહાદુર્ધ્વસ્ત્રાત્વા વિરુજાયા સ્તસ્મિન્નેવ-
દિવા આદિત્યં ગર્ભમિત્યાદિત્યમવેક્ષતે ગૃહે વા સ્નાપયિત્વા તામાભિગચ્છેદિતિશ્રુતે
સ્તસ્મિન્પ્રજાયાઃ સંભવકાલે નિશાયાં કૂર્યાદ્યાદિ દિવા મૈથુનં વ્રજે સ્ત્રિવા
અરૂપવીર્યા અરૂપાયુષા શ્ચ પ્રસૂયન્તે તસ્માદેતદ્વર્જયેત્પ્રજાકામો ગૃહી શ્રુતિ-
સ્મૃતિવિરોધામ્યાં દક્ષિણેન પાણિના ઊરૂપ્રસાર્ય પ્રજાસ્થાનમભિમૃશતિ પૂષા
ભગસ્સવિતા મે દદાતુ રુદ્રઃ કરૂપયતિ લલામશું વિષ્ણુર્યોનિં કરૂપયતુ ત્વષ્ટા-
રૂપાણિ પિશ્શતુ ॥ આસિંચતુ પ્રજાપતિર્દ્ધાતા ગર્ભં દધાતુ તે । ગર્ભં ધેહિ
સિનિવાલિ ગર્ભં ધેહિ પૃથુષ્ટુકે । ગર્ભં તે આશ્વિનૌ દેવા વા ધત્તાં પુષ્કરસ્વ-
જાવિતિ સસ્મૃજેથા સ્તેજો વૈશ્વાનરો દદ્યા દ્રહ્માણ મા મન્ત્રયતે વ્રહ્મા ગર્ભં
દધાત્વિતિ પ્રાહ્મુલ્લ ઉદહ્મુલ્લો વોપાવિષ્ટો મન્યદ્રેતો મૂત્રમિતિ ચૈકે સ્ત્રાવણં
કુર્યાત્ ॥ ૧૪ ॥ સા યદિ ગર્ભં ન દધીત સિંહ્યાઃ શ્વેતપુષ્પા ઉપોવ્ય
પુષ્પેણ મૂલમુત્થાપ્ય ચતુર્થેહનિ સ્નાતાયાં નિશાયામુદપેષં પિષ્ઠાસ્યા ત્નાસિકા
યા દક્ષિણમાસિંચતી યમોપવી ત્રાયમાણા સહમાના સરસ્વતી । અસ્યા અહં વૃ-
હત્યાઃ પુત્રઃ પિતુરિવ નામ જગ્રમમિતિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—ચાર દહાડા ગયા પછી પાંચમે દિવસે રજસ્વલા સ્ત્રી શુદ્ધ થાય તે દહાડે
આદિત્યગર્ભમિતિ મંત્રથી સ્નાન કરીને પછી સૂર્યદર્શન કરવું. પછી પતિનું દર્શન કરવું.
પછી રાત્રે તેણે ઋતુદાન કરવું. દિવસે કદી નહિ કરવું. દિવસે કરે તેનું સંતાન નપુંસક,
અદ્યાયુ, અદ્ય વીર્ય તથા અદ્ય પુષ્ટિવાન થાય. વીર્ય પ્રદાન કરતી વખતે પ્રથમ યૂપેત્યાદિ
મંત્રથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી. પૂષા=પુષ્ટિ કરકે સર્વ જગદુત્પાદકે પરમેશ્વર, ભગઃ ઐશ્વર્ય-
યુક્ત પુત્ર મને આપ. રુદ્ર=ક્રુષ્ટોનું તાડન કરનારો પરમેશ્વર ગર્ભની કલ્પના સફળ કરે.
તથા વિષ્ણુ વ્યાપક ને પરમેશ્વર તે ગર્ભ ધારણ કરનારી યાનીને શક્તિમાન કરે, તથા ત્વષ્ટા
અનેક તરેહના સુંદર ગુણયુક્ત ગર્ભને કરે. પ્રજાપતિ ને પરમેશ્વર તે ગર્ભનું આમેચન*

* આમેચન=મીંચવું-પોષણ કરવું.

કરે, તથા ધાતા જે આ જગતનું ધારણ કરવાવાળો તે આ ગર્ભનું ધારણ કરે, દશ મહિના પૂરા થયા પહેલાં પતન થવા નહિ દે. એવી સર્વવ્યાપક ઇશ્વરની સ્તુતિ ક્રતુદાન કરતાં પહેલાં કરવી. હે વહાલી પત્ની, તું ગર્ભ ધારણ કર. હે પૃથ્વીકે-વિસ્તીર્ણ હૃદયવાલી, તું ઇશ્વરાતુ-ગ્રહ થકી ગર્ભ ધારણ કર તથા તારા ગર્ભને આશ્વિનદેવ એટલે શરીર પ્રજ્ઞાનું ધરનાર સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્રાદિ પ્રાણ અપાનવાયુ એનું ધારણ કરે.

૧૪. હે સ્ત્રી તું પુરુષનો સંગ કર. તથા ગર્ભ તથા બાળકનું પ્રીતિથી પાલણ કર. તથા તેજસ્વપ્રકાશમાન વિશ્વમાં વિરાજમાન પરમાત્મા તે તને ગર્ભદાન કૃપા વડે કરે. ૧૫ જે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ નહિ કરતી હોય તેણે પૂર્વે કહેલી ઔષધિ પાણીમાં ઘોળી નસકોરાના જ્વ-માણા કાણામાં સુંઘવી. એ ઔષધિ તારા ગર્ભનું રક્ષણ કરશે તથા શુદ્ધ વાણી તથા ઇન્દ્રી સમ્પન્ન કરનારી થશે. તે સ્ત્રીનો પુત્ર પરાક્રમી તથા તેનું નામ રાખનારો નીકળશે.

ગોલિલ તથા ચૌનક ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ એજ અર્થના મન્ત્રો તથા સૂત્રો છે. માટે તે અન્ને લખવાની જરૂર નેઈ નથી. આરે જે વેદામાં પણ એવાજ અર્થના મંત્ર છે તેમાંના થોડા લખ્યા છે.

ઋગ્વેદ અધ્યાય ૪, અનુવાક ૪, વર્ગ ૨૦મો.

યથા વાતઃ પુષ્કરિણીં સમિંગયતિ સર્વતઃ । એવા તે ગર્ભ એજતુ નિરેતુ દશ-
માસ્યઃ ॥ ૭ ॥ યથા વાતો યથા વનં યથા સમુદ્ર એજતિ ॥ એવા ત્વં દ-
શમાસ્ય સહોર્વેહિ જરાયુણા ॥ ૮ ॥ દશ માસાઞ્ચશયાનઃ કુમારો અધિ-
માતરિ ॥ નિરેતુ જીવો અક્ષતો જીવો જીવન્ત્યા અધિ ॥ ૯ ॥

ઋગ્વેદ અધ્યાય ૮, વર્ગ ૪૨.

ત્રિષ્ણુર્યોનિં કલ્પયતુ ત્વષ્ઠા રૂપાણિ પિંશતુ ।

આ સિંચતુ પ્રજાપતિર્ધાતા ગર્ભં દધાતુ તે ॥ ૧ ॥

ગર્ભં ઘેહિ સિનીવાલિ ગર્ભં ઘેહિ સરસ્વતિ ।

ગર્ભં તે અશ્વિનૌ દેવાવા ધંત્તાં પુષ્કરસ્વજા ॥ ૨ ॥

હિરણ્યયી અરણી યં નિર્મન્યતો અશ્વિના ।

તંતે ગર્ભં હવામહે દન્તમે માસિ સૂત વે ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—(આરથી) હે સ્ત્રી, જેમ વાયુ સર્વ આરથી પુષ્કરિણી-વાડીસ્થાનનો જલાશ તેને ધીમે ધીમે ચલાવે છે, તેમજ તારા ગર્ભને પ્રાણાદિ શક્તિયુક્ત થઇને ધીમે ધીમે ચેતન કરે. તથા સુખ પૂર્વક બહાર આવે એટલે જન્મ થાય, જેમ વાયુ, વન તથા સમુદ્ર ધીમે ધીમે શોષા કરે છે, તેમજ હે ગર્ભ, તું 'જરાયુ' (આર સાથે) પૂરા દશ મહિના સું

ધીરે ધીરે ચેષ્ટા કરીને સુખપૂર્વક બહાર આવ. માતાના ઉદરમાં દશ મહિના શયન કરીને જીવતો 'અક્ષત' સાંગોપાંગ કુમાર બહાર આવે; તથા તે કુમારની માતા પણ નિરોગી સુખી જીવતી રહે એવી કૃપા પરમેશ્વર પરમાત્મા અમો સર્વે ઉપર કરે. 'વિશ્વચૂર્ચાનિ કલ્પયતુ' એ એ મંત્રના અર્થ પહેલાં આવ્યો છે. 'ત્રીહરિણ્યય.' = તેજસ્વી અરીણી, આ ત્રી અને હું ને પુરૂષ તે એ જણાના સમાગમથી આદિત્યરૂપ ગર્ભ રહે છે. એજ અરણીના લાકડાંને મંથન કરીને પુરૂષ અગ્નિ કાઢે છે. તેમજ અમે ગર્ભને તારી પાસેથી લઈએ છીએ.

યજુર્વેદ અધ્યાય ૮, મન્ત્ર ૨૮મો.

एजंतुदश मास्यो गर्भो जरायुणा सह ॥ यथा यं वायु रेजति यथा समुद्र एजति ॥ एवायं दशमास्योऽअस्त्रज्जरायुणा सह ॥ अ० १३, मन्त्र ४१ ॥
આદિત્ય ગર્ભ પ્રયસા સમંદ્રધિ સહસ્રસ્ય પ્રતિ માં વિશ્વરૂપમ્ ॥ પરિવૃઢઘ્ હરસા મામિમં = સ્થા: શતાયુષં કુણુહિ ચીયમા ન: ॥ યજુ० અ० ૧૯ મન્ત્ર ૭૬ ॥ રેતો મૂત્રં વિજહાતિ યોનિં પ્રવિશદિન્દ્રિયમ્ । ગર્ભોજરાયુણાવૃત્ત ઉર્લ્લં જહાતિ જન્મના ॥ કૃતેન સત્ય મિન્દ્રિયં વિપાન = શૂક્રમન્થસુ ઇન્દ્ર-સ્વેન્દ્રિયમિદં પયોઽમૃતં મથુ ॥ યત્તે સુસી મે દ્વદયં દિવિ ચન્દ્રમસિ શ્રિતં । વેનાહં તન્માં તદ્વિદ્યાત્ ॥

॥ યજુ० ૩૬, મંત્ર ૨૪ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतम् जीवेम शरदः शतं
= शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
भूयश्च शरदः शतात् ॥ १ ॥

અર્થ:—'એજતુ'ના પહેલાં અર્થ થયો છે. 'આદિત્યમિતિ' = હે પરમેશ્વર, 'ચીયમાન ગર્ભની, 'અયન' સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ કર. 'આદિત્યવત્' તેજસ્વી કર; તથા 'પયસા' ગર્ભને અમૃત સાથે લાગીએ કર; 'વિશ્વરૂપ' = જગતમાં લાવણ્ય યુક્ત હજારો મનુષ્યની માટે 'પ્ર-તિમા' = તોલન કરનારો કર, તેના સઘળાં દુઃખો હરાણુ કર. તે ગર્ભનું 'હિંસન' = તાડન ન કર. તથા જીવને કૃપાથી 'શતાયુષ' = સો વરસ સુખથી જીવવાવાળો કર.

તથા સામવેદમાં પણ ગર્ભાધાનવિધિ મંત્રોક્ત છે. તેમાં પણ વિષ્ણુર્યોનિકલ્પયતુ० તથા ગર્ભધેહિસિનિવાલિ ક્રવેદના મંત્રો તે કરતાં વિશેષ બીજા તે આ.

ब्राह्म० प्र० ७ खं० ४.

पुमा = सौ मित्रा वरुणौ पुमा = सा वह्निनावुभौ ॥ पुमानग्निश्च वायुश्च
पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः पुमा =
सं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥

અર્થ:—હે સ્ત્રી, જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર, પુરુષાર્થયુક્ત તેમજદિ બ્રાહ્મણમાં છે, તથા જેમ શરીરમાં પ્રાણ તથા અપાનવાયુ પુરુષાર્થયુક્ત છે તથા જેમ અગ્નિ તથા વાયુ પણ પુરુષરૂપ છે તેવો તારા ઉદરમાં ગર્ભ શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. જેવાં અગ્નિ, ચન્દ્રમા તથા સૂર્ય પુરુષરૂપ છે, તેવા ગુણયુક્ત પુરુષરૂપ પુત્ર તું પ્રાપ્ત કર. મિત્ર, વરુણ, આશ્વિનો, અગ્નિ તથા વાયુ પુરુષરૂપ છે, તેવો પુરુષરૂપ પુત્ર તારે ઉદરે અવતરે પુરુષરૂપ અગ્નિ, ઇન્દ્ર તથા બ્રહ્મસ્પતિ દેવ પણ છે. તેવોજ પુરુષરૂપ પુત્ર તને આવે. વળી સામવેદમાં 'નિપેક્ષસંસ્કાર વિધાન' છે. તેમજ અથર્વવેદમાં પણ 'નિપેક્ષસંસ્કાર વિધિ' લખ્યો છે.

અથર્વં કાં ૬ પ્રં ૧૬ અનું ૧૭.

યથેયં પૃથિવી મહી મૂતાનાં ગર્ભ માદુષે । એવા તે' ધ્રિયતાં ગર્ભો અનુસૂતું સ-

વિત્તવે ॥ ૧ ॥ યથેયં પૃથિવી મહી દ્વાધારે માન્વનસ્પતીન્ । એવાં ॥ ૨ ॥

યથેયં પૃથિવી મહી દ્વાધાર પર્વતાન્ ગિરીન્ । એવાં ॥ ૩ ॥ યથેયં પૃથિવી

દ્વાધાર વિષ્ટિતં જગત્ એવેતં ધ્રિયતાં ગર્ભો અનુસૂતું સવિતવે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—૧ જેમ આ પૃથ્વી જીવોના ગર્ભને ધારણ કરે છે, તેમજ તારો ગર્ભ સ્થિર દશ માસનો થવા માટે સ્થિર રહેા.

૨ જેમ પૃથ્વી વનસ્પતિને ધારણ કરે છે, તેમજ તારો ગર્ભ દશ માસનો થવા માટે સ્થિર રહેા.

૩ જેમ આ પૃથ્વી પર્વતોને ધારણ કરે છે, તેમજ તારો ગર્ભ દશ માસનો થવા માટે સ્થિર રહેા.

૪ જેમ આ પૃથ્વી આ વિંટાઈ રહેલા જગતને ધારણ કરે છે, તેમજ તારો ગર્ભ દશ માસનો થવા માટે સ્થિર રહેા.

એ વગર બીજા પણ મત્રો ચારે વેદમાં ગર્ભાધાન સંસ્કારના છે પણ તેની જરૂર નહિ જાણી અત્રે લખ્યા નથી.

इति गर्भाधानसंस्कारविधि समाप्त.

પ્રકરણ ૨ બી.

પુંસવન સંસ્કાર.

‘પુંસવન’—એટલે પુરુષવત્ કરવું, યા તે ગર્ભને પુરુષ કરવો. પુંસવનસંસ્કાર કોઈમાં ગર્ભાધારણ કર્યા પછી બીજે, ત્રીજે, ચોથે કે પાંચમે માસે કરવામાં આવે છે. પુંસવન એટલે જ વડે પુરુષવત્ જીવનો લાલ મળે, તે સંસ્કાર. પુંસવન એટલે પંચમાસી અથવા પાંચમાસી ભરવો.

એ પિપે ઋગ્વેદના આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રનું પ્રમાણ.

અ૦ ૧. સ્વંહ ૧૩.

અથાસ્યૈ મળહલાગારચ્છાયાયાં દક્ષિણસ્યાં નાસિકાયામજીતામોષધીં નસ્તઃ ક-
રોતિ ॥ ૧ ॥ પ્રજાવજ્જીવપુત્રામ્યાં હૈકે. આ તે ગર્ભો યોનિમેતુ પુમાન્વાણ
ઈવેષુધિં ॥ આ ઋષો જાયતાં પુત્રસ્તે દશમાસ્યઃ ॥ અગ્નિરેતુ પ્રથમો દેવતાનાં
સોડસ્યૈ પ્રજાં મુંચતુ મૃત્યુપાશાત્ ॥ તદયં રાજા વરુણોડનુમન્યતાં યથેયં
સ્ત્રી પૌત્રમયં ન રોદાદિતિ ॥ ૬ ॥ પ્રાજાપત્યસ્ય સ્થાલીપાકસ્ય હુત્વા હૃદય-
દેશમસ્યા આ લભેત ॥ યત્તે સુસીમે હૃદયે હિતવન્તઃ પ્રજાપતૌ । મન્યેડહં માં
તદ્વિદ્વાંસમાહ પૌત્રમવાન્નિયામ્ ઇતિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:— મંડલાગારચ્છાયાયાં 'ખીને, ત્રીને, ચોથે મહિને પુંસવન સંસ્કાર કરવો.
ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ઘરની છાયામાં ધરે (ધ્રો) ઔષધિનો રસ નાકેના જમાણા નસકોરા વડે
સુંઘાવવો. તેથી ગર્ભ સ્થિર થાય. એ બે મંત્ર (૬-૭) બાણીને ઈશ્વર સ્તુતિ કરવી. એ બે
મંત્રના અર્થ:—હે સ્ત્રી, તારામાં પુરૂષરૂપ ગર્ભ સ્થિર થાઓ. જેમ બાણના ઘરમાં બાણ પ્રાપ્ત
થઈ સ્થિર રહે છે તેમજ તારા ઉદરમાં ગર્ભ સ્થિર રહે અને દશ માસ બ્યારે પૂરા થઈ
જાય ત્યારે તેને શૂર વિરાદિ ગુણયુક્ત પુત્ર અવતરે. ૧ 'અગ્નિ' જે દેવતાઓમાં પ્રથમ દેવતા,
વિદ્વાનોમાં વિદ્વાન તે આપણને પ્રાપ્ત થાય. તે પ્રાપ્ત થઈને આપણા ગર્ભને તથા પ્રજાને
મૃત્યુના પાશમાંથી તથા દુઃખ સંકટોમાંથી છોડાવીને સુખરૂપ રાખો. તેમજ 'વરુણ' સર્વથી
શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા રાજા તે આપણી પ્રાર્થના સ્વિકારે; તેણે કરીને તું જે મારી સ્ત્રી તે પુત્ર
વરહ દુઃખ પ્રાપ્ત ન થઈ કદી રૂદન ન કરે. સંતાનોના સુખમાં તું તથા હું બેઉ રહીએ
॥ ૬ ॥ 'પ્રજાપતિ' જે પરમેશ્વર તેને વાસ્તે સુંદર પાયસાદિ પાક કરીને તેના હોમ કરી
તેમાંથી જે બાકી રહે તેના નૈવેદ્ય ધરવો અને તે આવો પછી સ્ત્રીની છાતીએ હાથ લગાડી
પતિએ 'યત્તે૦' મંત્ર બાણવો. 'હે સુસીમે'—હે સુંદર ગુણયુક્ત સ્ત્રી, તારા હૃદયમાં 'હિ-
તાદિ' ગુણવાળા પુત્ર સ્થિર થાઓ. તે આપણા પુત્ર પ્રજાપતિ જે સર્વે જગતના ધણી તેની
પ્રીતિ કરવાવાળો થાઓ. હું એમ માનું છું કે તે અંતર્યામી 'બ્રહ્મદેવ' મને ઉપદેશ કરે છે
કે તું પુત્રને કાંઈ પણ દુઃખનું કારણ થઈશ નહિ. ઈશ્વર કૃપાથી પુત્ર સુખવાળા આપણે થઈએ
તથા ઋગ્વેદના પાસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે ને:—

અથ પુસ્સવનં પુરાસ્યન્દત ઇતિ માસે દ્વિતીયે તૃતીયે વા યદહઃ પુસ્સા નક્ષત્રેણ ચ-
ન્દ્રમા યુજ્યેત તદહ રુપવાસ્યા પ્લાવ્યાહતે વાસસી પરિધાય ન્યગ્રોધા વરોહાં
હ્રુગાંશ્ચ નિશાયામુદપેપં પિષ્ઠા પૂર્વવદાસેચનઃ હિરણ્યગર્ભોદ્ગચઃ સંમૃત ઇત્યેતા-
મ્યાં કુશકંટસ્સોમાઃ શુંચૈકે કૂર્મપિત્તં ચોપસ્થે કૃત્વા સ યદિ કામયેત્
વીર્યવાંત્સ્યાદિતિ વિકૃત્યૈન મમિમન્ત્રયતે સુપર્ણોસીતિ પ્રાગ્વિષ્ણુ ક્રમેભ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—એમાં વિશેષ અર્થ એ છે. જે જે દિવસ પુણ્ય, શ્રાવણ, પુનર્વસુ, પુલ્લિંગશબ્દ-
ના નક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય, તે દિવસે વડના ઝાડની મૂળી તથા ફૂંપણ એ બેને વાટી છૂંદીને
નાકના જમણા નસકોરામાં મૂંઘવું, તથા તે પીવું તથા આસેચન કરવું. તે કરતાં ની-
ચેના બે મન્ત્રો ભણવા.

યજુર્વેદ અધ્યાય ૧૩ મંત્ર ૪.

હિરણ્ય ગર્ભઃ સમવર્ત્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જ્ઞાતઃ પતિરેકં આસીન્ ॥ સ દ્વાધાર ઘથિ-

વીંદ્યા મુતે માં કર્મૈ દેવાય હ્રવિર્ષા વિધેમ ॥ ચ૦ અ૦ ૩૧ મંત્ર ૧૧

અદ્ભુતઃ સમ્ભૂતઃ ઘથિર્વૈય રસાન્ન વિશ્વકર્મણઃ સમવર્ત્તતાગ્રે । તસ્ય ત્વષ્ટા
વિદ્યદ્વદ્રુપેતિ તન્મર્ત્યસ્યદેવત્વમાડજાનમગ્રે ॥

અર્થ:—જ્યારે સૃષ્ટિ નહિ બની હતી ત્યારે સર્વ 'હિરણ્યગર્ભ' (સ્વપ્રકાશમાન જ્યોતિર્રૂપ)
પરમાત્માજ એકજ વિદ્યમાન હતો. તેજ એક આ જગતનો ઉત્પન્ન કરનાર તથા પતિ છે.
તે પૃથ્વીથી સૂર્યાદિ દિવ્ય સૃષ્ટિ સુધી સર્વ જગતને રચીને પોતે તે ધારણ કરે છે. તેજ
પરમાત્માની આપણે ભક્તિ કરવી. બીજાની નહિ. તે જેમ સર્વ જગતનું ધારણ તથા સં-
રક્ષણ કરે છે તેમજ કૃપા દ્રષ્ટિથી ગર્ભનું ધારણ તથા સંરક્ષણ કરે છે. બીજા તેની ઓ-
પધિના રસથી 'સંભૂત' (ધારિત રસ) જે વીર્ય તેથી આ ગર્ભ ધારણ અને ઉત્પન્ન થાય છે
જેમ પૃથ્વી વગેરે જગત 'વિશ્વકર્મા'—પરમાત્માના બળથી પૂર્વથી ઉત્પન્ન થઇને આજ સુધી
વિદ્યમાન રહી છે. તેમજ વીર્યથી ગર્ભ ધારણ તથા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ આ જગતના ૩-
પાંદિ પદાર્થોનું વિધાન 'ત્વષ્ટા' જે શ્રદ્ધિના કરવાવાળો પરમાત્મા વિચિત્ર રૂપ બનાવે છે.
તેમજ પ્રથમ ગર્ભથી તે મનુષ્યના દેવપણા તથા 'આજ્ઞન'—ઉત્તમ ગુણ સુધી વીર્ય અને
મનુષ્ય આ શરીરને કારિગર માફક બનાવે છે. એ પ્રમાણે બે મન્ત્રે પ્રાર્થના કરવી.

પુમાન્સૌ મિત્રાવરુજૌ પુમાન્સા વરિવનાકુષૌ ॥ પુમાનગ્નિ શ્ચ વાયુ શ્ચ

પુમાન્ ગર્ભસ્તેવાદરે ॥ ૧ ॥ પુમા નગ્નિઃ પુમાનિન્દ્રઃ પુમાન્દેવો વૃહસ્પતિઃ ॥

પુમાન્સં પુત્રં વિન્દસ્વ તં પુમાનનુજાયતામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જેવો પ્રાણ અપાન પુરૂષ છે તથા બે 'આધિના'—પૃથ્વી તથા આકાશ પુરૂષ
છે તેવાજ તારા ઉદરમાં પુરૂષ ગર્ભ છે. તેનું તું યથાતથ સંરક્ષણ કર ॥ ૧ ॥ જેવો નરક-
રાગ્નિ, ઈંદ્ર, બ્રહ્મપતિ જે સૂર્ય પુરૂષ છે, તેવાજ પુત્ર તું પ્રાપ્ત કરે. તથા એ એક પુત્ર થયા
પછી બીજા પુત્રો પણ ઉત્પન્ન કર.

તેમજ અથર્વવેદમાં પણ એવાંજ પ્રમાણ છે.

અથર્વ૦ કાણ્ડ૦ ૬ અનુવા૦ ૨ પ્રપાઠ૦ ૧૧.

ગ્રામીર્મશ્વત્ય આહુદ્ સ્તત્ર પુન્સવન કૃતમ્ ॥ તદ્વે પુત્રસ્ય વેદનં તત્ત્રીપ્ત્વા

મરામસિ ॥ ૧ ॥ પુંસિ વ રેતો ભવતિ તત્તિચ્ચામનુપિચ્ચતે ॥ તદ્દે પુત્રસ્ય
વેદનં તત્તજાપતિ રઘવીન્ ॥ ૨ ॥ પ્રજાપતિ ર્નુમતિઃ સિનીવાલ્ય ચી ક્લ-
પન્ ॥ સ્ત્રેપું ચમુન્યત્ર દયત્પુમાં સમુદય દિહ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જેવો શમીના ઝાડ ઉપર પીપળો ઉગે છે તે પ્રમાણે શમીસ્થાને સ્ત્રી અને પીપળાને સ્થાને પુરૂષ એ બેઉના સમાગમ થઈને ગર્ભધાન થાય. અને પુરૂષવત્તનો લાલ જે પુત્ર તે ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે એજ પુત્ર પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એથી અન્ય રીતે કદી નહિ થાય. એજ વીર્ય સંચવાને રસ્તે ગર્ભનું ધારણ તથા પોષણ કરવાનો ઉપાય છે. વિપરિત રીતે નહિ થાય. ૧. પુરૂષમાં જે 'રેતઃ' = વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું સ્ત્રીમાં સિંચન થાય છે. એજ ઉપાય પુત્રપ્રાપ્તિનો છે. તે 'પ્રજાપતિ' પરમેશ્વરે, એજ ઉપાય પુત્ર પ્રાપ્તિનો છે એવો ઉપદેશ કર્યો છે. એ ઉપદેશ તે સર્વે લોકોએ ખરેખરે માનવો. ૨ ને 'પ્રજાપતિ' પરમેશ્વર તે સર્વ વિદ્યા તથા ધર્મનો 'અનુજ્ઞા' = ઉપદેશ કરવાવાળો છે, તે 'સિની' પ્રેમાદિ ઉત્તમ વ્યવહારના બંધનનો હેતુ છે તે 'વાલિ' સકુમાર ગુણવાળી તથા ઉત્તમ કેશવાળી સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને કુશળ થાય છે. તેમાં પુરૂષ પતિ ગર્ભ ધારણ કરનારો છે. કેમકે આ સંસારમાં પરમેશ્વરે એ નિયમ કર્યો છે કે સ્ત્રી ક્ષેત્રરૂપ તથા પુરૂષ ખીજરૂપ, એ બેનો સમાગમ થાય ત્યારેજ સંતાનોત્પત્તિ થાય છે. માત્ર સ્ત્રી થકી જુદા પડી મનુષ્યોત્પત્તિ નહિ થાય. આ સાધારણ નિયમ સ્ત્રી પુરૂષનો છે. માટે સ્ત્રી તથા પુરૂષે ખરેખર રીતે વીર્ય તથા ગર્ભનું રક્ષણ કરવું.

इति पुंसवनसंस्कारः समाप्तः

પ્રકરણ ૩ જી.

सीमन्तोन्नयन संस्कारारंभः

सीमन्त संस्कार.

‘સીમન્તોન્નયન’ એ શબ્દ ‘સીમન્ત+ઉત્+નયન’ એ ત્રણ શબ્દો મળીને થયેલો છે. ‘સીમન્ત’ = સેંથો. ‘ઉત્’ = ઉપસર્ગ = ઉપર, હલકું. એ અર્થ ‘નયન’ = નિ ધાતુપરથી = લઈ જવું. હવે સિમન્તોન્નયન સંસ્કારનો આરંભ કરીએ છીએ. સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર એટલે અ-ધરણી. એ વિષે ‘આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર અ૦ ૧ ખંડ ૧૮’ માં લખે છે કે:—

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥ अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मो-
स्तीर्य प्राग्शीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां. धाताददातु

દાશુપ્તિ ઇતિ દ્વામ્બ્યાં. રાકામહમિતિ દ્વામ્બ્યાં. નેજમેષ્ઠિતિ તિસૃમિઃ પ્રજા-
પતે ન ત્વદતાન્યન્ય ઇતિ ચ ॥ ૩ ॥ અથાસ્થૈ યુગ્મેન શલાટુગ્લપ્સેન ઝ્યે-
પ્યા ચ શલલ્યા ત્રિમિશ્ચ કુશર્પિજ્જૂલૈરૂર્ધ્વ સીમન્તં વ્યૂહતિ ભૂર્ભુવઃ સ્વરો-
મિતિ ત્રીઃ ॥ ૪ ॥ ચતુર્વ ॥ ૫ ॥ વીળાગાથિનૌ સંશાસ્તિ સોમં રાજાનં
સંગાયેતામિતિ ॥ ૬ ॥ સોમો નો રાજાઽવતુ માનુષીઃ પ્રજા નિવિષ્ટચક્રાઽ-
સાવિમાં નદીમુપવસિથા ભવન્તિ ॥ ૭ ॥ ઇતિ.

એ રીતે કયા મંત્ર ભાણવા તે સંક્ષેપે લખ્યા છે. સઘળા લખતાં આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ
ભંગ થાય.

શુકલપક્ષમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર, પુષ્ય, પુલ્લિંગવાચક નક્ષત્રોના હોય તે દહાડે ઉત્તમ ઉત્તમ
પદાર્થોનો ખરાબર હોમ કરવો. ‘ધાતા દદાતુદાશુપે’ ઇત્યાદિ મન્ત્રો વડે છેલ્લે સ્વાહા શબ્દ
ઉચ્ચારી કરવો. ત્યાર કેડે સુગંધદાર સુંદર નિર્મળ જળથી સ્ત્રીએ નહાવું. અને પતિએ પણ
સ્ત્રીની પૂછવાડે બેસવું. તેણે ઊંખરે અગર સાહુડીનાં સિસોળીઆં વડે અગર કાંસકીથી સુ-
ગંધદાર તેલ કૂલેલ ઘાલી સ્ત્રીના માથાના કેશ ઓળવા. પછી ‘અયમૂર્જ્જવતોવૃક્ષ’ એ મંત્ર
ભાણવો. ‘ચેનાદિતે’ એ મંત્રથી ઓળવું. (માર્જન કરવું) તથા ખાનપાન ઔષધાદિ સેવન
ચુક્તિપૂર્વક કરવું. બીજું વિશેષ સૂત્રોથી ભાણવું.

ઋગ્વેદ મન્ત્ર.

ૐ ધાતા દદાતુ દાશુપે માર્ચીં જીવાતુ મુક્ષિતં વયં દેવસ્ય ધીમહિ । સુમતિ
વાર્જિનીવતિ સ્વાહા ॥ ૧ ॥ ધાતા પ્રજાના મુતરાયઽર્શો ધાત્રેવં વિશ્વં ભુવં
જજાન । ધાતા કૃષી રતિમિષા મિચંષ્ટે ધાત્રઽદ્વિત્યં ધૃતવંજુહોત સ્વાહા
ઇતિ ઋગ્વ્યં ॥ ૨ ॥ રાકામહં મુહંવાં મુદ્દુતી હુવે શૃણોતુ નઃ સુમગા વોધંતુ
ત્મના । સીવ્યત્વપઃ સૂચ્યાચ્છિદ્યમાનયા દદાતુ વીરં શતદાયમુકથ્યં ॥ ૩ ॥
ચાસ્તે રાકે સુમતયઃ સુપેશંસો યામિર્દદાસિ દાશુપે વસૂની । તાર્મિર્નો અચ
સુમના ડપાર્ગહિ સહસ્વપોષં મુમગે રરાળા । નેજમેષ્ઠેતિ તિસ્રઃ ॥ ૪ ॥
પ્રજાપતેત્યેકઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—ધાતા જે પરમેશ્વર તે શુદ્ધિઆદિ શુભયુક્ત જીવતો પુત્ર મોટી કૃપાથી ધારણ
કરાવે, અને આપે. ‘વાર્જિનીવતિ’ સ્ત્રી, અન્નાદિ શુભયુક્ત. આપણે મળીને ઈશ્વરનું ધ્યાન
કરીએ તે પરમાત્મા શોભાયુક્ત પુત્ર દે. તેનાથી આપણે સુખી રહીશું. તે સર્વ જગતને
ધારણ કરનારો ઈશ્વર, તેથી સર્વ જગત ઊત્પન્ન થયું છે, તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે
કે ધૃતાદિયુક્ત ઉત્તમ પદાર્થો જે દેવા યોગ્ય, તે અને અર્પણ કરો.

યજુર્વેદ સૂત્રના અર્થઃ—સર્વાધાર પૂજન યોગ્ય પરમાત્માને હું પૂજું, તેના સત્કાર કેરું, તે અમારી સ્તુતિ સાંભળે. આત્માને શ્રેષ્ઠ યોગ્યચુકત કરે, અને ગર્ભને પ્રાણાદિના શરીરની સાથે સંધાન કરાવે, જેમ સંગીત સોયવડે કપડું સાંધીએ છીએ તેમજ અસંખ્ય વિદ્યાદિ દાય ભાગ લેનારો, તથા વખાણ કરવા યોગ્ય વીર પુત્ર અમને આવે, ૩. ‘હેરા-કે’ પરમાત્મા જે સુન્દર રૂપ તથા ઉત્તમ મતિવાન સંતાનોને જે સુમતિએ આપો છો, તથા ઉત્તમ ઉત્તમ ધન પણ જે સુમતિએ આપો છો તે સુમતિએ અમને આજ કૃપા કરી પ્રાપ્ત થાઓ. તથા હજારો પ્રકારની પ્રુષ્ઠિ અમને દો. ‘ઓ સુભગા’—મારી પત્નિ, તેજ પરમાત્માની કૃપા વડે આપણી પ્રજા સુખી તથા રમણીય વિરાજમાન રહેશે.

યજુર્વેદ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ લખ્યું છે કે :—

પુ ઋક્ષવનવત્પ્રથમ ગર્ભે માસે પઠ્ઠેઠમે વા તિલ મુદ્ગં મિશ્ર ઋસ્થાલીપાક ઋશ્રપયિત્વા પ્રજાપતેર્હૃત્વા પશ્ચાદગ્રેર્ભદ્રપીઠ ઉપવિષ્ટાયાં યુમેન સટાલુગ્રપ્તે-
નૌદુંવરેણ ત્રિમિશ્ર દર્ભ પિંજુલે સ્થેન્યા શલલ્યા વીરતર શંકુના પૂર્ણ ચાત્રેણ
ચ સીમન્ત મૂર્દ્ધ વિનયતિ ભૂભુવઃ સ્વરિતિ પ્રતિ મહા વ્યાદ્યતિભિર્વા ત્રિવૃત્તમા
વધનાત્યય મૂર્જાવતો વૃક્ષ ડર્જીવ ફલિની ભવેત્યથાહ વીણા ગાથિનૌ રાજાન
ઋસંગાયેતાં યો વાપ્યન્યો વીરતર ઇતિ નિયુક્તામપ્યેકે ગાથા મુપોદા હરંતિ
સોમ એવ નો રાજે મા માનુષી પ્રજાઃ । અવિપુક્ત ચક્ર આસીરં સ્તીરે તુમ્ય
મસાવિતિયાં નદી મુપાવસિતા ભજતિ તસ્યા નામ ગૃણ્હાતિ તતો બ્રાહ્મણ
ભોજનં ॥ ૧૭ ॥

અથ યજુર્વેદ મન્ત્રાઃ

ભૂર્ભુવઃસ્વઃ ॥ ભૂઃસ્વાહા ॥ ભુવઃસ્વાહા ॥ સ્વઃસ્વાહા ॥ ૧ ॥ સુમિત્રિયાનુ
ડઆપુ ઓર્ષધયઃ સન્તુ દુર્મિત્રિયા સ્તર્સે સન્તુ યોડસ્માન્દેષ્ટિ યં ચ વચં
દ્વિષ્મઃ ॥ ૨ ॥ મૂર્દ્ધાનન્દિવો અરંતિ પૃથિવ્યા વૈશ્વા નરમૃત આ જાતમગ્નિ ।
કવિ ઋસમ્રાજમતિર્થિ જનાના માસન્નાપાત્રં જનયન્ત દેવાઃ ॥ ૩ ॥ ય્યા-
યુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ય્યાયુષં યદ્દેવેષુ ય્યાયુષં તં નો ડઅસ્તુ ય્યાયુષં
॥ ૪ ॥

અર્થઃ—‘ભૂર્ભુવઃસ્વઃ’ એ પરમેશ્વરની સ્તુતિવાચક નામ છે. હે પરમેશ્વર આપની કૃપા વડે પ્રાણ, જલ, તથા સર્વ ઔષધિ અમો લોકોને વાસ્તે ‘સુમિત્ર’ એટલે સુખદાયક થાઓ તથા જે અમારા શત્રુ (દુષ્ટ લોક) જે અમારા દ્રેષી જેનો અમે દ્રેષ કરીએ છીએ તેઓને વાસ્તે જગતની સર્વ

ઔષધીઓ, જલ આદિ સર્વ પદાર્થો તથા તે દુષ્ટના પ્રાણ પાણ તેઓના 'દુર્મિત્ર' શત્રુ થાઓ. જેણે કરી તેઓનું બળ કદી વધે નહિં. ૨. જે જે તેજસ્વી સૂર્યાદિના 'મૂર્છા' = ઉત્કૃષ્ટ. પૃથ્વીના રચનાર તથા ઉત્પન્ન કરનારો, વિશ્વના રાજા તથા સત્યનો આધાર 'સર્વત્ર' પ્રસિદ્ધ સર્વનો પ્રકાશક, સર્વજ્ઞ, સર્વ રાજાઓનો રાજા, સર્વમાં પૂજનીય, (સર્વને નિકટ) તથા પ્રાપ્તિ યોગ્ય, જેને દેવ જે વિદ્વાન લોક વિજ્ઞાન વડે હૃદયમાં બાણે છે તે પરમાત્મા આ ગર્ભનું રક્ષણ કરે, ૩. 'જમદગ્નિ' ચક્ષુનું નામ 'કશ્યપ' જીવનું નામ 'દેવ' વિદ્વાનનું નામ છે. તથા જમદગ્નિ અગ્નિનું નામ છે. કશ્યપ સૂર્યનું નામ છે, ને જેને ત્રણ ગાણું આયુષ છે. તે પ્રમાણે. અમારું ત્રણ ગાણું એટલે ત્રણમેં વર્ષનું થાઓ. એ રીતે ગોલિલ તથા સૌનાક ગૃહ્યસૂત્રમાં પાણ ગોલિલ ગૃહ્યસૂત્રમાં જે વિશેષ છે તે મેં લખ્યું છે.

ગોમિલ ગૃહ્ય પ્રમાણમ્ પ્રૌ પાઠ ૨ સ્વંડ ૭.

અથ સીમન્ત કરણમ્ પ્રથમ ગર્ભે ॥ ૧ ॥ ચતુર્થે માસિ પષ્ટેઽષ્ટમેવા ॥ ૨ ॥
પ્રાતઃ સશિરસ્કાઽઽહ્લુતોદગગ્રેષુ દર્ભેષુ, પશ્ચાદગ્નિ પ્રાચ્ચુપાવિશતિ
॥ ૩ ॥ પશ્ચાત્ પતિ રવસ્થાય યુગ્મન્તમૌદુમ્બરં શાલદુ ગ્રન્થ માવધ્નાતિ અય
મૂર્જાવિતો વૃક્ષ ઇતિ ॥ ૪ ॥ અથ સીમન્ત મૂર્જામુન્નયતિ મૂરિતિ દર્ભે પિંજુલી-
ખિરેવ પ્રથમં, મૂવરિતિ દ્વિતીયં, સ્વરિતિ તૃતીયમ્ ॥ ૫ ॥ અથ વીરતરેણ
યેનાદિ તે રિત્યેત યશ્ચા ॥ ૬ ॥ અથ પૂર્ણચાત્રેણ રાકામહ મિત્યેતયર્ચ્ચા
॥ ૭ ॥ ત્રિશ્વેતયા ચ શલલ્યા યાસ્તે રાકે સુમતયઃ ઇતિ ॥ ૮ ॥ કસર
સ્થાલી પાક ઉત્તર ઘૃત સ્તમવેક્ષયેત્ ॥ ૯ ॥ કિં પશ્યસીત્યુત્કા પ્રજામિતિ
વાચયેત ॥ ૧૦ ॥ ત ઽસા સ્વયં મુંજીત ॥ ૧૧ ॥ વીરમૂર્જીવમૂર્જીવપ-
ત્નીતિ બ્રાહ્મણ્યોમંગલ્યાભિર્વાગ્મિ રુપાસીરવ્ ॥ ૧૨ ॥

એના અર્થની જરૂર નહિ બાણી લખ્યો નથી.

સામવેદના મંત્ર ગ્રાહ્યણના મંત્ર વડે પાણ સીમન્ત સંસ્કાર થાય છે. તે આ પ્રમાણે.

અય મૂર્જા વતો વૃક્ષ કુર્જીવ ફાલિની ભવ ॥ પર્ણ વનસ્પતે નુત્વા નુત્વા મૂ-
યતા ઽરયિઃ ॥ ૧ ॥ યેનાદિતેઃ સીમાનં નયતિ પ્રજાપતિ મહેતે સૌ ભગાયા ॥
તે નાહ મસ્યે સીમાનં નયામિ પ્રજામસ્યે જર દાદિં કૃણોમિ ॥ ૨ ॥ રાકા
મહ ઽસુહવા ઽસુદૃપતિ હવે શૃણોતુ નઃ સુખગા વોધતુ । ઉપાગહિ સહસ્ત્ર
પોષ ઽસુખમે રરાણા ॥ ૩ ॥ કિં પત્મના સીવ્યત્વપઃ સૂચ્યા ચ્છિદ્યમાનયા
દદાતુ વીર ઽશતદાયુ મુખ્યમ્ ॥ ૪ ॥ યાસ્તે રાકે સુમતયઃ સુપેશસો યા-
ભિર્દદાસિ દાશુષે વમૂનિ ॥ તામિર્નો અદ્યમુમના શ્યાસિ પ્રજાં પશુંત્સોભાગ્યં

મહં દીર્ઘાયુષ્ઠં પ્રત્યુઃ ॥ ૧ ॥ યા તિરશ્ચી નિપચ્ચતે અહં વિ ધરણી ઇતિ ।
તાં ત્વા વૃતસ્ય ધારયા યજે સઽરાધની મહં ॥ સ ઽગધન્ત્યે દેવ્યે દેવ્યે
॥ ૬ ॥ વિપશ્ચિત્પુચ્છમમરત્તદ્વાતા પુનરાહરત્ । પરે હિ ત્વં વિપશ્ચિત્ પુમાન-
યં જનિવ્યતે સૌ નામ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—‘અયમર્જ્જન’ એના અર્થ કરી ચૂક્યા છેએ. ‘યેનાદિતરેતિ’ પ્રબળપતિ’=પર-
માત્મા ‘અદિતિ:’=પૃથ્વીની સીમ ને નામર્થથી કરે છે તથા ને જાણે છે તે પરમાત્મના
સામર્થ્યથી સ્ત્રીની સીમા ને કેશ તેની અવાધ મોટા ભાગ્યશાળી પુત્રી પૌત્રી, ધન ધાન્યાદિ
ઐશ્વર્ય આપવા વાસ્તે હું ખરોખર કરું છું. તથા આ મારી પત્નીની પ્રજનને વૃદ્ધાવસ્થા
સુધી ઇશ્વર કૃપાથી સુખી રહેવા માટે સ્થિર કરું છું. ૨. ‘રાકેતિ’ એ એ મંત્રના અર્થ પ-
હેલાં આવી ગયા છે. ૩. સ્ત્રી તું ગર્ભ ધારણ કરવા માટે અધસ્થ થાય છે તે તને ધીની ધા-
રાથી સત્કૃત કરું છું. સ્ત્રી પુરૂષને કહે કે હું ગર્ભ ધારણ કરવા માટે સઘળી તૈયારી કરું છું
તે વિધાવાલી સર્વ સુખને દેવાડવાવાલીને વાસ્તે આપે સર્વદા અનુકુળ રહેવું. ૬ ‘વિપશ્ચિત્=પ-
ણ્ડિત’ ગર્ભવિધાના જાણનારો ને પતિ તે ‘પુચ્છ’ ને ગર્ભ, તેને સ્ત્રીમાં નિષ્કૃત કરે છે. તથા
ગર્ભનું પાલન ખરાખર કરીને જન્મ સમયે જાત કર્મ પડે આહરાણ કરે છે. જન્મ સમયે
‘હિ વિપશ્ચિત્ પતિ, ત્વંપરેહિ’=જે સ્થાનમાં પુત્રનો જન્મ થાય ત્યાંથી દુર રહો કેમકે આ
સ્ત્રી આ વખતે પુત્ર જાણશે.

એ પ્રમાણે અથર્વવેદ મંત્રમાં પણ સીમન્તોન્નયન વિધાન છે.

અં કાં ૦ ૨ મં ૦ ૨.

અઘોર ચક્ષુરપતિઘ્ની સ્યાના શમ્યા મુશેવા મુયમા ગૃહેભ્યઃ । વીર મૂર્દેવૃકા
મા સં ત્વયૈધિષીમાહિ મુમનસ્ય માના ॥ ૧ ॥

અર્થ:—આ સ્ત્રી તું પ્રેમવાળી દષ્ટિવાળી, પતિની રક્ષક, સુખ સ્વરૂપ, મંગલકારિણી
શ્રેષ્ઠ, ધનરૂપ, છતેન્દ્રિય, ઘરનું તથા ગર્ભાદિનું રક્ષણ કરવા વાસ્તે તૈયાર થા તથા વીરપુત્રને ઉ-
ત્પન્ન કરવાવાળી થા. વર સાથે નિયોગ કરવાવાળી, સુવિચારવાળી થા. તારી સાથે સદા
આનંદ મંગલમાં રહીએ, તથા ઇશ્વરની સદા ભક્તિ કરીએ.

આમાં કેટલેકે દેહાણે અર્થની જરૂર નહિ દીસવાથી લખ્યા નથી.

इति सीमन्तोन्नयनं समाप्तम् ।

સીમંત ઓટલે અધરણી સંસ્કાર પૂર્ણ થયો. હવે જાતકર્મ પ્રકરણ યથામાં લખીએ છીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

અથ જાતકર્મ સંસ્કાર.

‘જાતકર્મ’ એટલે ‘જાત+કર્મ.’ ‘જાત’=જન્મ થયેલો, ‘કર્મ’=વિધિ’ એટલે જન્મ થતી વેળાની વિધિ, જાતકર્મ બાળકના જન્મ સમયે વિધિ કરવામાં આવે છે એ વિષે જગદેશમાં લખ્યું છે.

આશ્વાલાયન ગૃહ્યમૂત્ર અ૦ ૧. સ્કંદ ૧૬.

કુમારજાતં પુરાડન્યેરાલંભાત્ સર્પિર્મધુની હિરણ્યનિકાપં હિરણ્યેન પ્રાશયેત્
પ્ર તે દદામિ મધુની, વૃતસ્ય, વેદં સવિત્રા પ્રસૂતં મેવાનાં । આયુષ્માન્ ગુપ્તો
દેવતાભિઃ શતં જીવ શરદો લોકે અસ્મિન્નિતિ ॥ ૧ ॥ કર્ણયોરુપનિઘાય
મેધાજનનં જપતિ ॥ મેધાન્તે દેવઃ સવિતા મેધાં દેવી સરસ્વતી । મેધાન્તે અ-
શ્વિનોં દેવાવાધતાં પુષ્કરસ્રજૌં ઇતિ ॥ ૨ ॥ અંસાવભિમૃશતિ. અશ્મા ભવ
પરશુર્ભવ હિરણ્યમસ્તૃતં ભવ । વેદો વૈ પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ શતં
ઇતિ । ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠાનિ દ્રવિણાનિ ઘેહ્યસ્મે પ્રયન્ધિ મવવન્નૃજિપિન્નિતિ ચ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—‘કુમારજાતં’ ઇત્યાદિ જે વખતે બાળકનો જન્મ સમય આગર બાળકનો જન્મ થાય તે વખતે બાળકને સ્નાન કરાવવાની ઓળખિયુક્ત કરી થોડા ઊંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. ત્યાર પછી તેનું શરીર નરમ લૂગડે લોવું. પછી ઘી તથા મધ (ગળહુતિ) એ બંને એકઠાં કરી કાલવીને સોનાની સળી વતિ તેમાંથી બાળકના મોંમાં મૂકી જીભ વડે તેને ‘મતિ-દદામિ’ એ મન્ત્ર વડે ચઠાડવું. ને કહેવું કે હે બાળક, તને મધ તથા ઘીનું પ્રાશન પ્રથમ હું કરાવું છું. તથા ‘સવિતા’ જે સર્વ જગતના ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્માની કૃપાથી સર્વોત્તમ ભોજનનો ભોગ કરવાવાળો તું થાઓ. જે તું મારો પુત્ર થયો છે, તે તને હું ‘વેદ’નું જ્ઞાન કરું છું કે જેથી તું ઇશ્વરની કૃપાથી પંડિત થાય. ‘સવિતા ભગવાન’ તથા સર્વે ઇન્દ્રિયા તથા વિદ્વાન એઓથી તારું રક્ષણ થઈ સો વર્ષ સૂઝી આ લોકમાં જીવ. ૧. તે પછી પિતાએ તેના જન્મ-જ્ઞાન કાન પાસે જઈ ‘મેધાજનનં મન્ત્ર’ તેના કાનમાં બોલવો, તેના અર્થ એ જે હે પુત્ર કે પુત્રી. ‘સરસ્વતી’ જે શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરનાર તે તારી શુદ્ધિ નિર્ભળ કરો. તને સવિતાદેવ જલદી શાસ્ત્ર થકી નિપૂણ કરે. તથા સૂર્ય ચંદ્ર દેવો તારી આયુરક્ષા વધારે. તથા આશ્વિનદેવ તારી મેધા એટલે શીઘ્રવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તેવી શુદ્ધિ ધારણ કરો. એવી પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવા. ૨. પછી બાપે છોકરાની એ કાંધને કોમળ હાથે સ્પર્શ કરીને ‘અશ્માભવેત્યાદિ’ મન્ત્ર બોલવો. એટલે હે પુત્ર કે પુત્રી તું સખળ થા. ‘અશ્મપરશુ’ દહેદ્રિય, શુદ્ધિ, શરીરે સખળ થા. તથા હિરણ્ય તેજસ્વી થા. તારું નામ વેદ=જ્ઞાન સ્વરૂપ, એવું પરમેશ્વરે રાખ્યું છે, તે મેં પણ તારું રાખ્યું છે. તું સો વરસ સુધી જીવ. ૩. હે ઇન્દ્ર, તું મોટો દેવ છે. આ જગતમાં

अथ उक्तं पदार्थो तथा द्रव्यो तारां छे. तं तमे आ जाजकने वास्ते शण्डो. तथा १८ मेध-
पत् प्रतीपितुं-परमधनयुक्त, आ जाजकने परमजानयुक्त गुणुभां प्रतीपु द्वे. ४.

अथ ऋग्वेद मन्त्र.

मेधं ददामि मधुना वृत्तस्य वेदं मवित्रा प्रसृतं मेधानाम् । आयुष्मान् गुप्तो
देवताभिः जतं जीव शग्दो न्यकेऽ अस्मिन् ॥ मेधान्ते देवः सविता मेधां
देवीं सरस्वती । मेधान्ते अश्विनो देवावाधतां पुष्कस्तृजा । अश्वामव पग-
शुमेव हिग्नयमन्तृतं भव । वेदो वैपुत्र नामासि मजीव शरदः शतमिति ।
इन्द्र श्रेष्ठानि० ॥ अस्मे प्रयोधिमववन्नृजीपिन्निन्द्रगयो विश्ववारस्य सूरः ।
अस्मे जतं शग्दो जीवसेधाऽअस्मे वीगं अश्वतऽइन्द्र शिप्रिन् । इमां कुमा-
रो जरांधयतु दीर्घेतु मायुः प्रजीवमे । अस्मे तन्नृजुंजाना मायुर्वचोयशो
वत् ॥ तमवेत्तं नसानसि मरुपन्न दिवः शिशुं । ममृज्यन्ते दिवे दिवे बोध-
द्यान्मा हग्मियां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा नहूतऽउदरं उतत्वायजता हग्मि-
कुमारात्साह देव्यान् । प्रयता मद्यऽआददे । इय वां देवा वध्विनाकुमारः
साहदेव्यः । दीर्घायुस्तु सोमकः तं युवं देवा वध्विनाकुमारं साहदेव्यं दीर्घा-
युषं कृणोत न

अथ यजुर्वेद मन्त्राः सूत्रस्था विज्ञेयाद्वावशिष्टौच लिख्यते.

अथ यजुर्वेद मन्त्राणां आशी रक्षुं छे ते लप्पुं छे.

दमस्तनमूर्जस्वतं धयायां प्रतीमग्ने शरीरस्यमध्ये उत्सं जुपत्त मधुमन्त म-
र्वन्तसमुद्रिय २ सदनमा विश्वस्व ॥ यस्तेस्तनः शशायो यो मयो भूर्यो रत्न-
धाव सुविद्यः सुदन्नः येनाविश्वा पुष्यसि वीर्याणि सरस्वतितमिह धातवेकः

तथा पारस्कर गृह्यसूत्रे.

सोप्यन्तीमद्भि रस्युक्षत्वेजनु दशमास्य इति प्राग्यस्येत इत्यथावगवपतनम-
वेतु पृथिनशे वत् २ गुने जरावत्तवेनैवमा २ सेन पीवरीं न कस्मिंश्चनाय-
तन मवजरायु पद्यतामिति जातस्य कुमारस्याच्छिनायां नाड्यां मेधा जनना-
युष्ये करोत्यनामिकया सुवर्णातिर्हि तया मधु वृते प्राशयति वृतं वा भू-
स्त्वयि दधामि भूवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वत्वयि
दधामीत्यस्या युष्यंकरोति नाम्यां दक्षिणे वा कर्णे जपत्याग्निं रायुष्मान्
सदनस्पतिभि रायुष्मांस्तेनत्वा युषायुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्स् ओष-
धी मिगायुष्मांस्तन० ब्रह्मायुष्मत्तद्वाहणे रायुष्मत्तेन० देवा आयुष्मन्तस्तेऽ-

મૃતે નાયુષ્મન્તસ્તેન૦ ઋપય આયુષ્મન્તસ્તે વ્રતૈરાયુષ્મન્તસ્તેન૦ પિતર આયુ-
ષ્મન્તસ્તે સ્વાધામિરાયુષ્મન્તસ્તેન૦ યજ્ઞ આયુષ્માન્ સ દક્ષિણામિરાયુષ્માન્તેન૦
સમુદ્ર આયુષ્માન્ સ સ્વવંતિમિરાયુષ્માન્તેનત્વાયુષ્મન્તં કરોમીતિ ત્રિરૂયાયુષ
મિતિ૦ સ અસ્મિન્દેશે જાતો ભવતિ ત મમિમન્ત્રયતે વેદતે ધૂમિ દ્વદયં દિવિ-
ચન્દ્રમસિશ્રિતં । વેદાહં તન્માતદ્વિદ્યાત્ પશ્યેમ શરદઃ શતમ્ જીવેમ શરદઃ
શત ૫ શૃણુયામ શરદઃ શતમિત્યયૈનમમિમૃશ્યત્વશ્માભવ પરશુર્ભવ હિરણ્ય
મસ્તૃતં ભવ ॥ આત્માવૈ પુત્ર નામાસિ સ જીવ શરદઃ શતમિત્યથાસ્ય માતર
મમિમન્ત્રયત ઇડાસિ મૈત્રા વરુણી વીરે વીર મજીજનથાઃ સા ત્વં વીરવતી
ભવ યાસ્માન્ વીરવતો કરદિત્યથાસ્યૈ દક્ષિણ ૫ સ્તનં પ્રક્ષાલ્ય પ્રયચ્છતીમ ૫
સ્તનમિતિ યસ્તે સ્તન ઇત્યુત્તર મેતામ્યા મુદપાત્ર ૫ શિરસો નિદધ્યાત્વાપો
દેવેષુ જાગ્રથ યથા દેવેષુ જાગ્રથ । એવ મસ્યા ૫ સૂતિકાયા ૫ સ પુત્રિકાયાં
જાગ્રથેતિ દ્વારદેશે સૂતિકાગ્નિ મુપસમાધાયોત્થાનાન્સન્ધિવેલયોઃ ફલીકરણ
મિશ્રાન્સર્પપાનગ્રાવા વપતિ શણ્ડા મર્કા ઉપવીરઃ શૌણ્ડિકેય ઉલૂખલઃ । મ-
લિન્લુચોદ્દોળાસચ્યવનો નશ્યતાદિતઃ સ્વાહા । આલિપન્નનિમિષઃ કિં વદન્ત
ઉપશ્રુતિર્હૈર્યક્ષઃ કુંભિ શત્રુઃ પાત્ર પાણિ નૃમણિર્હન્ત્રી મુલ્લઃ સર્વપારુણ શ્રવ-
નો નશ્યતાદિતઃ સ્વાહેતિ.

સંક્ષેપે અર્થઃ—પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં આટલું વિશેષ છે તેનાજ માત્ર અર્થ લખ્યો છે,

બાળકના નાળછેદા પછી 'મેધાજનન' તથા 'આયુષ્માંકરણ' કરવું. 'ભૂસ્તસ્યિ' ઇ.
ત્યાદિ મન્ત્ર વડે, હે બાળક ભૂલોક, અર્તરક્ષના દોષો તથા સ્વર્ દોષો એટલે ત્રણે દોષો (સ્વ-
ર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ) એ ત્રણ દોષોનું સામર્થ્ય હું તારામાં મૂકું છું. તથા બાળકના કાનમાં
'અગ્નિશયુષ્માન્' એ મન્ત્રના પણ જપ કરવો. એ બાળક વનસ્પતિથી અગ્નિ, ઔષધિથી-
ચન્દ્રમા, પ્રાણજીથી વેદ, અમૃત, સત્યવિદ્યાથી વિદ્યાન, સત્યવૃત્તોથી ઋષિ, સત્ય જ્ઞાનથી પિતૃ,
દક્ષિણાથી યજ્ઞ, જલથી ચાલતી નદીઓથી સમુદ્ર, એ સર્વે આયુષ્માન્ દીર્ઘાયુ છે; તેમજ હુ-
તને દીર્ઘાયુ કરું છું. પછી 'આયુષેન્મદગ્ને' ઇતિ એ મન્ત્રના ત્રણ વાર પાઠ કરવો. તથા જે
ઠંકાણે બાળકના જન્મ થયો હોય તે ઠંકાણે આ મંત્ર લાગુવો. (વેદતેભૂમીત્યાદિ) એ મં-
ત્રનો અર્થ પૂર્વે કરી ચકયા છે. આ પુત્ર, તું આત્મસંજ્ઞક એટલે આત્મવત્ મને પ્યારો થા.
તે કંડે પ્રસૂતા સ્ત્રીને આ મંત્ર કહેવો. (ઇડેત્યાદિ) હે, સ્ત્રી, વખાણવા લાયક મિત્ર, તથા શ્રેષ્ઠ
ગુણવાળી તું છે. હે વીર સ્ત્રી, વીર ગુણયુક્ત, તે આ વીર પુત્ર જણ્યો, તે તું વીર પુત્રવાન
તથા સૌભાગ્યવાન સદા હો. જે તે અમને વીરપુત્રયુક્ત કર્યો છે, તે તું સદા એ ઇશ્વરી કૃપા-
થી સુખી થાઓ. ત્યાર પછી સ્ત્રીના થાન ધોઈને (ઇમ-સ્તનયસ્તસ્તેન) એ એ મંત્રો વડે

પવિત્ર કરીને બાળકને ધ્રુવરાવવું. ત્યાર પછી જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે બે મન્ત્રો વડે (જાણુદેવતાદિ) દરવાજામાં હોમ કરવો.

એ પ્રમાણે ગોલિલ સૂત્રમાં છે તે અન્ને લખ્યા નથી. સામવેદના મન્ત્ર લખ્યા છે.

અથ સામયન્ત્રાઃ

‘ઇયમાજ્ઞે દમંત્ર મિદં માયુ રિદમમૃતમ્ ॥ ૮ ॥ મેઘાં તે મિત્રાવરુણૌ મેઘા મગ્નિર્દધાતુ તે ॥ મેઘાં તે અશ્વિનો દેવા વાયતાં પુષ્કર સ્વજૌ ॥ ૯ ॥ યત્તે સુસીમેહદય & હિતમન્તઃ પ્રજાપતૌ ॥ વેદાહં મન્યે તદ્ વહ્ન માહં પૌત્ર મઘં નિગામ્ ॥ ૧૦ ॥ યત્પથિવ્યા અનામૃતં દિવિચન્દ્રમસિશ્રિતં । વેદામૃત-સ્યાહ નામમાહં પૌત્રમઘ & રિપમ્ ॥ ૧૧ ॥ ઇન્દ્રાગ્ની શર્મ યચ્છતં પ્રજાપતી । યથા યન્નપ્રમીયતે પુત્રો જનિત્ય અધિ ॥ ૧૨ ॥ ચદદશ્ચન્દ્રમસિ કૃષ્ણ પૃથિવ્યા હૃદય શ્રિતં ॥ તદહં વિદ્વા & સ્તત્પથ્યન્ માહં પૌત્ર મઘ & રુદ-મ્ ॥ ૧૩ ॥ કોસિ કતમોસ્યપોસ્ય મૃતોસિ આહસ્પત્યં માસં પ્રવિશાસૌ ॥ ૧૪ ॥ સત્વાદ્દે પરિદદાત્વહસ્ત્વારાગ્ન્યે પરિદદાતુ રાત્રિસ્ત્વાહોરાત્રામ્યાં પ-રિદદાત્વહો રાત્રૌત્વાર્દ્ધમાસેભ્યઃ પરિદદાતુ મર્દ્ધમાસાસ્ત્વામાસેભ્યઃ ॥ પરિદદતુ માસાસ્ત્વર્તુભ્યઃ પરિદદત્વૃત્વસ્ત્વા સંવત્સરાય પરિદદતુ સંવત્સરસ્ત્રાયુષે જ-રાયૈ પરિદદાત્વસૌ ॥ ૧૫ ॥ અંગાદંગાત્સ & શ્રવસિહૃદયાદધિ જાયસે ॥ પ્રાણન્તે પ્રાણેન સન્દધામિ જીવ મે યા વદ્રાયુષમ્ ॥ ૧૬ ॥ અંગાદંગાત્ સમ્ભવાસિ હૃદયા દધિ જાયસે ॥ વેદો વૈ પુત્ર નામાસિ સ જીવ શરદઃ શત-મ્ ॥ ૧૭ ॥ અશ્માભવ પરશુર્ધવ હિરણ્ય મસ્તૃતં ભવ ॥ આત્માસિ પુત્રમામૃ-થાઃ સ જીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૧૮ ॥ પશૂનાં ત્વા હિકારેણ્યાભિજિગ્રામ્યસૌ ॥ ૧૯ ॥

ઋગ્વેદના યજુર્વેદના તથા સામવેદના લખ્યા પ્રમાણે.

ઉપર સંક્ષેપે અર્થ થઈ ગયા છે તેથી અન્ને લખ્યા નથી. તેથી ‘કોસિ’ ઈ. બીજા રહેલાના અર્થ લખ્યા છે. તું કોણુ અને કયો છે. તે તું આ છે તું અમૃત સ્વરૂપ છે. તે તું સૂર્ય નિમિત્તે મહિનાઓમાં પ્રવેશ કર. અને પૂરું આયુષ ભોગવ. ૧૪. માટે તને દિવસ આપું છું. સપિતા ભગવાન, ઈશ્વર તને દિવસ આપે, દિવસ રાત આપે, રાત અહોરાત આપે, અહોરાત અર્ધ માસ આપે, અર્ધ માસ મહિના આપે, મહિના ઋતુઓ, ઋતુ સંવત્સરો, સંવત્સર નરા એટલે પૂરું આયુષ્યવાળો સમય આપે. ૧૫. આ પુત્ર, તું અંગઅંગ-થી ઉત્પન્ન થયો છે, તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે. તો તેથી તારા પ્રાણને હું મારા પ્રાણ-યુક્ત કરું છું. માટે હું વ્યાંસુધી જીવું ત્યાંસુધી તું પણ જીવ, તથા જેવું હું પૂરું આયુષ્ય ભોગવું છું તેવું તું પણ પૂરું આયુષ્ય ભોગવનારો થા. ઇત્યાદિ. બીજાના અર્થ આવી ગયા છે.

अथ अथर्वमन्त्राः अ० का० ६ अनुवाक ४.

मनसे त्रैतसे धिय आकूतय उताचितये । मर्त्यैश्चुतायचक्षसे विधेम हविषा
वयम् ॥ १ ॥ अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुव्यने
विवेम हविषावयम् ॥ २ ॥ मानो हासिषु कर्षयो देव्याये तनूपा येनस्तन्व-
स्तनूजाः ॥ अमर्त्या मर्त्या अभिनः सचध्वमार्युर्वत्त प्रतरं जीवसेनः ॥ ३ ॥
अ० का० १२ प्र. पा. २६ अनुवाक २ ॥ परंमृत्यो अनुपेरहि पन्थां
यस्तैषण इतरो देवयानीत् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते वयीर्गहि मे वीरा ब्रह्मो
भवन्तु ॥ २१ ॥ इमे जीवा विमृते राववृत्रन्न भृङ्गद्वेव ह्नाति नो अद्य ॥
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय सुवीरासो विदथमा वंदेम ॥ २२ ॥ इमं जीव-
भ्यः परिधिं देवामि मेपां नृगादपरो अर्यमेतम् शतम् जीवन्तः शरदः पुरू-
चीस्तिरो मृत्युं देवांतां पवितेन ॥ २३ ॥ आगेहतायुर्जरसे वृणाना अनुपूर्वं
यतमाना यतिस्थ ॥ तान्वस्त्वष्टा सुजनिमा सजोपाः सर्वमार्युर्नयतु जीविनाय
॥ २४ ॥ यथा हान्यनुपूर्वं भवन्ति अथतैव क्रतुभिर्यन्तिमाकम् । यथानुप-
र्वमपने जहत्स्विवा धातुर्गर्ग्यपि कल्पयेषाम् ॥ २५ ॥ अ० का० १८ प्र०
३४ अनुवाक ३ विवर्त्तितो अभयं नृणोतु यः सुत्रामो जरिदन्तुः सुदानुः ॥
इहे मे वीरा ब्रह्मो भवन्तु गोम् दध्वतुन्मर्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

संक्षेपे अर्थः—हे परमेश्वर, मन, चेतसा, बुद्धि, संकल्प, चित्त, मनन, श्रवण, कथन इत्यादि श्रेष्ठ शक्ति आम्हारा संतानांमां थाय, ते माझे अमे होम तथा लक्षितविधान भे-
नधी कशीये छीये. १. तथा आ संतानमां अपान, व्यान, प्राण सरस्वती वायु विधायुक्त
अत्यंत स्थिर थाय, ये माझे अमे होम इत्यादि (पदेला इत्यादि प्रमाणे) २. आ मृत्यु,
तुं आमी पारोधी हूर जा. जे कोछ पिदान, तेना भार्गवी आयुं जा. भूर, पापी, दुष्ट आ-
माना जे भार्ग ते भार्ग जा. तथा तेजाने भारवा तत्पर था. जे तुं देवनासे तथा सांत्व-
नाने तेने हुं कहुं छुं. अने देणाहुं छुं जे, आम्हारा कोडोतुं पूर्यु आयुंय न थाय त्यां-
सुदी आम्हारांमां न आय. डेभडे तेजो कशी आम्हारा कृणमां श्रेष्ठ शक्तिवाजा तथा अक्षयनी श-
जाना आगवाजा धावा पुश्य थाय. २१-२२-२३. 'आ यतिस्थ,' अंतर्धाने देखाणि देहा
परमेश्वर. अने पूर आयुर्वा स्थिरात्पूर्वक अनुक्रमे अरापर आगवीये, तथा परम पुत्रार्थ
करीये तेम ३४. अतो पुत्रादिभिः तमने 'त्यष्टा' जे सर्व जगजने देवनासे श्रेष्ठ वरभना

આપનારો, તથા પરસ્પર પ્રીતિ કરાવનારો તે પરમેશ્વરને માટે સર્વ આયુર્દા ભોગવવાવાળા કરો. ૧૮. જેવા અનુગૂર્વ દિવસ જાય છે તથા આવે છે, જેવા ઋતુઓ સાથે ઋતુઓ ભોગવનારા છે, તથા એક કામ છોડી અગર એક માણસને છોડી બીજા બીજામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેવાજ 'ઓ ધ્રાતઃ' પરમાત્મા આ સન્તાનાદિ અમારા લોક-તેઓને પૂરું આયુષ્ય ભોગવવાને દયા કરી સમર્થ કર. ૬૧મો મંત્ર સહેલો છે તેથી અર્થ લખ્યો નથી. ગોબિલ, સૌનકાદિ સૂત્રોમાં તથા મત્રોમાં વિશેષ નથી.

એ પ્રમાણે જાતકર્મ સંસ્કાર સંક્ષેપે અર્થ સાથે લખ્યા છે. સ્ત્રીને બાળક અવતર્યા પછી તેનું દૂધ બાળકને થોડા દિવસ ધવરાવવું નહિ, કેમકે કેટલાક દિવસ સુધી તે દૂધ રોગિષ્ઠ હોય છે. વળી બાળકને તેની માતાએ ૧-૧ વરસ કરતાં વધારે ધવરાવવું નહિ, અને બને તો તે દરમ્યાન પણ વળગાવવું નહિ, કેમકે તેથી તે સ્ત્રીનું શરીર નબળું થાય છે અને વધારે સંતાન થતાં હરકત પહોંચે છે. માટે બીજા કોઈ ઉચ વર્ણની દૂધાળી સ્ત્રીને ધાવ રાખવી એ ઉત્તમ પદ છે. બાળક જન્મ્યા પછી પુરૂષે સ્ત્રીસમાગમ ત્રણ માસ સુધિ કરવો નહિ. હવે પાંચમો સંસ્કાર જે નામકરણ તે લખીએ છીએ.

इति जातकर्म संस्कार प्रकरण ४ समाप्त.

પ્રકરણ ૫ મું.

अथ नामकरण.

નામકરણ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સરળ છે તેથી લખી નથી.

જન્મદિવસથી લઈ દશમે, બારમે અગર ઘણું થાય તો એક વરસની માંહે નામ પડાવવાની વિધિ કરવી તેનું નામ નામકરણ અગર નામ પાડવું. નામ પાડવું એનું કારણ એ જે બીજાઓમાંથી જાણખવાનું સુગમ પડે. અથવા જેનું નામ યોલાવવામાં આવે, તેજ નામવાળો સખસ યોલે. કેટલાંક નામ, ગુણ, કર્મ, લક્ષણ, રીત, ચાલથી, તથા પોતાના બાપ-દાદાનાં નામથી પાડે છે. જંગલી લોકોમાં પણ નામ પડેલાં હોય છે. તો બ્રાહ્મણ લોકો જે અસલથી સુધરેલા તેનાં નામ પાડવાની વિધિ તથા રીતિ હોય એમાં નવાઈ નથી. આ વિધિ ઋગ્વેદમાં પ્રમાણ છે.

आश्वलायन गृह्यसूत्र अ. १ का. ८

नाम चास्मै दद्याः ॥ ४ ॥ घोषवद्वाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्वचक्षरम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरम् वा ॥ ६ ॥ द्वचक्षरं प्रतिष्ठाकामचतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

युग्मानि त्वेव पुंसां ॥ ८ ॥ अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥ अभिवादनीयं

च समीक्षेत तान्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥ प्रवामोदित्य पुत्र-

स्य शिरः परिगृह्य जपन्- अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै

પુત્રનામાડસિ સ જીવ શરદઃ શતામિતિ મૂર્ધ્વાનિ ત્રિરવ ઘ્રાય ॥ ૧૧ ॥ આ-
વૃત્તૈવ કુમાર્યૈ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ :—નામ એવાં રાખવાં કે કકારાદિ વર્ગ (પ)નાં પ્રથમ અગર બીજા વર્ણ, અગર ચોથો વર્ણ 'ય, ર, લ, વ' વચ્ચેમાં આવે, અને અન્તે ૪-૫ હ્રસ્વસ્વર, તેને અન્તે વિસર્જન આવે. એ અક્ષર અગર ચાર અક્ષરનું નામ આવે. ઉદાહરણ ભદ્ર, દેવ, દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત ઇત્યાદિ. ૬. પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા વાસ્તે એ અક્ષરનું નામ પાડવું. પુરૂષનાં નામ જોડાક્ષર આવે જેમ દત્ત. ૮ કન્યા નામના આદિમાં જોડાક્ષર ન આવે તથા અંતમાં દીર્ઘસ્વર આવે. જેમ સુખદા, સુભદ્રા, વસુદા, સત્યદા, જસોદા, સાવિત્રી, સુમંગલી, કળાવતી, પ્રેમદા, જમના, નર્મદા, કાશી, રામી, વેદમતી, ભાનુમતી, રૂપમાણી ઇત્યાદિ. ૯. એવાં સુંદર નામ પાડવાં કંઈપણ લયાનક પાડવાં નહિ. તેના અર્થ સુંદર તથા સાંભળવામાં કાનને ખડુ સારો લાગે તેવાં નામ માખાપે (ફાઈએ) બાળકોનાં નામ પાડવાં. ૧૦. પરદેશમાં બાપ ગયા હોય ત્યાંથી જ્યારે પાછો આવે ત્યારે 'અંગાદંગાત્સંભવસીતિ' એ મંત્ર ભણીને પુત્રનું માથું તેણે સુંઘવું. ૧૧. કન્યાની પણ એજ પ્રમાણે નામકરણની ક્રિયા કરવી. મંત્રસાથે અગર મન્ત્ર વગર. ૧૨. તથા યજ્ઞવેદના પારસ્કર સૂત્રમાં પણ એજ પ્રમાણે છે. તેમાં જે વિશેષ છે તે લખ્યું છે.

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર.

દશમ્યામુત્થાપ્ય પિતા નામકરોતિ દ્વચક્ષરં ચતુરક્ષરં વા ઘોષવદાદ્યન્તરતંસ્થં
દીર્ઘામિનિષ્ઠાનં કૃતં કુર્યાન્નતાદિત મયુજાક્ષર માકારાન્તં ૨ સ્ત્રિયૈ તાદિતં ૨
શર્મં વ્રાહ્મણસ્ય વર્મ કાત્રિયસ્ય ગુપ્તેતિ વૈશ્યસ્ય ॥

સંક્ષેપે અર્થ :—એ અક્ષર, ચાર અક્ષર, ઘોષા અક્ષર, તથા અંતઃસ્થ અક્ષર આદિ અન્તે આવે. અંતે દીર્ઘ આવે. પુરૂષનું નામ 'તદિતાંત' હોય નહિ. જેમકે 'દેવદત્તિઃ ઓપમ-
ન્યવઃ' ઇત્યાદિ. સ્ત્રીનું નામ તદિતાંત હોય તો ફિકર નહિ. જેમ 'ગાન્ધારી, કૈકયી, કૌશલ્યા' ઇ. બ્રાહ્મણના નામને છેડે 'શર્મ', ક્ષત્રીના નામને છેડે 'વર્મ', વૈશ્યના નામને છેડે 'ગુપ્ત' તથા શુદ્રને 'દાસ', જેમકે વિષ્ણુશર્મા, કૃષ્ણવર્મા, ચંદ્રગુપ્ત, રામદાસ એવાં નામ પાડવાં. તથા ગો-
ભિલ ગૃહ્યસૂત્રમાં આઠવું વધારે છે.

ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્રોપિ પ્ર૦ ૨ કાં૦ ૮

જનનાદ્ય સ્તૃતીયો જ્યૌત્સન સ્તસ્ય તૃતીયાયાં પ્રાપ્તઃ સાશિરસ્કં કુપારમા-
પ્લાવ્યાસ્તમિતે વંતિ લોહિતિમ્ન્યજ્જલિકૃતઃ પિતોપતિષ્ઠતે ॥ ૧ ॥ અથ મા-
તા શુચિના વસનેન કુમારમાચ્છાદ્ય દક્ષિણત ઉદજ્ઞં પિત્રે પ્રયચ્છત્યુદકારિ-
રસમ્ ॥ ૨ ॥ અનુપૃષ્ઠં પરિક્રમ્યોત્તરતોડવતિષ્ઠતે ॥ ૩ ॥ અથ જપતિ,
યત્તે સુસીમે ઇતિ; યથાડ્યન્નપ્રમાયેત પુત્રો જનિત્ર્યા ળધીતિ ॥ ૪ ॥ ઉદ-
જ્ઞ માત્રે પ્રદાય યથાર્થમ્ ॥ ૭ ॥ જનનાદ્યશરાત્રે વ્યુષ્ટે શતરાત્રે સંવત્સરે

વા નામધેયકરણમ્ ॥ ૮ ॥ અથ ચ ત્તન્ કરિષ્યન્ ભવતિ પશ્ચાદ્ગ્રે સ્વદગ્રે-
 પુર્વેષુ પ્રાહુપવિશતિ ॥ ૯ ॥ અથ માતા શુચિના વસનેન કુમારમાઝાચ
 દક્ષિણત ઉદ્ધૃત્તં પિત્રે પ્રયચ્છત્યુદકશિશુમ્ ॥ ૧૦ ॥ અનુપૃષ્ઠં પરિક્રમ્યો-
 ત્તરત ઉપવિશત્યુદગ્રેષુર્વેષુ ॥ ૧૧ ॥ અથ જુહોતિ પ્રજાપતયે નિથયે
 નક્ષત્રાય દેવતાયા ઇતિ ॥ ૧૨ ॥ તસ્ય મુલ્વાન્ ત્રાણાન્ સંમૃશન્ કોડમિ
 કતમોડસીત્યેતં મન્ત્રં જપતિ ॥ ૧૩ ॥ આહસ્પત્યં મામં પ્રવિશામાવિત્યન્તે ચ
 મન્ત્રસ્ય ઘોષવાદાવન્તરન્તસ્થં દીર્ઘાભિનિષ્ઠાનાન્તં કૃતં નામ દ્વયાન્ ॥ ૧૪ ॥
 એત દત્તદ્ધિતમ્ ॥ ૧૫ ॥ અયુગ્દાન્તસ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૬ ॥ માત્રે ચેવ પ્રથમં
 નામધેયમાહ્યાય ચચાર્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગોભિલસૂત્રમાં જે વિશેષ છે તેના સંક્ષેપે અર્થ:—

બાળકને શુદ્ધ પત્ત પહેરાવીને તેને પત્નીની ડાબી બાજુએ બેઠેલા પતિને આપવો. ૨.
 પછી સ્ત્રીએ પતિની પાછળથી પ્રદક્ષિણા ફરી ઉત્તરે આવી ડાબા હાથે રહેવું. ૩. ત્યારપછી
 ‘યત્તેસુસીમે’ આ મન્ત્ર ભાળવો. તથા ‘યથાપત્તપ્રમીયત પુત્રો વ્રનિત્રયા અધીતિ’ આ મન્ત્ર
 ભાળીને પુત્ર પોતાની સ્ત્રીને દધિ દેવો. ૪-૫. ત્યારકેડે ચાંદા સામે વળતી અંબલી ભરીને
 હાથે રહેવું. ‘યદદશ્વન્દ્રમસીત્યાદિ’ મન્ત્રવડે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવી. પછી એજ મંત્ર બેવાર
 મૌન રહી મનમાં ભાળીને પુત્રને આશિર્વાદ દેવો કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર સર્વદા તારું રક્ષણ
 કરે. અને તું ઉત્તમ ગુણયુક્ત થાઓ. ॥ ૬-૭.

જન્મ દિવસથી ૧૦મે અગર ૧૦૦મે અગર એક વરસે બરાબર નામ પાડવું. પછી
 અગ્નિનું સમાધાન કરવા ‘પ્રજાપતયે સ્વાહા । અતિથયે સ્વાહા । નક્ષત્રાય સ્વાહા । દેવતાયે
 સ્વાહા’ એ મન્ત્રો વડે કર્મધિકારી જે પુરૂષ તેણે બરાબર હોમ કરવો. ત્યારપછી બાળકના
 નાકદ્વારેથી પ્રાણવાયુના સ્પર્શ કરીને ‘કોડસિકૃતમોડસિ’ એ મંત્ર વાળવો. પછી ‘આહસ્પ-
 ત્યં પ્રવિશામા વિત્યન્ત’ સૂત્ર પ્રમાણે પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે નામ પાડવાં. અને તે પ્રમાણે મા-
 બાપે તે નામ પ્રમાણે હાંકે મારવી.

ખીજા વેદોમાં પણ ‘અંગાદંગોત્સંભવસિ’ ઇ. એજ મંત્ર નામકરણ વાસ્તે છે. તેમજ
 ‘યત્તેસુસીમે યથાપત્તપ્રમીયત’ તથા ‘યદદશ્વન્દ્રમસિ’ એ મન્ત્રો છે. માટે તે અગ્રે ફરી લખ્યા
 નથી. તેમજ તેમના અર્થ પણ આવી ગયા છે. માટે લખવાની જરૂર નથી. તેમજ સૌનક
 ગૃહ્યસૂત્રમાં અધિક વિશેષ નથી તેથી લખ્યા નથી.

વળી ‘નનુસ્મૃતિ’માં એથી અધિક વિશેષ એ છે જે નામ પાડવાં તે કોઈ દેવતાં તથા
 દેવીતાં નામ હોય, અને દુકાનાં અર્થ ગૌરવ હોય તેવાં પાડવાં કે જીવના નિયમ તૂટે નહિ.
 અને તે નામ બોલતાં અપશ્રવ્ય થઈ જાય નહિ જેમ નિર્ભયશંકર તેનું નરવેશકર, પાર્વતિનું
 પાસી, પ્રેમાભાઈનું પ્રેમાભાઈ, વૃદ્ધનગરનું વડનગર, રાજનગરનું રાંદેર, બેપ્રારામનું બેપ્રારામ

એવા થઈ ગયા છે. તે કરતાં પ્રથમથીજ નેહારામ રાખ્યું હોય. કે જીભના નિયમને અનુસરે, તથા અપવ્રંશ થઈ જાય નહિ, તેમ લાંબું પાડેથી તેટલું લાંબું કોઈ બોલે નહિ તેથી તેનું ઢુંકું કરી બોલે છે. જેમ કૃપાશંકરનું કીરવો, તથા કંડાણાશંકરનું કણ્ણો, કૃષ્ણરાયનું કૃષ્ણ, એમ ઢુંકામાં બોલે છે માટે ઢુંકું પાડવું.

इति नामकरणम् प्रकरणम् १ समाप्तम्.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

બહિર્નિષ્ક્રમણ અથવા નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર.

अथ निष्क्रमण संस्कारः

હવે છઠ્ઠો નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર લખીએ છીએ. 'નિષ્ક્રમણ=નિઃક્રમણ=નિસ્=લઈ જવું. 'ક્રમણ'=કરવું, એટલે બહાર લઈ જવું. નિષ્ક્રમણ સંસ્કારને કોઈ બહિર્નિષ્ક્રમણ પણ કહે છે. એનો અર્થ એ જ બાળકને (ધરમાંથી) બહાર કાઢવું. વળી કોઈ એ સંસ્કારને મૂર્ધ દર્શન સંસ્કાર પણ કહે છે. કેમકે એ સંસ્કારમાં બાળકને બહાર કહાડી પ્રથમ મૂર્ધના દર્શન કરાવવાં એટલે સૂરજ જે કુદરતમાં પ્રથમ ચમત્કારી પદાર્થ છે, અને અતિ તેજસ્વી છે તે બાળકને પ્રથમ દેખાડવો જોઈએ, અને તેને પગે લગાડવું એટલે નમન કરાવવું.

એ વિષે પારસ્કર ગૃહ્યમૂત્ર કરતાં આશ્વલાયનમાં કંઈ વિશેષ નથી. પારસ્કર ગૃહ્ય-મૂત્ર મત:

चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका सूर्य मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ २२ ॥ प्रोप्येत्य
गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवासि हृदया दाधि जायसे ॥
आत्मा वै पुत्र नामासि सजीव शरदः शत मित्यथास्य मूर्ध्ना मवजिघ्रति
प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणाव जिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति
गवां त्वा हिंकारेणेति च त्रिर्दक्षिणेऽस्यकर्णे जपत्समे प्रयंधि मघवन्नृजीपि-
त्रिद्रायो विश्वरायो विश्ववारस्य भूरे । अस्मे शत २ शरदो जीवसेवाअस्मे
वीरांश्श्वत इन्द्र शिमित्रितीन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणा निधेहि त्रित्तिन्दक्षस्य सु
भग त्वमस्मे ॥ पोष २ रयीणा मरिष्ठि तनुना २ स्वा दानं वाचः सुदिनत्वं
मदामिति सव्ये स्त्रियेतु मूर्ध्नामेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ २३ ॥

કેટલાએક મત્રોના અર્થ થઈ ગયા છે, તેથી બાકીનાજ કરવા રહ્યા છે, તે સંક્ષેપે કરી-એ છીએ.

જન્મથી ચોથે મહિને નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર કરવો, એની અગાઉ પણ ઉચિત્ દેખાય તે કરવો. બાળકને સારાં વસ્ત્ર પહેરાવી સારી હવામાં ફેરવવો. તથા આ મંત્ર ભણીને મૂર્ધ દેખાડવો.

તત્ત્વદર્શનપુરસ્તોચ્છુકનુચ્છરત પશ્યેમ શરદઃ શતમ્ જીવેમ શરદઃ શત
 * ગૃણ્યામ શરદઃ શતં પ્રવ્રવામ શરદઃ શત મદીનાઃ સ્યામ શરદઃ શતં મ્-
 ચેશ્ચ શરદઃ શતાન્ ॥ ૧ ॥ અ૦ ૨૬ મં૦ ૨૪.

અર્થ:—આ પુત્ર, સર્વનો પ્રકાશક પરમેશ્વર જે સૂર્ય, જે સર્વ વિદ્વાનોનું હિતકર્તારો,
 સનાતન, સર્વ જગતનો કર્તારો, તથા રચનારો, તેને આપણે સો વરસ મૂંઝી દેખીએ. સો
 વરસ આપણે જીવીએ, આપણે તેને સો વરસ સાંભળીએ, કહીએ તથા તેને આધિન રહીએ.
 તે કરતાં અધિક પણ આપણી આયુરદા થાય. ૧. પહેલાં કહેલી હવામાં દેશમાં નિત્ય ફરવું.
 અને જ્યારે પરદેશથી પિતા આવે ત્યારે 'અંગાદંગાત્' ઇ. આ મંત્રનો પાઠ કરીને પુત્રના
 મસ્તકનો સુગન્ધ લેવો. જમાણા કાનમાં 'અસ્મેપ્રયન્ધિ૦' મંત્ર બાજવો. અને હાખી બા-
 જીએ બેઠેલી જે પોતાની સ્ત્રી તેના પણ માથાનો સ્પર્શ કરવો. ૨૩.

ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્ર તથા સૌનકમાં પણ વિશેષ વાત નથી.

इति निष्क्रमण संस्कारविधिः समाप्तः

હવે સાતમો જે અન્નપ્રાશન સંસ્કાર તે સાતમા પ્રકરણમાં લખીયું.

પ્રકરણ ૭મું.

અન્નપ્રાશન સંસ્કાર.

अथ अन्नप्राशन संस्कारः

'અન્નપ્રાશનઃ અન્ન+પ્ર+અશન' = અન્ન = અનાજ, પ્ર = ઉપસર્ગ છે તેના અર્થ વિસ્તૃપ
 એવો થાય છે. અશન = ખાવું = આખા શબ્દનો અર્થ અન્ન ખાવું. 'પ્ર'નો અર્થ વિશેષ
 એવો થાય છે પણ ઉપનર્ગોના નિયમ પ્રમાણે એકલ અર્થે તે એ શબ્દમાં ભળેથી તે વપ-
 રાતો નથી. પ્રસંગ પ્રમાણે અર્થ વપરાય છે તેથી પ્રથમ અન્ન ખાવું, એમ કહીએ તો ચાલે.
 એ વિષે આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

आश्वलायन गृह्यसूत्र अ० ૧. કં૦ ૧૮

पष्ठे मास्यन्नप्राशनं ॥ ૧ ॥ आजमन्नाद्यकामः ॥ ૨ ॥ तैत्तिરं ब्रह्मवचमेका-
 मः ॥ ૩ ॥ वृत्तोदनं तेजस्कामः ॥ ૪ ॥ दाधिमधुवृत्तमिश्रमन्नं प्राशयेत्. अ-
 न्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ૫ ॥ दातारन्ताग्निं उर्जं नो धेहि
 द्विवदे चतुष्पदे इति ॥ ૬ ॥ आवृतेव कुमार्यै ॥ ૬ ॥

આ સૂત્રના અર્થ સહેલા છે, અને કેટલાક આવી ગયા છે. માટે સંક્ષેપે અર્થ લખ્યા છે.
 છઠે માસે અન્ન પ્રાશનનો આરંભ કરાવવો. ૧. અન્ન એટલે બકરાના માંસનું બોજન
 અન્નાદિની ઇચ્છા કરનારાને. ૨. દાધીની ઇચ્છા કરનારાને તીવ્ર પક્ષીના માંસનું બોજન કરા-

વડું. (આ વાત માંસાહારીના દેશા અનુસારી લોકોને વારતે છે.) ૩. ધીની સાથે ચોખ્ખા (અન્ન). જેને તેજસ્વી થવાની ઇચ્છા હોય, તેને ભોજન કરાવવું. ૪ દહિં, મધ, તથા ધી એ એકઠ કરીને એ અન્નનું પ્રાશન બાળકને (અન્નયતે) આ મન્ત્રે કરી કરાવવું. એના અર્થ, હે 'અન્નયતે', પરમેશ્વર, નિરોગકારક અન્ન અમને સદા દે. સર્વ દુઃખોનો ઉદ્ધાર કરનારો, અન્નનો દાતા, એવો આ અમારો બાળક થાય, તથા પરાક્રમયુક્ત અમને દે. તેમજ દ્વિપદ મનુષ્ય ચતુષ્પદ-પશુ એઓના હિત સાર તેવું સંતાન આપ. તેમજ કન્યાને ઉપર કલ્યા પ્રમાણે અન્ન પ્રાશન કરાવવું. ૬. તથા પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ તેમજ છે. વિશેષ જ છે તે નીચે પ્રમાણે.

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર.

પઠે માસેન્નપ્રાશન ઃ સ્થાલીપાક ઃ શ્રપાયિત્વાગ્વમાગાપિદ્વાજ્યાહુતીર્જુહોતિ દેવીં વાચમજનયંત દેવાસ્તાં વિશ્વરૂપાઃ પુશ્વો વદન્તિ ॥ સા નો મન્દ્રેપમૂર્જં તુહાનાધેતુર્વાગસ્માનુપ મુષ્ટેતુ સ્વહિતિ વાજોનોઅઘોતિ ચ દ્વિતીયા ઃ સ્થાલીપાકસ્ય જુહોતિ પ્રાણેના ન્નમશીય સ્વાહાવાનેન ગન્ધાનશીય સ્વાહા ચક્ષુપારૂપાણ્યશીય સ્વાહા શ્રોત્રેણ યશોયશીય સ્વહિતિ પ્રાશનાન્તે સર્વાન્નસાં ત્સર્વમન્નમેકતત્તુત્વાયેનં પ્રાશયેત્તૂર્ણી ઃ હન્તેતિ વા હન્તકારં મનુષ્યા ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ—દૂધ વગેરે મુગન્ધિ રસોઈ કરીને 'દેવીવાગેત્યાદિ' મન્ત્રે કરીને બાળકને અન્નપ્રાશન કરાવવું. અને એ મન્ત્રવડે પ્રાણ અપાન એવી રીતે કોળીઆ ભરાવવા. મુંગે ખેઢે તથા મુંગું મોઢું કરાવીને મોઢું ધોવરાવવું. ગોલિલ તથા સૌનક ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ વિશેષ નથી. તેથી લખ્યા નથી. હવે આક્રમો સંસ્કાર ચૌલ અગર ચૂડાકરણ લખીશું.

ઇતિ અન્નપ્રાશનઃ સપ્તમઃ સંસ્કારઃ સમાપ્તઃ

પ્રકરણ ૮ મું.

ચૌલ અગર ચૂડાકરણ સંસ્કાર.

અથ ચૂડાકરણ સંસ્કારઃ

'ચૂડાકરણ' એ શબ્દ 'ચૂડા+કરણ' એ શબ્દો મળીને થયેલો છે. પહેલો શબ્દ 'કરણ' = કરવું. એટલે મુંડન કરવું. 'ચૌલ' પણ કહે છે. એને ગૂંચરાતીમાં મુંડન કરાવવું બાબરી લેવડાવવી-જન્મવાળ લેવરાવવા એવીરીતે અનેક શબ્દો છે. એ વિષે આય્વલાય-ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે.

આશ્વાલાયન ગૃહ્યમુત્રે.

તૃતીયે વર્ષે ચૌલં. યથા કુલ ધર્મ વા ॥ ૧ ॥ ઉત્તરંતોડગ્રે ત્રીહિ યવમાપ
તિલાનાં પૃથક્ પૂર્ણ શરાવાણિ નિદધાતિ ॥ ૨ ॥ પશ્રાત્કારયિપ્યમાણો મા-
તુરુપસ્થ આનડુહં ગોમયં નવે શરાવે શમી પર્ણાનિચોપનિહિતાનિ ભવન્તિ ॥
૩ ॥ માતુઃ પિતા દાક્ષિણત એક વિંશતિકુશર્પિજૂલ્યાન્યાદાય ॥ ૪ ॥ વ્રહ્મા
વૈતાનિ ધારયેત્ ॥ ૫ ॥ પશ્રાત્કારયિપ્યમાણસ્યાવસ્થાય શીતોષ્ણા અપઃ સ-
માનીયોષ્ણેન વા. ય ઉદકે નેહીતિ ॥ ૬ ॥ તાસાં ગૃહીત્વા નવનીતં દધિદ્ર-
પ્સાન્ વા પ્રદક્ષિણં શિરસ્થિરુન્દતિ. આદિતિઃ કેશાન્વપત્વાપ ઉન્દન્તુ વર્ચ-
સ ઇતિ ॥ ૭ ॥ દાક્ષિણે કેશપક્ષે ત્રીણિ ત્રીણિ કુશ પિંજૂલ્યાન્યમ્યાત્માગ્રાણિ
નિદધાતિ. ઓપથે ત્રાયસ્વૈનમિતિ ॥ ૮ ॥ સ્વાધિતે મૈનં હિંસીરિતિ લોહેન કુ-
રેણ ॥ ૯ ॥ પ્રછિનાત્તિ. યેના વપત્સવિતા કુરેણ સોમસ્ય રાજો વરુણસ્ય વિ-
દ્વાન્ ॥ તેન વ્રહ્માણો વપતેદમસ્યાયુષ્માઞ્જરદાદિર્યથાસદિતિ ॥ ૧૦ ॥ પ્ર-
ચ્છિદ્ય પ્રચ્છિદ્ય પ્રાગગ્રાઞ્છમીપર્ણેઃ સહ માત્રે પ્રયચ્છતિ તાનાનડુહે ગોમયે
નિદધાતિ ॥ ૧૧ ॥ યેન ધાતા વૃહસ્પતેર્ગ્રોરિન્દ્રસ્ય આયુષેડવપત્ તેન તે
આયુષે વપામિ સુશ્લોકયાય સ્વસ્તય ઇતિ દ્વિતીયં । યેન ભૂયશ્રરાત્વં ડ્યોક
ચ પશ્યાતિ સૂર્ય । તેન તે આયુષે વપામિ સુ શ્લોકયાય સ્વસ્તય ઇતિ તૃતીયં
॥ ૧૨ ॥ સર્વૈર્મન્ત્રૈશ્ચતુર્થ ॥ ૧૩ ॥ એવ મુત્તરતાસ્ત્રિઃ ॥ ૧૪ ॥ કુરતેજો
નિમજેત્. યત્ કુરેણ મર્ચયતા સુપેશસા વપ્તા વપસિ કેશાન્ । શુન્ધિ શિ-
રોમાસ્યાયુઃ પ્રમેપીરિતિ ॥ ૧૫ ॥ નાપિતં શિષ્યાચ્છીતોષ્ણાભિરાદ્ધિરવર્થ કુ-
ર્વાણોડકુણ્વન્કુશલીકુર્વિતિ ॥ ૧૬ ॥ યથા કુલધર્મ કેશવેશાન્ કારયેત્
॥ ૧૭ ॥ આવૃત્તૈવ કુમાર્યૈ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—ત્રીજે વરસે આ સંસ્કાર કરવો. ૧ અગ્નિને ઉત્તર ભાગે જવ, અડદ, તલ કો-
માંમાં ભરી મૂકવા. ૨. જે વખતે કૌર (હજમત) કરાવવા માંડે તે વખતે બાળકની માની
૧ એક નવા કોડીઆમાં બળદનું છાણુ, ખીજડાનું ને સમીવૃક્ષનું પાન એ મૂકવાં. ૩.
ત્રી પાસે પિતાએ (૨૧) એકવીશ દર્ભ મૂળ મુદ્ધાં લઈને બેસવું. ૪. અગર બ્રહ્મા (બ્રહ્મા-
બહેલા બ્રાહ્મણ) તે લઈને બેસે પ. પછી કૌર કરાવવા વારતે શીતોષ્ણ (ગરમ તથા
પાણી બેળી) પાણી (“ય ઉદકે નેહીતીતિઃ”) એ મંત્રથી બાળકના વાળ ભીંજવાં ૬.
નનીત’ એટલે માખણાદિ ચીજે પણ ત્યાં ગ્રાખવી. તે પાણીએ સારીપેદે વાળ પલાળીને
‘દિતિકેશાન્’ એ મંત્ર કરી વાળ છેદવા. ‘આદિતિ’ એટલે વિનાશ રહિત ઈશ્વરની શ-
તારા વાળોનું વપન (છેદન) કરે, તથા તેજ તથા વિદ્યા આવવા માટે જળ (પાણી) વાળો

ને કોમળ કરે. ૭. 'દહિના' શિરના ઉચ્ચ ભાગના જે વાળ તેનું ૩ દર્ભ સાથે છેદન કરવું. (ખોડવું) તથા તે વાળોને કોડીઆમાં રાખવા. કોઈ વાળ ઉડી જાય તે છાણુ (જે કોડીઆમાં રાખેલું હોય તે) વડે લઈ એકઠા રાખવા. '(ઔષધેન્નાયસ્વૈનમિતિ૦)' ઔ, ઔષધ આ બાળકનું તું રક્ષણ કર. એ મંત્ર ભણવો. તથા જેને હજમત કરતાં યુક્તિ કરવાની તે કરવી. લોહના અસ્ત્રાવડે ખોડવું તથા 'સ્વાધિતે' ઔ, ઇશ્વર, આ બાળકને ન કાપ. ૯. '(સવિતા)' સૂરજ કીરણોવડે રસ તથા પાણી ચૂશી લઈ પૃથ્વીપર પાડે છે. (વરસે છે.) તેવો તું 'શનૈઃ શનૈ' (ધીમે ધીમે) વાળોનું છેદન કર. 'સોમ' જે સર્વ જગતના સર્વોત્તમ પરમાત્મા છે તેની કૃપાથી આ બાળક વિદ્વાન થાય, એવી મતલબથી વિદ્વાન લોક વાળનું વપન કરે છે. ને તેથી તેને સુખ થાય, આ બાળક 'આયુર્માન' સો વરસનું આયુરદા મુખે ભાગવો. ૧૦. વાળ કાપી કાપી રામી તથા દર્ભનાં પાન સાથે તે બાળકની માને આપવા. તથા છાણુમા રાખવા. ૧૧. જે બળવડે 'ધાતા' પરમેશ્વરે પ્રહસ્પતિ, પ્રહ્લાંડ અગર વાયુ અગ્નિ તથા ઈન્દ્ર જે સૂર્ય એઓની આયુરદા વાસ્તે નિયમ બાંધેલા છે તેજ પરમાત્માના તેજ બળ વડે આ દીકરા, તારું આયુરદા તથા વિદ્યા તથા '(સ્વસ્તિ)' આરોગ્યતા એઓને વાસ્તે તારા વાળનું છેદન કરું છું. બીજા મંત્રનો અર્થ પણ આમાં આવી ગયો છે. એક એક મંત્ર ભણતાં ભણતાં એકવાર અસ્ત્રો ફરવો. ૧૩. એવીરીતે માથાના જે હાથો ભાગ તેનેપણુ ખોડવો. ૧૪. ૧૫મો અર્થ સુગમ છે. તેમાં એજ છે જે તું આયુરદાવાળો થા. હજમ (વાળદં)ને કહેવું કે સારીરીતે હોશિઆરીથી ક્ષૌર કરવું. ૧૬. ૧૭. એ પ્રમાણે કન્યાના પણ સંસ્કાર કરવો ૧૮.

યજુર્વેદના પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે જે :—

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રે.

સાંવત્સરીકસ્ય ચૂડાકરણમ્ ॥ તૃતીયે વા પ્રાતેહિતે પોડશવર્ષસ્ય કેશાંતો
યથા મંગલં વા સર્વેષાં વ્રાહ્મણાન્ મોજયિત્વા માતા કુમાર માદાયા પ્લાવ્યાહ-
તેવાસસી પરિધામ્યાંકઆધાય પશ્ચાદગ્ને રુપવિશ્વત્યન્વારવ્ય આજ્યાહુતીર્હુત્વા
પ્રાશનાન્તે શીતાસ્વપ્સૂજ્ઞાડઆસિંચત્યુજ્જેન વાયુ રુદકેને હ્યદિતે કેશાન્
કેશશર્મ્થિવતિ ચ કેશાન્તે થાત્ર નવનીત પિણ્ડં ઘૃતપિણ્ડં દક્ષો વા પ્રાસ્યતિ
તત આદાયદક્ષિણં ગોદાનમુન્દાતિ સવિત્રા પ્રસૂતા દૈવ્યા આપ ઉન્દન્તુ તે
તનૂં દીર્ઘાયુત્વાય વર્ચસઃ ઇતિ ॥ ત્રેણ્યા શલલ્યા વિનીય ત્રીણિકુશતરુણાન્ય-
ન્તર્દધાત્યોપધ ઇતિ ॥ શિવોનામેતિ લોહચક્ષુરમાદાય નિવર્તયામીતિ પ્રવપતિ
યેનાવપત્સવિતા કુરેણ સોમસ્ય રાક્ષો વરુણસ્ય વિદ્વાન્ ॥ તેન વ્રહ્માણા વપતે
દમસ્થાનુપં જરદ્દાષ્ટિર્યાસદિતિ સ કેશાનિ પ્રચ્છિદ્યાનહુહે ગોમય પિણ્ડે પ્રા-
ત્ય ત્યુત્તરતો ધ્રીયમાણ એવં દ્વિગ્પરં તૂજ્ઞીમિતરયોશ્રોદનાદયથ પશ્રાત્ ત્ર્યાયુ-
ષામિત્યયોત્તરતો યેન મૃગ્શિશ્વગાદિવં યોગ્યકપશ્રાહ્નિસૂર્યતેન તેવવપામિ વ્રહ્મણા-

जीवातवे जीवनाय सुखोक्त्यायस्वस्त्य इति त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परि-
हरति सं मुखं केशान्ते यत्क्षुरेणमज्जयिता सुपेशसा वतावावपति केशाञ्छि-
न्धिवाशिरोमास्यायुः प्रमोषिर्मुक्त्रमिति च केशान्तेताभिर्द्विः शिरः समुद्यनापि-
ताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षणं परिवपेति यथा मंगलं केशशेष करण मनुगुप्तमेत
२ सकेशं गोमयपिण्डं निधाच गोष्ठे पल्लव उदकान्ते वा चाग्न्यायवरं ददा-
ति गांकेशान्ते संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्र २ षड्रात्रं
त्रिरात्रमन्ततः ॥ १ ॥

अनेन संक्षेपे अर्थः—अष्ट वर्षानुं आणक होय त्यारे अथवा त्राण वरसनुं होय त्यारे
अथवा १६ वरसनुं थाय त्यांमुथीमां भरोभररीते यूडकरण करवुं. आष्टी सधणुं उपर प्रमाणे
छे. होम करवो, जोदान करवुं. केश वपन कराया पछी अष्ट वरस मुथी प्रत्यर्थ राप्पी
अष्टव अक्षौर रहेवुं. तथा केश छेदाया पछी १२ रात्री अगर ६ रात्री अथवा त्राण रात्री
अक्षौर रहेवुं. ॥ तथा जोलिल गृहसूत्रमां पण छे.

गोभिल गृहसूत्रे.

अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ॥ १* ॥ पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नि-
रुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥ तत्रैतान्युपकृतानि भवन्ति ॥ ३ ॥ एकवि २
शतिर्दर्भापिजल्य उष्णोदकक २ स औदुम्बरः क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणि नो-
पित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥ आनडुहो गोमयः कसरः स्थालीपाको वृषाप-
क इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥ ब्रीहियवैस्तिष्ठामोषेरिति पूयक् पात्राणि पूनयित्वा पु-
रस्तादुपनिदध्युः ॥ ६ ॥ कसरो नापिताय सर्व्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥ अथ
माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगत्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविश-
ति ॥ ८ ॥ अथ य स्तनकरिष्यन् भवति पश्चान् द्राड्वतिष्ठते ॥ ९ ॥ अथ
जपत्यायमगान् सविता क्षुरेणैति सवितारं मनसाध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥
१० ॥ उष्णेन वाय उदकेनैवीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णोदकक २ स प्रे-
क्षमाणः ॥ ११ ॥ दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिकामुन्द-
त्वाप उन्दन्तु जीवस इति ॥ १२ ॥ विष्णोर्द २ श्लोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रे-
क्षत आदर्श वा ॥ १३ ॥ ओषधे त्रायस्त्रेनमिति सप्त दर्भे पिजलीदक्षिणा-
यां कपुष्णिकायामभिशिरोऽग्रा निदधाति ॥ १४ ॥ ता वामेन पाणिना नि-
गृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृह्णन्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति सविन
मेन २ हि २ मीरिति ॥ १५ ॥ येन पूषा बृहस्पतेरिति त्रिः प्रातः मोहय-

પ્રચ્છન્દન્ સઘ્નદ્યજુષા દ્વિ સ્તૂષ્ણિમ્ ॥ ૧૬ ॥ અથાયસેન પ્રચ્છિદ્યાનહુઠે
 ગોમયે નિદધાતિ ॥ ૧૭ ॥ એતયૈવાવૃતા કપુચ્છલમ્ ॥ ૧૮ ॥ એતયૌત્તંગં
 કપુષ્ણિકામ્ ॥ ૧૯ ॥ ઉન્દનપ્રભૃતિ ત્વેવાભિનિવર્તયેત્ ॥ ૨૦ ॥ ઉમામ્યાં
 પાણિમ્યાં મૂર્દ્ધાનં પરિગૃહ્ય જપેત ગ્યાયુષં જમદગ્નેરિતિ ॥ ૨૧ ॥ એતયૈવાવૃતા
 સ્ત્રિયાઃ ॥ ૨૨ ॥ તૂષ્ણિમ્ ॥ ૨૩ ॥ મંત્રેણ તુ હોમઃ ॥ ૨૪ ॥ ઉદગગ્નેસ્તન્
 સૃવ્ય કુશલ્યેકારયન્તિ યથાગોત્રકુલકલ્પમ્ ॥ ૨૫ ॥ આનહુઠે ગોમયે કે-
 શાન્ કૃત્વાડરણ્ય ઋહત્વા નિલ્પનન્તિ ॥ ૨૬ ॥ સ્તંત્રે હૈકે નિદધતિ ॥ ૨૭ ॥
 યયાર્થમ્ ॥ ૨૮ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ—ગોલિલસૂત્રમાં આટલું વિશેષ છે. ત્રીજે વર્ષે ચૂડાકર્મ કરવું, અગ્નિમાં
 કંઈ હોમ કરવો. ૨ આટલી ચીજ તે વખતે જોઈએ. ૩ સમૂળ દર્ભ સપાત્રમાં ઉખેડાઈ,
 ઉમરાતું લાકડું, કાંસાતું વાસણ, અન્નો, દર્પણ, (આરશી) તથા હજમત કરવાનાં સર્વે રાત્ર
 તથા હજમ (વાળંદ) એ જમણી બાજુએ રાખવાં. બાળકના ડાબા ભાગમાં બળદતું છાણ
 ‘કૃસર’ (ખીચડી-રાંધેલી) ચાલીમાં, એ સઘળું અગ્નિની ડાબી બાજુએ રાખવું જોઈએ.
 અને ચોખા, જવ, તલ, અડદ કોદિઆમાં જુદા જુદા સામે મૂકવા. મુંડન તથા પછી એ
 સર્વ ચીજ વાળંદને આપી દેવી. બાળકની મા પોતે સારાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને સામે બેસે,
 તથા બાળકને પણ સારાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીને બેસાડવું. ૮-૨૮ સૂત્રોનાં સૂત્રોમાં આટલુંજ
 છે ને મુંડન તથા પછી બાળકને ઔષધીયુક્ત શિતોષ્ણ પાણીએ અધોગ કરાવી મુંદર વસ્ત્રા-
 લુપ્ત પહેરાવવાં. માથાના પાછલા ભાગમાં એક જટા રાખવી તથા ચારે પાસામાં ચાર
 જટા (ચોટત્રી) રાખવી. એવી પાંચ શીખા, અગર એક શીખા અગર વગર શીખા, એમાં
 જેમ મરજીમાં આવે તેમ કરવું. તથા મુગન્ધિદાર પદાર્થોના હોમ કરવો. પછી બાળકના
 માથા ઉપર હાથ મેલી ‘(ગ્યાયુષંજમદગ્ને)’ આ મંત્રવડે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી સંસ્કાર
 સમાપ્ત કરવો.

इति चूडाकरण संस्कार विधिः समाप्तः

પ્રકરણ ૯મું.

કર્ણવેધ સંસ્કાર.

अथ कर्णवेध संस्कार प्रारंभः

નવમો સંસ્કાર વિધિ કર્ણવેધ સંસ્કાર—‘કર્ણવેધઃકર્ણુ-વેધ’—કાન વિધેયો. ત્રીજે
 અથવા પાંચમે વર્ષે કાન વિધેયના સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. એ બાબત પારસ્કર ગૃહ્યમૂલ-
 મોજ માત્ર પ્રમાણ છે. બીજાઓનાં કાંઈ નથી.

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રે.

અથ કર્ણવેધો વર્ષે તૃતીય પંચમે વા પુષ્પેન્દુ ચિત્રા હાંગેવતીયુ પૂર્વાર્ણહે કુ-
મારસ્ય મધુરં દત્વા પ્રાઙ્મુશ્વાયિપવિષ્ટાય દાક્ષિણં કર્ણમભિ મન્ત્રયતે મુદ્રં કર્ણે-
ભિરિતિસવ્યં વક્ષ્યન્તી વેદિતિચાથર્ગિચાત્તતો વ્રાહ્મણ ભોજનમ્ ॥ ૨ ॥ મુદ્રં
કર્ણેભિઃ જૃણુયામ દેવા મુદ્રં પશ્યેમાક્ષમિર્યજત્રાઃ ॥ સ્થિરેરગેસ્તુદ્રુવા ં સસ્ત-
નૂમિવ્યશેમહિ દેવર્હિતં ચદાયુઃ ॥ ૧ ॥ ૐ વક્ષ્યન્તી વેદાગનીગન્તિ કર્ણ-
ન્પ્રિય ં સસ્વાયમ્ પરિપસ્વ જાના । યોપેવાર્શિક વિતતાધિધન્વ ડ્યાય ં સમને
પારયન્ત ॥ ૨ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ—ત્રીજે, પાંચમે વર્ષે કર્ણવેધ સંસ્કાર કરવો. પુષ્ય, ચિત્રા, શ્રવણ,
રેવતીના ચન્દ્રમા હોય તે દિવસે કાન વિધાવવો. બાળકને મીઠું મીઠું ખાવાનું આપી પૂર્વ-
ને મોઢે ખેસાડી જમણા કાન ‘ભદ્રંકર્ણું’ એ મંત્ર ભણતાં જતાં વિધાવવો. પછી બ્રાહ્મણ
ભોજન કરાવવું. જમણા કાન વિધાવતાં ‘ભદ્રંકર્ણુભિઃ’ એ મંત્ર ભણવો તથા કાખો કાન
વિધાવતાં ‘ૐ વક્ષ્યન્તી’ એ મંત્ર ભણવો. એ બેના અર્થઃ—આ પરમેશ્વર અમે કાના-
પડે ‘ભદ્ર’—કલ્યાણકારી—વાતો નિત્ય સાંભળીએ તથા આંખોએ આનંદ જોઈએ, સ્થિર
અંગોએ પરમેશ્વરનું ચર્ચન કરીએ, તથા તેની સ્તુતિ કરીએ તથા દેવ, પરમેશ્વર તથા વિ-
દ્યાન લોકો એનાં હિતકારક આચરણ થાઓ એવું કરે. ૧ તથા વેદાદિક વિદ્યાઓ સારી રીતે
પ્રાપ્ત કરે. તથા સર્વ લોકો એને સત્ય ઉપદેશ સદા કરે. તથા ‘અજ, વ્યાપી, નિરાકાર, દયાળુ’
પરમાત્માની ભક્તિ સદા કરે. તથા કાન પાકવા ન દે તથા છિદ્ર ખંધ ન થઈ જવા દે.

હિન્દુઓમાં કાન વિધેલો જોઈએજ. તેમજ ખરા મુસલમાનમાં કાન વિધાવવાનો
ખિલકલ ચાલ નથી. તેથી હિન્દુ તથા મુસલમાન કાન વિધેલા કે ન વિધેલા તે ઉપરથી
ઓળખાય છે. પણ હાલમાં ઘણાક મુસલમાનો પણ કાન વિધેલા જોવામાં આવે છે. તેથી
તેઓના પર્વજ હિન્દુ હતા એવું અનુમાન થાય છે. તેથી કાન વિધાવવાનો રિવાજ રહી
ગયો છે. વળી એ ઉપરથી એવું પણ અનુમાન થાય છે જે હિન્દુઓમાં કાનમાં અલંકાર
અગર રૂદ્રાક્ષાદિ પહેરવાનો ચાલ અસલથી છે—તેવો મુસલમાનોમાં નહોતો. બ્યારે કાન વિધા-
વવો હોય ત્યારે શુશ્રુત નામના વૈદક ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે મુંદર તીખાં શસ્ત્ર વડે નસ ન
આવે એવી રીતે વિધવો. અને તે સહવારના પહોરમાં ૧૦ વાળા પહેલાં વિધાવવો.

इति नवमः कर्णवेध संस्कारः समाप्तः

પ્રકરણ ૧૦મું.

ઉપનયન સંસ્કાર.

અથ ઉપનયન સંસ્કારારમ્યઃ

દશમો ઉપનયન સંસ્કાર. ‘ઉપનયન’ શબ્દાર્થઃ—‘ઉપ’—ઉપસર્ગ—ઉપર—હલકું—નીચું—ઉતરતું અર્થે. ‘નયન’—લઈ જવું. એટલે પરબ્રહ્મ જગત્કર્તા સંબંધી થોડું જ્ઞાન થવાનો અધિકાર જે વડે થાય એટલે તેને પોહોંચવાનું થોડું જ્ઞાન થાય તે સંસ્કાર ઉપનયન=જનોઈ, દેવી તે સંસ્કાર.

ઉપનયન સંસ્કાર જે બાળક પુદ્ધિમાન, શરીરે આરોગ્ય તથા બળવાન હોય તેને બ્રાહ્મણમાં ૫ મે વરસે, ક્ષત્રીમાં ૬ઠે વરસે, ન વૈશ્યમાં આઠમે વરસે, કરવાનું કહ્યું છે. એ સંસ્કાર થાય ત્યારે દિવસ કહેવાય છે. ‘દિ=એ+જ=જન્મ. બીજો જન્મ એટલે બીજો અવતાર એવો અર્થ થાયછે. બીજો અવતાર એટલે તે બાળક વિદ્યાપાત્ર થવાને આધિકારી થયો.

શૂદ્રને વિદ્યારંભ કરવાને ઉપનયન વિના આધિકાર છે તે વિષે શુશ્રુતનું પ્રમાણ છે.

કુલગુણ સમ્પન્નમનુષનીય શૂદ્ર મધ્યાપચેત્.

જે શૂદ્રનો બાળક પુદ્ધિમાન, કુલીન, ગુણસંપન્ન હોય તેને વ્યાકરણાદિ વિદ્યા બરાબર ભણાવવી.

વળી મનુસ્મૃતિમાં પ્રમાણ છે કે—

બ્રહ્મવર્ષસ કામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પંચમે ॥

રાજ્ઞો ચલાર્થિનઃ પષ્ટેવૈશ્યસ્યેહાથેનોડટમે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છા કરનારા બ્રાહ્મણના બાળકને પાંચમે, બળની ઇચ્છા રાખનારા ક્ષત્રીને છઠે, ન વેપાર, વણજ, ખેતીની ઇચ્છાવાળા વૈશ્યને આઠમે વરસે જનોઈ દેવી.

વળી આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે.

અષ્ટમે વર્ષે બ્રાહ્મણમુપનયેત્ ॥ ૧ ॥ ગર્ભાષ્ટમે વા ॥ ૨ ॥ એકાદશે ક્ષત્રિય-

મ્ ॥ ૩ ॥ દ્વાદશે વૈશ્યમ્ ॥ ૪ ॥ આષોડશાત્ બ્રાહ્મણસ્યાનતીતઃ કાલઃ

॥ ૫ ॥ આઠાવિંશાત્ ક્ષત્રિયસ્ય. આચતુર્વિંશાત્ વૈશ્યસ્ય. અતઃ ઋર્ધ્વં પતિત-

સાવિત્રીકા ભવન્તિ ॥ ૬ ॥ નૈનાનુપનયેન્નાધ્યાપયેન્ન યાજયેન્નૈભિર્ઘ્યવહરેયુઃ ॥

૭ ॥ અલંકૃતં કુમારં કુશલીકૃતાશિરસમહતેન વાસસા સંવીત મેળેયેન વાડ

જિનેન બ્રાહ્મણમ્ રૌરવેણ ક્ષત્રિયમાજેન વૈશ્યમ્ ॥ ૮ ॥ યાદિ વાસાંસિ વ-

સીરન્ રક્તાનિ વસીરન્. કાપાયં બ્રાહ્મણો માંજિષ્ઠં ક્ષત્રિયો હારિદ્રં વૈશ્યઃ ॥

૯ ॥ તેષાં મેઘલઃ ॥ ૧૦ ॥ મૌઞી બ્રાહ્મણસ્ય. ધનુર્ઞ્યા ક્ષત્રિયસ્ય. આવી

વૈશ્યસ્ય ॥ ૧૧ ॥ તેષાં દ્વણ્ડાઃ ॥ ૧૨ ॥ પાણ્ડુશો બ્રાહ્મણસ્ય. ઔદુમ્બરઃ
 ક્ષત્રિયસ્ય. વૈલ્વો વૈશ્યસ્ય ॥ કેશસંમિતો બ્રાહ્મણસ્ય. લલાટ સંમિતઃ ક્ષત્રિય-
 સ્ય. પ્રાણ સંમિતો વૈશ્યસ્ય ॥ ૧૩ ॥ સર્વે વા સર્વેષાં ॥ ૧ ॥ સમન્વારઁ
 હુત્વોત્તરતોડ્ગ્રેઃ પ્રાહ્મુશ્ચ આચાર્યોડવતિપ્થતે ॥ ૨ ॥ પુરસ્તાત્ પ્રત્યહ્મુશ્ચ
 ઇતરઃ ॥ ૩ ॥ અપામંજલી પૂરાયેત્વા. તત્ સવિતુર્વૃણીમહ ઇતિ પૂર્ણેનાસ્ય
 પૂર્ણામવક્ષારયત્વાસિચ્ય. દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેડશ્વનોર્વાહુમ્યાં પૂણ્ણો હ-
 સ્તામ્યાં હસ્તં ગૃહામ્યસવિતિ તસ્ય પાણિના પાણિં સાંગુપ્થં શૃઙ્ગીયાત્ ॥ ૪ ॥
 સવિતા તે હસ્તમગ્રમીદસાવિતિ દ્વિતીયમ્ ॥ અગ્નિરાચાર્યસ્તવાસાવિતિ તૃતીય-
 મ્ ॥ ૫ ॥ આદિત્ય મીક્ષયેત્. દેવસવિતરેપ તે બ્રહ્મચારી તં ગોપાય સ મા-
 મૃતેત્વાચાર્યઃ ॥ ૬ ॥ કસ્ય બ્રહ્મચાર્યસિ પ્રાણસ્ય બ્રહ્મચાર્યસિ કત્ત્વાકમુપ-
 નયતે કાય ત્વા પરિદ્દામીતિ ॥ ૭ ॥ યુવાસુવાસાઃ પરિવીત આગાદિત્યર્હ-
 ચૈનૈનં પ્રદક્ષિણમાવર્તયેત્ ॥ ૮ ॥ તસ્યાધ્યંસો પાણી કૃત્વા હૃદયદેશમાલમે
 તોત્તરેણ ॥ ૯ ॥ આગ્નિં પરિસમૂહ્ય બ્રહ્મચારી તૂર્ણીં સામિધ્માદધ્યાત્ તૂર્ણીંત્રૈ
 પ્રાજાપત્યં પ્રાજાપત્યો બ્રહ્મચારી ભવતીતિ વિજ્ઞાયતે ॥ ૧૧ ॥

અના સંક્ષેપે અર્થઃ—જન્મથી આઠમે વરસે પ્રાણાણના, અગિઆરમે વરસે ક્ષત્રિના
 છોકરાને ને બારમે વરસે વૈશ્યના છોકરાને જનાઈ દેવી. અગર ગર્ભથી એ વર્ષોની ગણતરી
 કરે. ૨-૩-૪ સોળમા વરસ પહેલાં પ્રાણાણ, વીસમા વરસ પહેલાં ક્ષત્રી, ચોવીશમા વરસ
 પહેલાં વૈશ્યને એ રીતે જનાઈ દેવાના કાળ છે. એ વખત ઉપરાંત થાય તો ‘પતિત સા-
 વિત્રિક’ એટલે ગાયત્રી મંત્ર વડે ઈશ્વરોપાસના કરવાના અધિકાર રહિત થાય છે. માટે
 કેટલે કાળે જનાઈ અવશ્ય દેવી જોઈએ. ૬. જે પ્રાણાણાદિ ત્રણ વર્ણ વંખતોવખતે યજ્ઞાપ-
 વીત, વેદારંભ વગેરે ન કરે તેનાથી જનાઈ, અધ્યાયન (વેદ ભણાવવો), યજ્ઞન (હોમ)
 એવા વ્યવહાર નહિ કરાય. એ માત્ર ૬૨ દેખાડયો છે કે સઘળી વર્ણ તેને લીધે બરાબર
 વખતે એ સંસ્કાર કરે. ૭ છોકરાને હજમત કરાવી સારીરીતે અધોળ કરાવીને નવાં વસ્ત્ર
 પહેરાવવાં, ને નિશાળમાં લઈ જવો. વસ્ત્ર ન હોય તો પ્રાણાણ મૃગચર્મ, ક્ષત્રીએ રોઝતું
 ચર્મ, તથા વૈશ્યે બકરાનું ચામડું આદ્ય. ૮ જે વસ્ત્ર પ્રાણાણે આદ્ય તે રાતું અગર કાથી
 રંગતું, ક્ષત્રીએ મજ્જાના રંગતું, વૈશ્યે પીળું, ૯. તથા તેઓની મેખલા (કંદારો)—૧૦.
 મુંજ જે ઘાસ અગર દર્ભની તેના પ્રાણાણે, ધનુષ્યની તાંતના ક્ષત્રીએ, તથા ઉનના વૈશ્ય,
 ૧૧. કુંવારા બ્રહ્મચારીના આદંડ એટલે લાકડી, ૧૨. પ્રાણાણને પીપંગાના ઊભા રહી પગથી
 લલાટે ને પાળમુધી પોહોંચે તેવડો, ગુલરના દંડ ભવાંચે પોહોંચે તેવડો ક્ષત્રીના, તથા નાકના
 નસાદારાં મુધી પોહોંચે તેવડો બીલીના દંડ વૈશ્યના. અગર જે જે દશમાં જે જે મળે તેના

દંડ. પછી મંત્રો વડે હોમ કરી અગ્નિ સન્મુખ રાખવો. ને ગોરે પૂર્વાભિમુખે બેસવું. ૨. અગ્નિથી પૂર્વ પશ્ચિમાભિમુખ રાખી ગોરે છોકરાને અગ્નિ સામે બેસાડવો. ૩. પછી પાણીની અંબળી ભરી 'તત્સવિતુર્વૃણીમદે' એ મંત્ર વડે બાળકની અંબળી પાણીએ ભરી દે ત્યાર- પછી 'દેવસ્યત્વેતિ' મંત્રવડે સૂર્યની સામે અંગુડા સાથે હાથ પકડીને મૂકાવવી. વળી ફરીથી એજ પ્રમાણે બીજી અંબળી 'સવિતા તે હસ્ત મચલી દસાવિતિ' એ મંત્રે અપાવે. પછી સૂરજનું દર્શન કરાવવું. હે દેવ, 'સવિતા' આપના બાહુવડે આનું હું શ્રદ્ધાળુ કરું છું. તથા આ બાળક તારો હાથ પરમેશ્વરે ધર્યો છે. તેની અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. હે દેવ, તારો પ્રભુચારી આ બાળક છે. તેનું તું રક્ષણ કરજે. તે માટે રક્ષણ કરે. એકું વચન ગોરે બોલવું. ૬. તથા તું બ્રહ્મપતિને તથા પ્રાણને એટલે પરમેશ્વરને પ્રભુચારી છે. તથા સુખરૂપ જે 'કઃ' નામે બ્રહ્મપતિ છે તે તારા સુખ માટે તારું જનાઈ દે છે, તે 'કઃ' ના- મના બ્રહ્મપતિને તને સ્વાધિન કરું છું. ૭. તે તારી યુવાવસ્થા પૂરી થાય ત્યાંસૂધી સઘળા વેદા- દિ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરી સારાં વસ્ત્ર પહેરી 'પરિવીત' આચ્છાદીને વિદ્યાદિ ગુણયુક્ત મારી પાસે આવી મારો થા. વળી ગોરની પ્રદક્ષિણા કરીને તેની સામે તેને બેસાડવો. ૮. તે પ્રભુચારીને હાથ ખાંધ ઉપર ધરીને હૃદય (છાતી) ઉપર ગોરે ઉત્તર દિશાથી હાથ ફરવો. ૯ પછી સુનીવ્રત લઈ અગ્નિ પ્રગટ કરીને પ્રભુચારીએ અગ્નિમાં સમિધનો હોમ કરવો, કે સુનીવ્રતથી બ્રહ્મપતિ જે પરમેશ્વર તેનો ઉપાસક થાય. ૧૧.

તથા પારસ્કર ગૃહસૂત્રસ્ય પ્રમાણમ્

અષ્ટ વર્ષે બ્રાહ્મણમુપનયેત્ ગર્ભાષ્ટમે વૈકાદશ વર્ષે ઠં રાજન્યં. દ્વાદશ વર્ષે વૈશ્યં યથા મંગલં વાસવેષાં બ્રાહ્મણાન્ ભોજયેત્તંનપર્યુત શિરસમલંકૃતમાનય- ન્તિ ॥ પશ્ચાદન્ને રવસ્થાપ્ય બ્રહ્મચર્યમાગામિતિ વાચયતિ ॥ બ્રહ્મચાર્યસાનીતિ- ચાર્થેનં વાસઃ પરિધાપયતિ યેનેન્દ્રાય બ્રહ્મસ્પતિવાસઃ પર્યદધાદમૃતં । તેનત્વા પરિદધામ્યાયુષે દીર્ઘાયુત્વાય વલાય વર્ચસ इति મેઘલાં વધ્રીત इयं દુરુક્તં પરિવાધમાનાવર્ણં પવિત્રં પુનતી મ આગાત્ ॥ પ્રાણા પાનામ્ભ્યાં વલમાદધા- ના સ્વસાદેવી સુમગા મેઘલેયામિતિ યુવા સુવાસાઃ પરિવીત આગાત્ સ ઉશ્રે- યાન્ ભવતિ જાયમાનઃ ॥ તં ધીરાસુઃ કવચ ઉન્નયન્તિ સ્વાવ્યો મનસા દેવ ચન્ત इति વા તૂર્ણીં વાત્ર યજ્ઞોપવીત પરિધાનં યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજા- પ્તેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ ॥ આયુષ્યમગ્ર્યં પ્રતિમુઞ્ચ શુભ્રં ચજ્ઞોપવીતં વલમસ્તુ તેજઃ । યજ્ઞોપવીત મસિ યજ્ઞસ્ય ત્વા યજ્ઞોપવીતેનોપનહ્યામીત્યથાજિનં પ્રયચ્છ- તિ મિત્રસ્ય ચક્ષુ ઈરુણં વલીયસ્તેજો યશસ્વી સ્થાવિર ઽસમિદ્ધં । અનાહન- સ્યં વસનં જરિણુઃ પરીદં વા ડ્યજિનં દધેહમિતિ તૂર્ણીં વા દળ્હં પ્રયચ્છતિ

તં ત્રિતિગૃહ્ણાતિ યો મે દણ્ડઃ પરાપતદ્વૈ હાયસોધિભૂમ્યાં । તમહં પુનરાદદ આ-
 યુષે બ્રહ્મણે બ્રહ્મવર્ચસાયેતિ દીક્ષાવદેકે દીર્ઘસત્ર મુપૈતીતિવચનાદથાસ્યાદ્ઙિરંજ-
 લિનાંજલિંપૂરયત્યાપોહિષ્ટેતિતિસૃભિરથૈન સૂર્યમુદીક્ષયાતિ તન્નશુરિત્યથાસ્ય દ-
 ક્ષિણા સમધિદ્વદયમાલભે મમ વ્રતે હૃદયં દધામિ મમ ચિત્તમનુચિત્તં તે અ-
 સ્તુ । મમ વાચ મેકમના જુપસ્વ મૃહસ્પતિષ્ઠા નિયુનક્તુ મહ્યામેત્યથાસ્ય દક્ષિ-
 ણ સહસ્તં ગૃહીત્વાહ કોનામાસીત્યસાહંમો ॥ ૩ ॥

ઇતિ પ્રત્યાહારૈનમાહ ક-
 સ્ય બ્રહ્મચાર્યસીતિ ભવત ઇત્યુચ્યમાન ઇન્દ્રસ્ય બ્રહ્મચાર્યસ્યગ્નિરાચાર્યસ્તવાહ-
 માચાર્યસ્તવામાવિત્ય થૈનં ભૂતેભ્યઃ પરિદદાતિ પ્રજાપતયે ત્વા પરિદદામિ દે-
 વાય ત્વા સાવિત્રે પરિદદામ્યમ્ધસ્ત્વૌષધીભ્યઃ પરિદદામિ દ્યાવાપૃથિવીભ્યાં
 ત્વાપરિદદામિ વિશ્વેભ્યસ્ત્વાભૂતેઃ પરિદદામિ સર્વેભ્યસ્ત્વાભૂતેભ્યઃ પરિદદા-
 મ્યરિષ્ટાચાદિતિ ॥ ૩ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ—એમાં આટલું વિશેષ છે કે બાળકને કૌર કરાવીને તેને વસ્ત્રાલંકાર
 પહેરાવી ચોરીને પશ્ચિમ ભાગે બેસાડી ‘(બ્રહ્મચાર્યભાગામિતિ)’ એટલે હું બ્રહ્મચાર્ય આશ્રય
 પામ્યા છું. ‘(બ્રહ્મચાર્યસાનીતિ)’ હું બ્રહ્મચાર્ય થાઉં એવું ગોરને કહે, પછી તેને વસ્ત્ર પહેરાવવાં
 ‘(ચેનન્દ્રાય)’ આ મંત્ર વડે એટલે આ કુમાર, ઇન્દ્ર ને સૂર્ય તેને તેજવાળાં વસ્ત્ર બ્રહ્મસ્પતિ ને
 પરમાત્મા ને સામર્થ્યથી પહેરાવી ચૂક્યા છે તે સામર્થ્યથી તને વસ્ત્ર હું ને તારો પિતા=આચાર્ય તે
 પહેરાવું છું. તારૂં લાણું આચુરદા, મોટું બળ તથા મોટી વિદ્યા થાય તે માટે હું પરમેશ્વરની
 માર્થના કરું છું. ત્યારપછી કેડમાં મેખલા (કણદોરો) ‘ધૃમિતિ’ મંત્રે કરી બાંધવો. આ
 મેખલા બ્રહ્મચર્ય, શુશિક્ષા, તથા સદ્વિદ્યા તને પ્રાપ્ત થવા માટે ઘાલી છે. તથા કુશિક્ષા, કુવિદ્યા
 તથા કુષ્ટતા છોડી દેવા માટે આજીવી હું પ્રતિજ્ઞા કરી. મેખલા ઘાલું છું. તે પ્રાણ તથા
 અપાનવાયુના સંપૂર્ણ બળ આવવા માટે જેન પ્રમાણે સૌભાગ્ય વધારવાવાળી ધારીને ઘાલી
 છે. અથવા ‘(યુવાસુવાસાઃ)’ આ મંત્રથી મેખલાની પ્રતિજ્ઞા કરી બાંધવી, કેમકે વિદ્વાન
 થયા હોય તે પોતાનું તથા બીજા સઘળા લોકોનું કલ્યાણ કરનારો નીવડે છે. તેનું કહ્યું
 મોટા મોટા પંડિત લોકો પણ કબુલ કરે છે. તથા તેને આખર આવે છે. પછી ‘યજ્ઞોપ-
 વિતમિતિ’ મંત્રથી જનોઈ પહેરવું, એટલે ને પ્રજાપતિ પરમેશ્વરનું સહજ, સચ્ચિદાનંદ-
 સ્વરૂપ, પરમપવિત્ર, યજ્ઞમાં સદ્કૃત છે. તેની પ્રથમ માર્થના કરીને યજ્ઞ, પરમેશ્વરની ભક્તિ
 તથા યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવા વાસ્તે આ જનોઈ પહેરું છું તે ઈશ્વર કૃપાથી લાંબું આચુરદા,
 સારા ગુણ, તથા બળ તથા તેજ દેવા માટે યજ્ઞોપવીત થાય, ત્યારે પહેલી જનોઈ મેલી થઈ
 જાય. અગર તૂટી જાય ત્યારે બીજી નવી શુભ્ર, સાફ પહેરવી. ૧ હે પરમેશ્વર, તું વિવિધ
 રુપ દેવા માટે યજ્ઞમાં પ્રાપ્ત થા. આ શિષ્ય, તને તેમાં પ્રેમભક્તિ થાય, તથા યજ્ઞના દ્રવ્ય
 તથા જ્ઞાનવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય, માટે તને જનોઈ પહેરાવું છું. એવું આચાર્ય બોલીને જનોઈ

ઘાલવી. ત્યારપછી 'અન્નિન' (મૃગચર્માદિ) તેને આપવાં. 'મિત્રસ્થયશુર્કેણમિતિ' એ મંત્રથી મુંગા મુંગા પ્રહારચારીને દંડ આપવો. અને 'ચોમેદ્વલ્લ' એ મંત્ર ભણીને તેણે લેવો. તેણે પણ પતિજ્ઞાપૂર્વક વિદ્યા સદ્ગુણ આવવા માટે ઘાલવી, કે ઇશ્વરકૃપાથી વિદ્યા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય. અંબલીએ અંબલી ભરવી (તે આવી ગયો છે) ' (આપોહિષ્ટે.)'

આપોહિષ્ટા મંયોમુવસ્થા નૈઋજ્ઞે દંધાત ના મહે રણાય ચક્ષસે ॥ ૧ ॥

ચોવઃ શિવતેમો રમસ્તસ્ચ માનચતે હનઃ ॥ ઉશ્તીરિવ માતરઃ ॥ ૨ ॥

તસ્માડઅરંગમામવો ચસ્ય ક્ષત્રાય જિન્વથ ॥ આપો જનચર્થાચનઃ ॥ ૩ ॥

એ મંત્રોએ અંબલી વિધાન કરવું. તથા 'તસ્ચશુર્કેવં' એ મંત્રથી સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું. (હાથ ઊંચા કરવા.) તે પછી આચાર્યે શિષ્યના હૃદયપર જમણી ખાતુએ હાથ મૂકી પ્રતિજ્ઞા પરસ્પર કરવી આ શિષ્ય તારૂં વિદ્યા લેવાનું ચિત્ત મારા ચિત્તને અનુકુળ સદા રહે. શિષ્ય કહે કે સર્વ દિવસ આપને અનુકુળ રહીશ. પછી આચાર્ય કહે કે મારા નિયમમાં તારૂં હૃદય ઘાલું છું કે તું મારાથી વિરક્ત ન થા. તથા હું પણ તને સદ્વિદ્યા તથા સદોપદેશ કરવામાં અનુકુળ રહીશ. એટલે તું મારો ઉપદેશ એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળવા તૈયાર થા. પરમેશ્વર પ્રહસ્પતિ જે સર્વથી મોટો છે તે તને મારી સાથે જોડી દે. પછી પ્રહારચારીના જમણા હાથ પકડીને પુછે કે તું કોણ છે? તારૂં નામ શું? પ્રહારચારી જવાબ દે છે હું તમારો વિદ્યાર્થી છું. તું કોનો પ્રહારચારી છે? આપનો. તું ઇંદ્ર જે પરમાત્મા તેના પ્રહારચારી છે. તથા અગ્નિ જે સર્વજ્ઞ ઇશ્વર તે તારો આચાર્ય છે. તથા હું પણ તારો આચાર્ય છું. તે સર્વ જગતના મુખને માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત થવા માટે તથા મારે માટે પરમેશ્વરે તને આપ્યો છે. પ્રજ્ઞપતિ પરમાત્માને તને હું આપું છું. સર્વ જગતના પેદા કરનારો જે સવિતા દેવ તેને વાસ્તે હું તને આપું છું. તથા જલઔષધિ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, તથા વિશ્વદેવ, એટલે જે વિદ્યાન લોકો એઓના ગુણ લેવા તથા તેઓનું જ્ઞાન લેવા તથા ભોગ લેવા (પ્રસાદ લેવા) તથા તેઓનાં દુઃખ ટાળવા માટે તને આપું છું.

ગોમિલીય ગૃહ્યમૃત્તે.

યદ્દહ રુપૈવ્યન્માણવકો ભવતિ પ્રગ એવં તદ્દર્મોજયન્તિ કુશલીકારયન્ત્યા-
પ્લાવયન્ત્યલંકુર્વન્ત્યહતેન વાસસાડ્ડ ચ્છાદયન્તિ ॥ ૭ ॥ ક્ષોમશાણકાર્પા-
સોર્ગાન્વિષાં વસનાનિ ॥ ૮ ॥ એણેયરોરવાજાન્યજિનાનિ ॥ ૯ ॥ મુંજકાંશ
તાંત્રલ્યો રશનાઃ ॥ ૧૦ ॥ પાર્ણવેલ્વાશ્વત્યાદ્ગઢાઃ ॥ ૧૧ ॥ ક્ષોમશાણાં
વા વસનં વ્રાહ્મણસ્ય. કાર્પાસં ક્ષત્રિયસ્યાવિકં વૈશ્યસ્ય ॥ ૧૨ ॥ એતે નૈવે-
તરાણિ દ્રવ્યાણિ વ્યાખ્યાનાનિ ॥ ૧૩ ॥ અલપે વા સર્વાણિ સર્વેષામ્ ॥
ઈતિ ॥ ૧૪ ॥

સક્ષેપે અર્થઃ—એ રીતે ગોલિલ ગૃહ્યસૂત્રમાં કાંઈ વધારે નથી. એટલું જ છે કે પહેલા ત્રણ દિવસ અપવાસ કરવો. પ્રાત્કાળ દૂધ પીને રહે, ક્ષત્રી જવ તથા ગોળ પાતળો કરીને તે પીને રહે, વૈશ્ય દૂધ, દહિં તથા સાકર (ખાંડ) એ ત્રણને ભેળીને તે પીને રહે. એ વિષે 'શત-પથ'નું પ્રમાણ છે કે :—

પયો વ્રતો વ્રાહ્મણઃ ચવાગુ વ્રતો રાજન્યઃ । અમિક્ષા વ્રતો વૈશ્યઃ ॥

વસન્તે વ્રાહ્મણ મુપનયેત્ ગ્રીષ્મે રાજન્યં શરદિ વૈશ્યમ્ ॥

અર્થઃ—પ્રાત્કાળે વસન્તમાં, ક્ષત્રીએ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને વૈશ્યે શરદ ઋતુમાં ઉપવીત દેવું. આ તથા વેદારંભ તથા સમાવર્તન સંસ્કારના હોમ એક ઠેકાણે લખાશે. તે બાળી લેવા.

ओं प्रजापतये स्वाहा । ओं इन्द्राय स्वाहा: ओं अग्नये स्वाहा ।

ओं सोमायस्वाहा । ओं भूःस्वाहा । ओं भुवःस्वाहा । ओं स्वः स्वाहा इति ।

આ સર્વ ઈશ્વરનાં નામ છે એ મંત્રથી હોમ કરવો. હવે વેદારંભ ને અગિઆરમો સંસ્કાર તે લખીશું.

इति उपनयन संस्कार विधिः समाप्तः

પ્રકરણ ૧૧મું.

વેદારંભ સંસ્કાર.

અથ વેદારમ્ભ સંસ્કારારમ્ભઃ

અગિઆરમો સંસ્કાર વેદારંભ. ગાયત્રી મંત્રથી લઈ વ્યાકરણ વગેરે વેદાંગ સૂક્ષ્મ સર્વ શાસ્ત્રો ભણવાને ને નિયમ ધારણ કરવા તેનું નામ વેદારંભ સંસ્કાર છે. એ વિષે પ્રથમ ધર્મલાયન ગૃહ્યસૂત્રનું પ્રમાણ :—

मन्त्रेण हैके. अग्नये समिधमाहर्षं बृहते जातवेदसे तयात्वमग्ने बर्द्धस्व समि-
धा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥ स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं नि-
मार्ष्टि त्रिः तेजसा मा समनज्जीति ॥ २ ॥ तेजसा ह्येवात्मानं समनक्तीति
विज्ञायते ॥ ३ ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु. मयि मेधां म-
यि प्रजां मायीन्द्र इन्द्रियं दधातु. मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो आजो
दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं. यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्च-
स्वी भूयासं. यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासं. इत्युपस्थाय जान्वाच्योप-
संगृह्य ब्रूयात्. अधीहि भूः सावित्री भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥ तस्य वाससा
पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छेदूर्ध्वशः सर्वा ॥ ५ ॥ यथा

શક્તિ વાચયીત ॥ ૬ ॥ હૃદયદેશેડસ્યોર્ધ્વાગુલિં પાણિમુપદધાતિ. મમ વ્રતે
 હૃદયન્તે દધામિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તં તે અસ્ત્ક । મમ વાચમેકવ્રતો જુપસ્વ
 વૃહસ્પતિષ્ઠા નિયુનક્તુ મહ્યમિતિ ॥ ૭ ॥ મેઝલાનાવચ્ય ઇષંદં પ્રદાય વ્રહ્મ-
 ચર્ય માદિશેત્ ॥ ૧ ॥ વ્રહ્મચાર્યસ્યપોડશાન કર્મ કુરુ દિવા મા સ્વાપ્સીરા-
 ચાર્યાધીનો વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૨ ॥ દ્વાદશ વર્ષાણિ વેદ વ્રહ્મચર્યમ્ ॥ ૩ ॥
 ગ્રહણાન્તં વા ॥ ૪ ॥ સાયં પ્રાતર્મિશેત ॥ ૫ ॥ સાયં પ્રાતઃ સમિધમાદધ્યાત્ ॥
 અપ્રત્યાઘ્યાયિનમગ્રે મિશેત. અપ્રત્યાઘ્યાયિનીં વા ॥ ૭ ॥ મવાન્ મિશ્નં દ-
 દાત્વિતિ. અનુપ્રવચનીયમિતિ વા ॥ ૮ ॥ તદાચાર્યાય વેદયીત. તિષ્ઠેદહઃ
 શેષમ્ ॥ ૯ ॥ અસ્તમિતે વ્રહ્મોદનમનુપ્રવચનીયં શ્રપયિત્વાડચાર્યાય વેદ-
 યીત ॥ ૧૦ ॥ આચાર્યઃ સમન્વારભ્યે જુહુયાત્. સદસપતિમહુતામિતિ ॥ ૧૧ ॥
 સાવિત્ર્યા દ્વિતીયમ્ ॥ ૧૨ ॥ યદ્યત્ કિઞ્ચાત ઋષ્વમનૂત્તંસ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥
 ઋષિભ્યસ્તૃતીયમ્ ॥ ૧૪ ॥ સૌવિષ્ટકૃતં ચતુર્થમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—કોઈ ઋષિ વેદારંભની આહુતિ મંત્રવિના કરે છે. ન કોઈ કોઈ ‘અગ્નયે-
 સમિધ’ એ મંત્રે સમિધધાન કરે છે. મંત્રનો અર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વથી મોટો, જેવડે જગત
 ઉત્પન્ન થયું છે અથવા જે સર્વ જગતને વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છે. તે પરમાત્માને વાસ્તે હું
 સમિધના હોમ કરું છું. તેથી હે પરમાત્મા, જેમ સમિધથી આ અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો છે, તેમ
 વિદ્યાથી આ અમારા આત્માને જ્ઞાનથી વધાર. તે વિદ્યાથી અમે જ્ઞાનવાન થઈએ. ૧. એ
 પ્રમાણે અગ્નિમાં પ્રથમ સમિધધાન કરીને જળનો તથા મુખનો સ્પર્શ કરવો. હે પરમાત્મા
 વિદ્યા તેજથી અમને પ્રકાશિત કરો. ૨. એ પ્રકારે ઈશ્વરની માર્થનાથી આત્માને વિદ્યા તેજથી
 પ્રકાશિત કરવો. ૩. અગ્નિ જે જ્ઞાનરૂપ ઈશ્વર તે મારામાં જલદી વિદ્યાગ્રહણ કરવાવાળી
 પુષ્ટિ આપે, તથા પ્રજા તથા વિદ્યારૂપ તેજ મારામાં આવે, તેમજ ઈન્દ્ર જે પરમેશ્વર્યયુક્ત
 પરમાત્મા તે મારામાં પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે મેધાદિ તથા ઇન્દ્રિય (સર્વોત્તમ) ગુણ મારામાં
 આવો. તેમજ સચરાચર આત્મા જે સૂર્ય તે બ્રાહ્મ (પ્રકાશ) મારામાં સ્થિર કરે. હે અગ્નિ,
 પરમાત્મા આપનું જે તેજ તે વડે હું તેજસ્વી થાઉં. તથા આપનું જે ‘વધ’=વિદ્યા તે
 વડે હું વિદ્વાન થાઉં. હે અગ્નિ ઈશ્વર, આપ જે સર્વરસ આકર્ષી છો, તેજ પ્રમાણે હું પણ
 વિદ્યારૂપી સર્વરસ જેથી લઈ આનંદી થાઉં. એ પ્રમાણે પરમાત્માનું ઉપસ્થાન કરીને જમી-
 નમાં જાંગ રાખી આચાર્યના પગ ધરીને કહેવું કે આ આચાર્ય આપ ‘ભૂઃ’ સાવિત્રી—
 અર્થાત્

ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ । તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયોયોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥

અર્થઃ—આંકાર ૧. ત્રણ વ્યાહતિ ૨ તથા સાવિત્રી ૩ એ જે ત્રણ તેના ઉચ્ચાર કરવો.

તે પછી એક વસ્ત્ર વડે તેનું તથા પોતાનું માથું ખાંધ સૂધી ઢાંકી હાથે શિથિલ હાથ ઝાલી એ મંત્રના ઉપદેશ ત્રણ વર્ણના પિતાએ અથવા આચાર્ય ત્રણ ત્રણવાર કરવો.

ૐ મૂર્ધ્નુઃ સ્વઃ । તત્સ વિતુર્વેરણ્યં ॥ ૧ ॥ ખીજવાર ૐ મૂર્ધ્નુઃ સ્વઃ તત્સ વિતુર્વેરણ્યં મર્ગોદ્વિવસ્ય ધીમહિ ॥ ૩ ॥ ફરી ત્રીજવાર ૐ મૂર્ધ્નુઃ સ્વઃ । તત્સ વિતુર્વેરણ્યં મર્ગોદ્વિવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી તેના અર્થ પણ સંભળાવવો. અર્થ :—‘ ૐ ’ જે સર્વશક્તિમાન, નિરાકાર, અનન્દમા, સર્વવ્યાપક, સર્વનો કર્તા, ન્યાયી, કૃપાળુ, સર્વસુખદ, અનાદિ, અનંત, નિર્વિકારો, ત્રણ લોકોને આનંદ દેવાવાળો, સર્વ જગતને પેદા કરવાવાળો દેવ, પ્રકાશક ઇત્યાદિક વિશેષાણુયુક્ત ઇશ્વરનું નામ, તેનું ‘ વૈરણ્ય ’ (અતિ શ્રેષ્ઠ) ‘ ભર્ગ ’=તેજ એટલે શુદ્ધ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, તે અમે ધારણ કરીએ, કેમકે જે અમારો ઇષ્ટદેવ તે અમારી બુદ્ધિમાં પ્રેરણા કરે.* ખીજે દેવ નહિ. ૫ જેટલું બાળકનું સામર્થ્ય તેટલું તેને સંભળાવવું. ૬ તે પછી તે બાળકના હૃદયપર ઉંચી આંગળી ધરી તેના હાથ ધરવો. ‘ મમત્રતોઽતિ ’ મંત્રવડે કહેવું કે ૐ શિથિ, પ્રહાર્યારી મારા વ્રતશીળ સ્વભાવને અનુકુળ તારૂં હૃદય હું ધરું છું. મારા ચિત્તને અનુકુળ તારૂં ચિત્ત થાઓ. મારી વાણીને એકાગ્ર ચિત્તથી સેવન કર. તથા તેપર પ્રીતિ કર. હું પણ તારીપર પ્રીતિ કરીશ. ‘ પ્રહસ્પતિ ’=સર્વથી મોટો જે પરમાત્મા તે તને મને સોંપી કહે કે, તારામાં મારી વિદ્યાનું રોપણ હું કરું છું. મેખલા બાંધીને દંડ આપવો, ને પ્રહાર્યાર્ય ક્રમના ઉપદેશ કરવો. ૧. ૐ પ્રહાર્યારી તું પ્રહાર્યારી છે. આ જળનું આચમન કર, કુદ્ધ કર્મ છોડી દઈ ઉત્તમ કર્મ કર. દહાડે ‘ સૌવૈમત ’=આચાર્યને શરણ થઈ વેદ ભણુ. ૨. એક એક વેદ સાંગોપાંગ ભણવાને બાર બાર વરસ પ્રહાર્યાર્ય કર. એટલે છત્રીશ વરસ સધી પ્રહાર્યાર્ય રાખી ભણુ. ૩. અથવા જ્યાંસૂધી વિદ્યાસંપાદન પૂરી થાય ત્યાંસધી પ્રહાર્યાર્ય રાખ. ૪. સંધ્યાકાળે તથા પ્રાતઃકાળે ભિક્ષા માગવી. ૫. સાંજે અને સહવારે સમીક્ષા-ધ્યાન અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવું. ૬. પેહેલે દહાડે એવાની પાસે ભિક્ષા માગવી કે જે દહાડે ભિક્ષા આપવાને ના નહિ કહે. એટલે મા અગર એવી સ્ત્રી પાસે માગવી કે તે પ્રેમ કરીને આપે. ૭. ભિક્ષા માગતાં ‘ ભવાન્ ભિક્ષાં દદાતુ ’ એવું વચન પ્રાણાણુ બોલવું. ક્ષત્રીએ ‘ ભિક્ષાં ભવાન્ દદાતુ ’ એવું વાક્ય બોલવું. ને ‘ ભિક્ષાં દદાતુ ભવાન્ ’ એવું વાક્ય વૈશ્ય બોલી ભિક્ષા માગવી. તેમજ શુદ્રે પણ માગવી. તે ભિક્ષા લાવી આચાર્યને આપવી. આચાર્યના ભોજનથી વધારે ન હોય તો આખો દિવસ અપવાસ કરવો, પછી સાંજે ભિક્ષા લાવીને ખાવું. સાંજે આચાર્ય અને શિષ્ય વહેંચી ખાવું. ૮ પછી સાંજ પડ્યા પછી ‘ પ્રજ્ઞોદન ’ પ્રાણાણુને

* ખીજ બહુ ગુણાર્થ છે. તે અત્રે લખવાની જરૂર નથી. ૩૩ કરોડ દેવ તે પંચાયતન દેવમાં સમાશ થાય છે. પંચાયતન દેવ તે માતા, પિતા, આચાર્યો, અતિથિ તથા પરમાત્મા ઇશ્વર તે સધળાનો એક પરમાત્મામાં સમાશ કરી એક દેવ અર્થ કર્યો. એનું પ્રમાણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં.

लोचन भाटे योष्म शंधी आचार्यने निवेदन करवुं. तो शंधेला योष्माने।

सदसस्पति मद्धुतं प्रियामिन्द्रस्य काम्यम् । सन्नि मेधामयाशिष ढं. स्वाहा ॥

ये मंत्रपडे होम करवो. ओठले 'सदसस्पति' न्यायकारी, समिधेना स्वामी, अह्युतापाट सामर्थ्यवाणो इन्द्र जे एव, तेनु अत्यंत प्रीय, सर्व विद्वानां 'कामनीयस सन्नि' (सर्व) लोचनने योग्य ज्ञान स्वरूप परमात्माने हुं प्राप्त थयो छुं. हे 'तेथी श्रेष्ठ पुद्धि प्राप्त थाय. ११. ये मंत्रे ओं आहुति द. श्रीं 'तत्सवितुर्वरेण्यं' ये गायत्री मंत्रथी द १२. ज्या ज्यां होम केलो न होय त्यां त्यां गायत्री मंत्रपडे पाणु काम लेवाय. १३. श्रीं आहुति 'ऋषिभ्यः स्वाहा' ये मंत्रपडे १४. योथी 'स्विष्टकृतविधान' मौन धारण करी 'अपत्ये स्वाहा' ये मंत्रथी. १५.

तथा पारस्कर गृह्यसूत्रस्य प्रयाणम्

प्रदक्षिणमग्निं परित्योपाविशत्यन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते धैन २ स २ शास्ति । ब्रह्मचार्यस्यपोऽज्ञान कर्म कुरु मा दिवा सुपुण्यावाचं समिध-
माधेह्यपोऽज्ञानेत्यथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोन्नेः प्रत्यङ्मुखायोपावेष्टायोप-
शान्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैक्रे । प-
च्छोर्द्ध्वर्चशः सर्वा च तृतीये न सहानु वर्त्तयं संवत्सरे पाण्मास्ये चतुर्वि ठं.
शत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्ने-
योवै ब्राह्मण इति श्रुते. स्त्रिष्टुभ ठं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गा-
यत्री मथं समिदाधानं ॥ ४ ॥ पाणिनाग्निं परिसमूह्यग्ने सुश्रुवः सुश्रव
सं मा कुरु । यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा । अस्थेवं मा २ सुश्रुवः सौश्रव
सं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाअस्थेवमहं मनुष्याणां देवस्य
निधिपो भूयासमिति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्समिधमादधात्यग्ने समिध-
माहार्पं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्वस एव महमायुषा
मेधया वर्चसा प्रजयापशुभिर्विह्व वर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधा
व्यहमासान्यभिराकरिष्णुर्यज्ञस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यज्ञादो भूयास २ स्वाहे
त्येवं द्वितीयां. तथा तृतीया मेपात इति वा समुच्चयो वा पूर्ववत्पारि समूहन-
पर्यु क्षणे पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अ-
ग्नेस्यायुर्मै देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मेतन्वाऊनं तन्म
आपृण । मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां देवी सरस्वती आदधातु
मेधा वश्विनो देवा वा धत्तां पुष्करस्तज्ञा वित्यंगान्यालभ्य जपत्यंगानि चम

તેજસ્વી, વિદ્વાન, અન્નાદિ ભોગ કરનારો હું થાઉં. માટે ખીજાં લાકડાંને હોમવાં (સમિધ લાકડાંનું નામ છે.) ‘તનૂપાઅગ્નેસિ’ એ મંત્રપઢે ત્રીજાં લાકડાં હોમવાં. ઓ અગ્નિ, આપ ‘તનુપા’ શરીર તથા આત્માનું રક્ષણ કરો. આપ વિદ્યા તથા તેજના આપનારા છો. માટે મને તેજ તથા વિદ્યા આપો. ઓ અગ્નિ પરમાત્મા મારામાં જે જે ન્યુન હોય તે તે મારામાં પૂર્ણ કરો. ૧ (‘મેધામે.’) એનો અર્થ આવી ગયો છે. ઓ પરમેશ્વર મારું અંગ આપની કૃપાથી પૂર્ણ થાઓ. તેમજ વાણી, ચક્ષુ, પ્રાણ, શ્રોત્ર, કીર્તિ, વિદ્યા, બળ એ સઘળાં મારામા પૂર્ણપણે આવે. ૫ ખીજા સઘળાના અર્થ આશ્વલાયન પ્રમાણેજ છે. વિદ્યાર્થીએ અગ્નિહોત્ર આચાર્યની સેવા તથા ભિક્ષા નિત્ય કરવા, તથા મધમાંસ, ઉર્ધ્વાસન (ઉંચે ખેસણે આસન), સ્ત્રીગમન, અસત્યભાષણ, વિના આપવે લેવું, ઈત્યાદિ દુષ્ટ કર્મ તજવાં. ૪૦ વરસ સુધી વેદાદિ શીખવાં, પ્રજ્ઞચર્યવ્રતે રહેવું, અગર છત્રીશ વરસ સુધી અથવા ન્યાસુધી સાંગોપાંગ વેદાદિ વિદ્યા સંપાદન થાય ત્યાંસુધી રહેવું. બ્યારે ગુરુ ખોલાવે ત્યારે હાજર રહી ગુરુની આજ્ઞા સાંભળવી, ઊભા હોય તો ઊભા રહીને સાંભળવી, સામે આવતા હોય તો સામે જઈને આજ્ઞા સાંભળવી. જે તેમ કરે તે આ જન્મે તથા પરજન્મે બહુ સુખવાસ કરે છે. જે વિદ્યાના અધ્યયનમાં સ્નાન કરે છે-કેમકે અધ્યયન તીર્થનું સ્નાન છે. તે કીર્તિમાન થાય છે. તે ત્રણ સ્નાતક થાય છે. એક વિદ્યાસ્નાતક (જે વિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે તે.) ખીજા વ્રતસ્નાતક જે (પ્રજ્ઞચારીપણે રહી છતેન્દ્રિય રહે છે તે.) ત્રીજા વિદ્યાવ્રતસ્નાતક. જે વિદ્યા અધ્યયન કરે તથા પ્રજ્ઞચર્ય પાળે, જે વિદ્યા સંપૂર્ણ ભણે તે સર્વોત્તમ વિદ્યાસ્નાતક કહેવાય છે. જે (૪૮) (૪૪) (૪૦) (૩૬) (૩૦) અથવા (૨૫) વર્ષ સુધી વ્રત પૂરું ન કરે (પ્રજ્ઞચારી ન રહે) તે વિદ્યાસ્નાતક કહેવાય છે. પ્રજ્ઞચર્યાશ્રમ પૂરો કરે પણ વિદ્યા પૂરી ન કરે તે મનુષ્ય નહિ પણ પશુ બાણુવો.

અથ ગોમિલ ગૃહ્યસૂત્રે.

આત્મચર્યાચીનો ભવાન્યત્રા ધર્મચરણાત્ ॥ ૧૬ ॥ ક્રોધાનૃતેવર્જય ॥ ૧૬ ॥
 મૈયુનમ્ ॥ ૧૭ ॥ ઉપરિ શય્યામ્ ॥ ૧૮ ॥ કૌશીલવગન્ધાંજનાનિ ॥ ૧૯ ॥
 સ્નાનમ્ ॥ ૨૦ ॥ અવલેખન દન્તપ્રક્ષાલન પાદપ્રક્ષાલનાનિ ॥ ૨૧ ॥ ક્ષુર-
 દત્તવન્ ॥ ૨૨ ॥ મધુમા ઋસે ॥ ૨૩ ॥ ગોયુક્તારોહણમ્ ॥ ૨૪ ॥ અ-
 ન્તઞ્ચામિ ઉપાનહોર્ધારણમ્ ॥ ૨૫ ॥ સ્વયમિન્દ્રિયમોચનમિતિ ॥ ૨૬ ॥ મેઘ-
 લાધારણ મૈક્ષચર્ય ઢળધારણ સમિદાવાનોદકોપસ્પર્શન પ્રાતરભિવાદા इत्ये-
 તે નિત્યધર્માઃ ॥ ૨૭ ॥ પ્ર૦ ૩. કં૦ ૭. અથાપિ રોરુકિબ્રાહ્મણં ભવતિ
 ॥ ૭ ॥ કુમારાન્ હ સ્મ વૈ માતરઃ પ્રાયયમાના આહુઃ ॥ ૮ ॥ શક્ત્રીणां
 પુત્રકાવતં પારયિષ્ણવો ભવતેતિ ॥ ૯ ॥ પ્ર૦ ૩. કં. ૨.

ગોમિલીય ગૃહ્યસૂત્રમાં આઠણું વિશેષ છે કે ઓ શિષ્ય, તું આચાર્યને શરણ થા. પા આચાર્ય જે અધર્માચરણ કરે તે તું કરીશ નહિ. ૨૫. ક્રોધ, મિથ્યાભાષણ, ગુરુ કરતાં ઉંચે

આસને તથા પથારીમાં સૂવું, તથા કોદાળીએ ભાંય ખોદવી, દાંત તથા હાથ યગ બહુ થોવા. મુગધ લેવો, આંખમાં આંજન, ઘણું સ્નાન, હાથે પૃથ્વી ખોદવી, હજમત ટાપટી-પટ્ટી ખનાવવી, મધ માંસનું વ્યસન, ગારી ઘોડે બેસવું, ગામમાં જોડા પેહેરવા, સ્વહસ્તે (હસ્ત દિયાથી) વીર્ય કાઢવું, ઇત્યાદિ દુષ્ટ કામોથી આ શિષ્ય તું દુર રહેજે. તથા મેખલા દંડ ધરવો, ભિક્ષાચરણ, સમિદાધાન, સ્નાન, માતા પિતા, આચાર્ય તથા અતિથિ અને ઈષ્ટ દેવને નિત્ય નમસ્કાર કરવા, ઇત્યાદિ નિત્ય ધર્મ છે. જે વખતથી બાળક દૂધ પીએ છે, તે વખતથી બાળકને મા ઉપદેશ કરે છે કે હું બાળકમાં પણ અલ્પ બાળક, તું વિદ્યા ભણવા, તથા વીર્ય રક્ષણ કરવા તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવા તત્પર રહેજે. અને 'શક્ષીકા વ્રત' કહે છે, તે વડે શરીર તથા બુદ્ધિની શક્તિ વધે છે. અને જો એ બે વાત નહિ કરશો તો સદાકાળ નષ્ટ થઈ દુઃખ સાગરમાં ડૂબ્યા રહેશો.

સૌનક ગૃહ્યભૂત્રમાં વિશેષ નથી. ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોનો સાર.

આ અશ્વિત્વત પતિ, પરમાત્મા બ્રહ્મચર્ય વ્રત પગાવવા, તથા તે પૂરું કરાવવા, તમેજ સ. મર્થ છો. તેથી હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું જે, હું બ્રહ્મચર્ય આચરણ કરીશ. તે પૂરું કરી શકું એવી કૃપા કરશો. તથા એ નિયમ સારી રીતે સિદ્ધ કરાવો. કેમકે બહુશી છૂટી વેદ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જે આ સત્ય અને પ્રાપ્ત થયું છે તે સત્ય સારી રીતે આપ સિદ્ધ કરો.

હવે ચારે વેદના મંત્રો લખાય છે પણ ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રો તો તેના ગૃહ્યસૂત્રોમાં આવી ગયા છે. તેમાં

સામવેદસ્ય દ્રાક્ષણે મન્ત્રાઃ ૫૦ પાઠ ૧. સ્વ. ૩.

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચારિષ્યામિ તત્તેષ્વ્રવીમિ તચ્છકેયં તેનવ્યોસમિદમહ મનુ-
તાન્ સત્વનુષેમિ સ્વાહા ॥ ૯ ॥ વાયો વ્રતપતે વ્રતં ચારિષ્યામિ તત્તેષ્વ્રવીમિ
તચ્છકેયં તેનવ્યોસમિદમહ મનુતાન્ મત્વનુષેમિ સ્વાહા ॥ ૧૦ ॥ સૂર્યવ્રત
પતેવ્રતં ચારિષ્યામિ તત્તેષ્વ્રવીમિ. ઇત્યાદિ પૂર્વવન્ ॥ ૧૧ ॥ ચન્દ્રવ્રતપતે ઇ-
ત્યાદિ પૂર્વવન્ ॥ ૧૨ ॥ વ્રતાનાં વ્રતપતે વ્રતં-ઇત્યાદિ પૂર્વવન્ ॥ ૧૩ ॥
આગન્ત્રાસ મગન્મહિ પ્રમુમત્વં યુયોત ન ॥ અગિષ્ઠાઃ સંચરેમહિ સ્વસ્તિ ચર-
તાદયન્ ॥ ૧૪ ॥ અગિષ્ઠે હસ્તમગ્રહીદિર્યમા હસ્તમગ્રહી ન્મિત્રસ્ત્વમાસિ ક-
ર્મેનાગ્રિરાચાર્યસ્તવ ॥ ૧૫ ॥ વ્રહ્મચર્યમાગામુપમાનયસ્વ ॥ ૧૬ ॥ કોનામા-
સ્યસૌનામાસ્તિ ॥ ૧૭ ॥ દેવસ્યતે મવિતુઃ પ્રસવોથ્વેનોર્વાહુન્મ્યાં પૂર્ણો હરતા-
મ્યાં ઈ. હસ્તંગૃહાન્વસો ॥ ૧૮ ॥

એના અર્થ સહેલા છે. સારાંશ એજ કે અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર ખીજ વ્રતપતિઓ એ
તે પદ્મેશ્વરના નામ છે. અર્થ સહેલા છે. અને પહેલાંના ગૃહ્યસૂત્રોમાં આવી પણ ગયા છે.

अथाथर्ववेदमन्त्रा ॥ अ० अ० ३ प्र० १४ कां. ११ ॥

ब्रह्मचारिणं श्ररती रोदसी उभे तस्मिन्देवाः संमनसो भवन्ति ॥ सदाधार
 पृथिवीं दिवं च स आचार्यः १ तपसा पिपति ॥ १ ॥ ब्रह्मचारिणं पितरो
 देवजनाः पृथग्देवा अनुसंयन्ति सर्वे ॥ गन्धर्वा एनमन्वायं त्रयस्त्रिंश-
 ताः षट्सहस्राः ॥ सर्वान्त्सः देवांस्तपसा पिपति ॥ २ ॥ आचार्य उप-
 नयमानो ब्रह्मचारिणं कण्ठे गर्भमन्तः तं रात्रीस्तिष्ठः उदरे विभर्ति तं जा-
 तं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥ ३ ॥ इयं समित्पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं
 समिधा पृणाति ॥ ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपति
 ॥ ४ ॥ पूर्वं जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी धर्मं वसानस्तपसेदतिष्ठत् ॥ तस्मा-
 ज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मर्षेणाय-
 ति समिधा समिद्धः कार्ण्वं वसानो दीक्षितो दीर्घश्मश्रुः स सद्य एति पूर्व-
 स्मादुत्तरं समुद्रं लोकान् त्संगम्य मुहुराचरिंक्रत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मचारी जनय-
 न्ब्रह्मणो लोकं प्रजापतिं परमेष्ठिनं विराजम् ॥ गर्भो भूत्वामृतस्य योनावि-
 न्द्रो ह भूत्वासुरांस्ततर्ह ॥ ७ ॥ आचार्यस्तंतक्ष नभसी उभे इमे उर्वी ग-
 न्धारे पृथिवी दिवं च ॥ ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारि तस्मिन्देवाः संमनसो
 भवन्ति ॥ ८ ॥ इमां भूमिं पृथिवीं ब्रह्मचारी भिक्षामा जभार प्रथमो दिवं
 च ॥ ते कृत्वा समिधा वुषास्ते तयोरापिता भुवनानि विश्वा ॥ ९ ॥ अर्वा-
 ग्न्यः परो अन्यो द्विस्त्वृष्टान्दुहानिधी निहितौ ब्राह्मणस्य ॥ तौ रक्षति त-
 पसा ब्रह्मचारी तत्केवलं कण्ठे ब्रह्म विद्वान् ॥ १० ॥ अर्वाग्न्यद्वतो अ-
 न्यः पृथिव्या अग्निं ममेतो नभसी अन्तरे मे । तयोः श्रयन्ते रश्मयोऽधि
 दृढास्ताना तिष्ठति तपसा ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥ अभिक्रन्दस्तेनयन्नलणः शि-
 तिज्ञो बृहच्छेपोऽनु भूमौ जभार । ब्रह्मचारी सिञ्चति सानो रेतः पृथिव्यां
 तेन जीवन्ति प्रदिशश्तस्रः ॥ १२ ॥ अग्नौ सूर्यं चन्द्रमसि मातरि श्वन्ब्रह्म-
 चार्यं १ प्सु समिधमा दधानि । तासां मूर्धायि पृथग्गन्धे च गन्ति तामामाज्यं

પુરુષો વર્ષમાર્ષઃ ॥ ૧૩ ॥ આચાર્યો મૃત્યુવરુણઃ સોમ ઓર્ષધયઃ પયઃ ।
 જમિતા આમન્ત્સર્વા નસ્તૈ રિદંસ ૧ રામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥ અમા મૃતં કૃણુતે
 કેવલમાચાર્યો મૃત્વા વરુણઃ । યદ્ય દેચ્છત્પ્રજાપતૌ તદ્બ્રહ્મચારી પ્રાર્યચ્છ
 ત્વાન્મિત્રો અધ્યાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥ આચાર્યો બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચારી પ્રજાપતિઃ
 પ્રજાપતિર્વિરાજતિ વિરાડિન્દ્રોઽમ્ભવદ્વશી ॥ ૧૬ ॥ બ્રહ્મચર્યેણ તર્પમારાજા
 રાષ્ટ્રં વિરક્ષતિ આચાર્યો બ્રહ્મચર્યેણ બ્રહ્મચારિણં મિચ્છતે ॥ ૧૭ ॥ બ્રહ્મ-
 ચર્યેણ કન્યા ૩ યુવાનં વિન્દતે પતિમ્ અનૃદ્વાન્બ્રહ્મચર્યેણાશ્વો ગ્રાસં ત્રિગીપ-
 તિ ॥ ૧૮ ॥ બ્રહ્મચર્યેણ તર્પમા દેવા મૃત્યુમપાવ્રતા ઇન્દ્રો હ બ્રહ્મચર્યેણ દેવે-
 મ્યઃ સ્વ ૧ રામૃત ॥ ૧૯ ॥ ઓર્ષધયો મૃત મૃત્ય મંહોરાત્રે વનસ્પતિઃ
 મંત્રત્સરઃ મુહુત્તુમિસ્તે જ્ઞાતા બ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૨૦ ॥ પાર્યિવા દિવ્યાઃ પુશર્વ
 આરण्या ગ્રામ્યાશ્ચયે । અપક્તાઃ પક્ષિણશ્ચ ચે તે જ્ઞાતા બ્રહ્મચારિણઃ ॥
 ૨૧ ॥ પૃથુકર્ષેવ પ્રાજાપત્યાઃ પ્રાણાનાત્મસુ વિભ્રતિ । તાન્ત્સર્વાન્બ્રહ્મં રક્ષતિ
 બ્રહ્મચારીણ્યમૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥ દેવાના મેતર્પરિપૂ તમનમ્યારૂઢં ચગતિરોર્ષમા-
 નમ્ । તસ્માજ્ઞાતં બ્રાહ્મણં બ્રહ્મં જ્યેષ્ઠં દેવાશ્ચ સર્વે અમૃતેન સાકમ્ ॥ ૨૩ ॥
 બ્રહ્મચારી બ્રહ્મ બ્રાજાદિમાર્તે તસ્મિન્દેવા અધિ વિશેષે મમોતાઃ । પ્રાણાપાનો
 જનચન્નાદ્રચાનં વાચં મનોહૃદયં બ્રહ્મં મેવામ્ ॥ ૨૪ ॥ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં યશો
 અસ્માર્મુ શેષ્યન્તં રેતો લોહિતમુદરમ્ ॥ ૨૫ ॥ તાન્નિ કલ્પં બ્રહ્મચારી મૈલિન્દ્રસ્ય
 પૃષ્ઠે તપોઽતિષ્ઠત્તપ્યમાનઃ સમૃદ્ધે । સ સ્નાતો વૃદ્ધઃ પિંગલઃ પૃથિવ્યાં વૃદ્ધ
 રોચતે ॥ ૨૬ ॥

એના સંક્ષેપે અર્થઃ—બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્યવ્રતથી બ્યારે વેદ બાણે ત્યારે તે પૃથ્વી તથા
 આકાશ એઓની વચમાં જે જે તેને બાણવા જેવું હોય તે તે ત્યાં રૂપી વગર બાણી શકે છે.
 ખીન્ને કોઈ બાણુતો નથી. તથા પરમેશ્વરને પણ આકાશાદિમાં બેસેબર વ્યાપક બાણુ છે.
 ખીન્ને કોઈ બાણુતો નથી. તે બ્રહ્મચારીપર દેવ=વિદાન સર્વે પ્રીતિ કરે છે. પૃથ્વી, આકાશ,
 બ્રહ્મચારી તથા આચારી એઓના તપ એકલે જ્ઞાનનું પરમાત્મા ધારણુ કરે છે. તથા તે-
 ઓનું પાતણુ પૂરું કરે છે. ૧. બ્યારે માણસ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ચલાવે છે ત્યારે માણુ ઇન્દ્રિ-
 વિદાન થતાં જ્ઞાની સર્વે તેને અનુકુળ રહે છે. તથા જાત્યનુદિધાવાળા ગર્ધર્ધ પૃથ્વીદિ ૩૩

છોતનાત્મક હોવાથી દેવ ૩૦૦ તથા ૬૦૦૦ એટલે શરીરમાંની સર્વ નાડીઓ તથા ધાતુઓ
 યુક્ત વેહેવારથી પાલણુ કરે છે. ૨. આચારી જ્યારે શિષ્યને પ્રત્યક્ષ આચારી બાણી પોતાના અંત-
 રાત્મા પ્રમાણે બાણે છે ત્યારે ત્રણ રાત્ર પોતાના પેટમાં એટલે પૂર્વોક્તિ વ્રતમાં સ્થિર કરે
 છે. જ્યારે વિદ્યા સંપાદન કરી બીજાને જન્મ પામે (જ્ઞાન પામે) ત્યારે દેવતાઓ એટલે વિ-
 દ્વાન લોકો તેને પ્રત્યક્ષ પૂછવાને આવે છે. વિદ્યા બાણવાથી તે મહા પૂજ્ય થાય છે. ૩. નેમ
 પૃથ્વી, પ્રકાશ, તથા અંતરિક્ષ (આકાશ) એ ત્રણે સમિધે જેવાં છે અને સમિધે થકી વૃષ્ટિ-
 દ્વારાએ ત્રણે તૃપ્ત થાય છે તેમજ તે મેખલાદિ ચિન્હભેર પ્રત્યક્ષ આશ્રમ ધારણ કરીને ધર્મ-
 નુદ્ધાન તપથી તથા વિદ્યા અતિ શ્રમથી બાણવાથી સર્વ લોકોના મનને આનંદ આનંદ કરી
 તૃપ્તિ કરે છે. ૪. જે પ્રત્યક્ષના ભક્ત પૂરો વિદ્યાભ્યાસ કરી તથા તપ કરી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, તે
 અત્યંત પુરુષાર્થથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં જે શતપથાદિ પ્રાક્ષણ ગ્રંથ તેઓમાં વેદને શ્રેષ્ઠ
 જ્યેષ્ઠ કહે છે તેના બાણનારા જે પ્રત્યક્ષ આચારી તેને ઉત્તમ બાણવા. અમૃત એટલે મોક્ષના
 જ્ઞાનને આપવાવાળો એવું સમજીને સર્વ લોક એટલે વિદ્વાન લોકો તેના મેળાપ કરવા આંહે
 છે તેથી તે તપસ્વી કહેવાય છે. ૫. જે પ્રત્યક્ષ આચારી વિદ્યારૂપી સમિધાથી પ્રકાશીત, મૃગચર્મ
 ધારણ કરનારો, વિદ્યા દીક્ષાથી યુક્ત, ૪૮ વર્ષ સુધી જટા દાઢી રાખી રહેલો, પ્રત્યક્ષ આશ્રમ
 પૂરો કરી ઘેર આવે છે તે બાણે પૂર્વ સમુદ્ર તરીકે ઉત્તર સમુદ્રમાં આવ્યા એમ સમજવું.
 એટલે સર્વ લોકોનાં જ્ઞાન સંપાદન કરી વારંવાર આનંદમાં રહે છે. ૬. સાતમા મંત્રથી સોળમા
 મંત્ર સુધી સહેલા છે. અને તેવાજ અર્થના ઋગ્વેદમાં મંત્રો છે. તેથી અત્રે કંઈ નથી.
 પ્રત્યક્ષ આશ્રમ રૂપથી રાજ રાજ્ય કરી શકે છે તથા રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે. બીજી રીતે રહેથી
 રાજ્યભ્રષ્ટ થાય છે. અત્યંત વિષયાસક્તિ, ક્રુદ્ધ યુદ્ધિ, રોગ, કુષ્ટ સંગ, તથા દુષ્ટાચારથી નષ્ટ
 થઈ જાય છે. તથા પ્રજાને પણ દુઃખી કરે છે. એ પરથી પરમાત્માના વેદમાં આજ્ઞા છે જે
 પ્રત્યક્ષ આશ્રમ વિના તથા વિદ્યા વિના, કોઈને રાજ કરવો નહિ, તથા તે વગર કોઈને આચાર્ય
 પદવી દઈ પાઠશાળાના ગુરુપદ નહિ સ્થાપવો. દશ વરસ તથા બ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ આશ્રમ પાળી,
 વેદ વિદ્યાદિ બાણી પૂરી યુવાવસ્થા થાય એટલે ૨૦ અગર ૨૪ વરસની જ્યારે કન્યા હોય
 ત્યારે તેણે ૪૦ અગર ૪૮ વરસના પ્રત્યક્ષ આશ્રમ પામેલો, તથા પૂર્ણ યુવાવસ્થાવાળો પરિક્ષા
 કરીને પતિ કરવો અર્થાત કોઈ કન્યા ૧૬ વરસની અંદર વિવાહ ન કરે. એમાં દણ્ડાં કે
 બળદ તથા ઘોડા પશુ છતાં પ્રત્યક્ષ આશ્રમ રાખી જ્યારે યુવાવસ્થા થાય ત્યારે મૈથુનાસક્ત થાય છે.
 તે પેહેલાં નહિ. પશુ પણ પ્રત્યક્ષ આશ્રમ રાખે છે. સૂર્ય, ઔષધિ, રાત્રદિવસ, ઋતુ, વનસ્પતિ,
 સંવત્સર વગેરે પ્રત્યક્ષ આશ્રમ પાળે છે તો મનુષ્યે શામાટે નહિ પાળવો. જે પ્રત્યક્ષ આશ્રમ
 પાળે છે તેને વિદ્યાપ્રકાશ વિદ્યાનો સમાગમ, બળ, પરાક્રમ, સુચેષ્ટા, સુન્દરવાણી, શુદ્ધ મન,
 આનંદમય હૃદય, પ્રભ (પરમાત્મા), મેધા (યુદ્ધિ) ચક્ષુ, શ્રોત્ર, યશ, કીર્તિ, અન્ન, રેતવીર્ય,
 લોહી તથા ઉદર એ સર્વે મળે છે. હે પરમેશ્વર પદાર્થગુણ વિદ્યા મારામાં અત્યંત સ્થિર કર.
 જે કલ્યા પ્રમાણે ખરેખર પ્રત્યક્ષ આશ્રમ કરી વિદ્યા બાણે છે તે (‘સલિલસ્ય પૃષ્ઠે’) પ્રાણ તથા
 આકાશની, પરપ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થઈ અત્યંત તપસ્વી ધર્મનુદ્ધાની, વિદ્યારૂપ સમુદ્રમાં સ્નાન કરી,

ળાયો દેહુચ્છિદ્રં પ્રયજ્ઞેન્. અભ્યેડપ્સુ ॥ ૧૯ ॥ વિરાજો દોહોડસીતિ પ્ર-
થમં પ્રાશ્નીયાન્. વિગજો દોહમશીયેતિ દ્વિતીયં. મયિદોહઃ પદ્યાર્યે વિરાજ
ઇતિ તૃતીયં ॥ ૧૬ ॥ સર્વં વા ॥ ૨૦ ॥ અથાચ્મનીયેનાન્વાચામતિ. અમૃ-
તામિધાનમસીતિ ॥ ૨૧ ॥ મત્વં યશઃ શ્રીર્મયિ શ્રીઃ શ્રયતામિતિ દ્વિતીયં ॥
૨૨ ॥ આચ્નાનોદકાય ગાં વેદયન્તે ॥ ૨૩ ॥ હતો મે પાપ્મા પાપ્મા મે
હત્ત્વ ઇતિ જાપિત્વોદ્કુરેતિતિ કારાયિષ્યન્ ॥ ૨૪ ॥

‘અં. ૧ કં. ૨૨-૨૩-૨૪ એના સંક્ષેપે અર્થઃ—ગુરુઆદિ ને વિદ્વાન પ્રાણશ્લો પરીક્ષા
કરી કહે કે તારી વિદ્યા તથા પ્રભાર્યથાશ્રમ પૂરો થઈ ગયો છે, ત્યારે તેણે ઘેર આવવાની ઇચ્છા
કરવી. ૧. ને સોમનું દાન કરે (સોમવલ્લિનો રસ પીવા આપે) તેને કેહેવું કે યજ્ઞ, ઋત્વિજ
તથા દક્ષણા શાને કેહે છે? ૨. તે જવાબ દે છે ને, ને ભદ્ર (કલ્યાણકારક) મનુષ્ય હોય
તેના સંગ તથા તેની સાથે પ્રીતિ રાખવી. ૩. ને વિદ્યાવ્રત સ્નાતક હોય તેને મધુપર્ક આપે,
૪. તથા રાજાને પણ આપે. ૫. આચાર્ય, સસરો, પિતૃવ્ય એટલે કાકા તથા મામાને મધુપર્ક
ને આપે, ૬. દહિંમાં મધ ભેળીને આપવું તેનું નામ મધુપર્ક, ૭. મધ ન મળે તો ઘી મે-
ળવું. ૮. વિદ્યર (આસન) પાદ (પગ ધોવાનું પાણી) અર્ધ (મોઢું ધોવાનું તથા આચમન
કરવાનું પાણી.) મધુપર્ક તથા ગાયકોટને વાસ્તે ભાંય એ સર્વ વસ્તુ ત્રણ ત્રણ વખત પેહેલાં
કહ્યા પ્રમાણે પૂન્યસ્નાતકાદિએને આપવું. ૯. ‘અહમિત્યસ્યાર્થ=હું સજાત, સતીર્થ, સપ્રભ-
ચારી, એક આચાર્યના શિષ્ય, એક વિદ્યા ભણાવવાવાળાઓમાં ‘વૃષભ’ (શ્રેષ્ઠ) થાઉં. વિન્-
ળીઓમાં નેયો સૂરજ તેવો વિદ્વાનોમાં પ્રકાશીત થાઉં. આ આસન ઉપર બેસું છું. કોઈ
મને આસન આપવાની ઇચ્છા કરે છે એમ યોલી આસન ઉપર બેસવું, અગર પગેવતિ
આક્રમણ કરી બેસવું. ૧૦. ને મધુપર્ક લઈ સામે આવે તેને ‘મિત્રસ્થત્વા ચક્ષુષા પ્રતીક્ષ’
એ મંત્ર ભણીને તેની ઉપર અતિ પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોવું. ૧૧. જ્યારે મધુપર્ક તે લે ‘દેવસ્થ-
ત્વેતિ’ મંત્રપઢે લે, અને

મધુવાતાઃ ઋતાચુતે મધુસરન્તિસિન્ધવઃ । માધ્વીનઃ મન્ત્રોર્ષધીઃ ॥ ૧ ॥ મધુ-
નક્તં મૃતોર્ષમો મધુમૃત્પાર્થિવર્ષ્ટ. રજઃ મધુયો રસ્ક્તનઃ પિતા ॥ ૨ ॥ મધુમા-
ન્નો વનસ્પતિમેધુમૌ અસ્ત સૂર્યઃ । માતૃર્ગર્ભો ભવન્તુ નઃ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—હે પરમાત્મા, વાયુ મધુર મુખદ તથા યુષ્ઠિકારક અમને સદા હોવો, સિન્ધ
તથા નદી એ સર્વ મધુરવૃષ્ટિ કરનારી થાઓ. તથા ઔષધી સર્વ મધુરગુણવાળી અમારે વાસ્તે
સદાએ થાઓ. તેમજ રાત દહાડો, પૃથ્વીની રજ, આકાશ, સર્ગાદિ પ્રકાશક પદાર્થો તથા
આપ ને અમારો પિતા તે સર્વ અતિ મધુર (મુખદાયક) થાઓ. ૨. તથા વનસ્પતિ, સૂર્ય
(પ્રાણ), ગો (હિન્દીઓ) કીરણ તથા તૃણી એ સર્વ પદાર્થો અમારે વાસ્તે મુખદાયક થાઓ. ૩.

વાપૃથિવી યશમેન્દ્રા વૃહસ્પતી । યશો મમ શ્ર મા વિદચશો મા પ્રતિપદ્યતા-
મિલેકંચેન્ પૂર્વસ્યોત્તર વર્ગેણ પ્રચ્છાદયીન્ સુ મનસઃ પ્રતિગૃહ્ણતિયા
આહાર જ્ઞમદગ્નિઃ શ્રદ્ધાયૈ કામાયેન્દ્રિયાયતા અહં પ્રતિગૃહ્ણમિ યશસા ચ
મગેનચેત્યથાવવધ્ધીતે યદ્યશો પ્સરસામિન્દ્રશ્ચકાર વિપુલં પૃથુ । તેન સંગ્રથિતાં
સુમન આવધ્મિમિ યશો મયીત્યુષ્ણાવેણ શિરોવેષ્ટયતે યુવાસુવામા ઇત્યલંકરણ-
મસિ ભૂયોલંકરણં ભૂયાદિતિ કર્ણ વેષ્ટકૌ વૃત્રસ્યેત્યંગેક્ષિણી રોચિષ્પૂરસી ત્યા-
ત્માનમાદર્શે પ્રેક્ષતે છત્રં પ્રતિગૃહ્ણતિ વૃહસ્પતેઽશ્વદિરાસિ પાપ્મનો મામન્તર્દ્દહિ
તેજસો યશસો મા મન્તર્ધેહીતિ પ્રતિષ્ઠેસ્થો વિશ્વતોમા પાતમિત્યુપાનહૌ
પ્રતિમુઞ્ચેતિશ્વાભ્યોમાનાઘ્રાભ્યસ્ પરિપાહિ સર્વત્ ઇતિ વૈળવં દણ્ડમાદત્તે તન્ત-
પ્રક્ષાલનાદીનિનિત્યમપિવાસચ્છત્રૌપાનહશ્રાપૂવગ્ગોણિચેન્મન્ત્રઃ ॥ ૮ ॥ જ્ઞાતસ્ય-
ચમાન્વક્ષ્યામઃ । કામાદિતરો નૃત્ય ગીત વાદિત્રાણિ ન કુયાન્નચગચ્છેત્કામં
તુ ગીતં ગાયતિ વૈવર્ગીતે વારમત ઇતિશ્રુતે હ્યપરં ક્ષેમેનક્તં ગ્રામાન્તરં ન ગચ્છે-
ન્નચધાવે દુદપાનવેક્ષણ વૃક્ષારોહણ ફલપ્રપત્તન સન્વિત્સર્પણ વિવૃત્તસ્નાન વિષ-
મલંબન શુષ્કવદન સન્ધ્યાદિત્યવેક્ષણમૈ ક્ષણાનિ ન કુર્યાન્નહૈવૈસ્નાત્વા મિલે-
તાપહૈવૈ સ્નાત્વા મિશ્નાં જયતીતિ શ્રુતેર્વર્ષત્ય પ્રાવૃતો વ્રજેદયં મે વજ્રઃ પાપ્મા-
નમપહન દિત્યપ્સ્વાત્માનં નાવેક્ષેતાં જાતલોન્નીં વિપુ ઠં. ધીઠં. પળ્લંચનોપ હ-
સેન્નચગચ્છેદ્ધર્મિણીં વિજન્યેતિ બ્રૂયાત્ સકુલમિતિ ન કુલં મગાલમિતિ ક-
પાલમિતિ ॥

એના સંક્ષેપે અર્થઃ—ચાળીશ અગર અડતાળીશ અથવા છત્રીશ વરસ સુધી પ્રત્ન-
ચર્યાશ્રમ રાખી સાંગોપાંગ વેદ ભણી ગુરૂની અનુમતિથી સમાવર્તન કરવું. તર્કશાસ્ત્ર, ન્યાય-
શાસ્ત્રાદિ બરોબર ભણવાં. વિધિપૂર્વક હોમ કરી સ્નાન કરવું. અને સુગન્ધિયુક્ત પાણીએ
આઠ ઘડા ભરવા. પ્રથમ હજમત કર્યાની પેઠેલાં આઠ ઘડાના પાણીએ નહાવું. તે સ્નાન
વિધિ આચાર્યે બરોબર કરાવવી. ‘તેનમામલિસિંચામિતિ’ મંત્રવડે શ્રી, યશ, પરમેશ્વરની
ઉપાસના, વિધાનો પ્રચાર ઈત્યાદિ પ્રયોજન માટે તારો અલિપેક કરું છું. કે તેથી સર્વ સંસા-
રમાં માણસો શ્રીવાળાં તથા સોમપાન કરવાવાળાં થાય; તથા સર્વે મનુષ્યોનો સમુદાય યશસ્વી
થાય માટે તને સમાવર્તનની દીક્ષા આપીએ છીએ તેથી તું ગૃહાશ્રમ કરી વિધાનો પ્રસાર
કરશે. આઠ ઘડાનું પાણી ‘આપોહિષ્ટેતિ’ મંત્રવડે રેડી સ્નાન કરવું. પછી મેખલા છોડી
નાંખવી, તથા ‘ઉધ્ધન્માન્તેમૃષ્ણુછતિ’ મંત્રવડે અૂર્ચાભિમુખ ઉભા રહી ઉપસ્થાન કરવું, ને દંડ
લેવો ત્યારપછી દહિને તલનું પ્રાશન કરી બટા, લોભ (બગલ), નખ, લેવરાવવા. ઉમરાનું
દાતાણુ લઈ દંતધાવન કરવું. ‘અત્રાધાવેતિ’ મંત્રવડે કરી સ્નાન કરવું. સુગન્ધિયુક્ત ચંદના-

દિનું લેપન કરવું. 'પ્રાણાપાનામે તપયતેતિ' મંત્ર વડે નાકને ઝડકવું. પછી 'સુચક્ષાઝહમિતિ' મંત્ર વડે સારાં મુન્દર કપડાં પહેરવાં. 'પરિધારયે' મંત્ર વડે પહેરવાં. 'યશસામેતિ' મંત્ર વડે ઉત્તરીય વસ્ત્ર પહેરવું. પછી 'યાઝ્ઞાહરેતિ' મંત્ર વડે પુષ્પ લેવું. 'યદ્યશોઽસારસામિતિ' મંત્ર વડે માળા ધારણ કરવી. 'ચુવાસુવાસા' મંત્ર વડે પાછડી ઘાલવી. 'ઝલકંરણમસીતિ' મંત્ર વડે આલુષણ ઘાલવાં. 'વૃત્રસ્યેતિ' મંત્ર વડે અંજન કરવું. તથા દર્પણમાં મોં જોવું. 'ઝહસ્પતે-ચ્છદિશસિ' મંત્ર વડે છત્રી ધરવી 'પુનઃ પ્રતિષ્ઠસ્થો' મંત્ર વડે જોડો પહેરવો. ફરી 'પ્રતિમુન્યતે' મંત્ર વડે દંડ લેવો. ૮. સ્નાન કરી જે શુદ્ધ થયો તેણે એવા એવા નિયમ પાળવા કે કામ, ક્રોધ, લોભ ઇત્યાદિ દોષોથી દુર રહેવું. નાચ, ગીત, વાજાં નહિ વગાડવાં, નાચ તમાશા થતા હોય ત્યાં નહિ જવું. કદાચ ગાયન જાણતો હોય તો પોતે ગાય, રાતે કરસ્તે ખહાર નહિ જવું. એવાએવા નિયમો રાખવા. જે રીતે દીક્ષા, ધર્મ, પરમાત્મા, ભક્તિ, સર્જનતા, સદ-નીતિ ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગુણો દુનિઆમાં પ્રસરે એવો પ્રયત્ન કરવો. લોકહિત થાય તેમ કરવું. કમાર્ગે પોતે નહિ વર્તવું. બીજને વર્તતાં પોતે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો. ગુરૂને યથાશક્તિ દક્ષિણા દઈ પછી ઝાઝા લઈ ઘેર આવવું.

ગોભિલ તથા સૌનક ગૃહ્ય સૂત્રમાં વિશેષ નથી.

इति समावर्त्तन संस्कारः समाप्तः

હવે ૧૩મો સંસ્કાર વિવાહવિધિ સંસ્કાર લખીશું.

પ્રકરણ ૧૩મું.

વિવાહ સંસ્કાર.

અથ વિવાહ સંસ્કારઃ

‘વિવાહ’=વેહેવા, લગ્ન, પાણિગ્રહણ, એવી રીતનાં અનેક નામે ઓલાય છે. તે સર્વને માલમ છે માટે તેની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર નથી. વિવાહ એટલે લગ્નની પ્રથમ કબુલત અથવા કહેણ તથા કરાર એવો પણ પ્રચારમાં છે. પણ તે આ સંસ્કારના અર્થ નથી. વેહેવા અગર વેવિશાળ એટલે ચાંદલો થયા પછી જે લગ્નની વિધિ તે વિવાહ સંસ્કાર. ‘વિ+વહ્’=વિશેષ+વહન વધારે સંસ્કારમાં પળોટાવું. એવો વ્યુત્પત્તિ રીતે અર્થ થાય છે. એ વિધે આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે.

उद्गमन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चोल्कर्मोपनयनगोदान विवाहाः

॥ ૧ ॥ सार्वकालमेके विवाहम् ॥ ૨ ॥ तेषां पुग्स्तात् चतस्र आज्याहुर्नी-
जुहुयात् ॥ ૩ ॥ अन्न आयुंषि पचम इति तिमृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य
इति च व्यावृत्तिभिर्वा ॥ ૪ ॥ ममुच्चयमेके ॥ ૫ ॥ नैके काञ्चन ॥ ૬ ॥

त्वमर्यमा भवसियत् कनीनामिति विवाहे चतुर्थी ॥ ७ ॥ कुलमग्रे परीक्षेत ये
 मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥ बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥
 २ ॥ बुद्धिरूप शील लक्षण सम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥ ३ ॥ दुर्विज्ञेयानि
 लक्षणानीति ॥ ४ ॥ अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं
 प्रतिष्ठितं यादयं कुमार्यभिजाता तदियामिह प्रतिपद्यतां यत् सत्यं तदृश्यता-
 तिमि पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ॥ ५ ॥ क्षेत्राच्चेदुभय-
 तः सस्याद्गृहीयादन्नवत्पस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्टात् पशुमती वेदि-
 पुरीपाद्ब्रह्मवर्चस्त्रिन्यविदामिनो ऋदात् सर्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथा-
 द्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात् पतिष्ठी ॥ ६ ॥ अलंकृत्यकन्यामुदक-
 पूर्वा दद्यादेप ब्राह्मोविवाहः ॥ तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान्
 पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य संदेवो दशावरान्
 दश परान् पुनात्युभयतः । गो मिथुनं दत्त्वोपयच्छेत् स आर्षः सप्तावरान्
 सप्त परान् पुनात्युभयतः । मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत् सगान्धर्वः । धनेनोप-
 तोष्यो पयच्छेत् स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत् स पैशाचः । तद-
 त्वा भित्वा शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत् स राक्षसः ॥ १ ॥ अथ खलू-
 च्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥ यत् तु समा-
 नं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥ पश्चादग्रेर्दृष्टमशमानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं स-
 मन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते
 सौभगत्वाय हस्तमित्यंगुष्ठमेव गृहीयाद्यादि कामयीत पूमांस एव मे पुत्रा जा-
 येरन्निति ॥ ३ ॥ अंगुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥ रोमान्ते हस्तं सांगुष्ठमुभ-
 यकामः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं त्रिः परिणयन् जपति । अमोहम-
 त्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं तावेह विव-
 हावहे प्रजां प्रजनयावहे सन्प्रियो रोचिष्णू सुमनस्यमानो जीवेव शरदः श-
 तमिति ॥ ५ ॥ परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयतीममशमानमारोहाश्मेव त्वं
 तिरा भव । सहस्र पुत्रनायतोऽभितिष्ठ भक्तन्यत इति ॥ ७ ॥ यध्वञ्जला
 उपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लज्जानावपति ॥ ८ ॥ त्रिजामदग्नानां
 ॥ ९ ॥ प्रत्यभिचार्य हविः ॥ १० ॥ अवतच्च ॥ ११ ॥ एषोऽवदानधर्मः
 ॥ १२ ॥ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयस्तन स इमां देवो अर्यमा प्रेतो
 मुञ्चातुनानुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयस्तन स इमां देवो

वरुणः प्रेतो मुञ्चतुनामुतः स्वाहा । पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षतः । सङ्मां देवः
 पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहेत्यविच्छीन्दत्यञ्जलिं सूत्रेण जुहुयात् ॥ १३ ॥
 अपरिणीय शूर्पं पुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थं ॥ १४ ॥ ओष्योष्य हैके लाजा-
 न् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुतीर्न सन्निपततः ॥ १५ ॥ अथास्यै शिखे वि-
 मुञ्चति यादे ऋते भवतः ॥ १६ ॥ ऊर्गास्तके केशपक्षयोर्वद्धे भवतः ।
 न त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥ उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥
 अथैनामपराजितायान्दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्मूर्जे द्विपदी राय-
 स्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाम्यः पञ्च पट्टुभ्यः षट्पदी
 सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव । पुत्रान् विन्दावहे बहूनस्ते सन्तु
 जरदष्टय इति ॥ १९ ॥ उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥
 २० ॥ ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एता रात्रौ व-
 सेत् ॥ २१ ॥ ध्रुव मरुन्वतीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं
 प्रजां विन्देयेति ॥ १२ ॥ प्रयाण उपपद्यमाने, पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्येति,
 यानमारोहयेत् ॥ १ ॥ अश्वन्वतीरीयते संरमध्वमित्यर्द्धर्चनं नावमारोहयेत् ॥
 २ ॥ उत्तरेणो ल्क्रमयेत् ॥ ३ ॥ जीवं रुदन्तीति रुदत्यां ॥ ४ ॥ विवाहा-
 त्रिमग्रतोऽजस्तन्नयन्ति ॥ ५ ॥ कल्याणेपु देशवृक्षचतुष्पथेषु, माविदन् परि-
 पन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥ वासे वासे सुमंगलीरियं वधूरीतिक्ष कानीक्षेत् ॥
 ७ ॥ इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥ विवाहाभि-
 मुपसमाध्याय पश्चादस्याऽऽनङ्गुहं चर्मास्तीर्य प्राग्भ्रिवमुत्तरलोभ तस्मिन् उप-
 विष्टायां शमन्वारव्यायाम्, आ नः प्रजां जनयतु प्रजापाति रिति चतसृभिः
 प्रत्यृचं हुत्वा, समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति दध्नः प्राश्य प्रातिप्रयच्छेदाज्यशेषेण
 वानाक्तिं हृदये ॥ ९ ॥ अक्षारालवणाशिनो ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधः शा-
 यिनोऽस्यातां ॥ १० ॥ अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं ॥ ११ ॥ संवत्सरं
 वैकं ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥ चारितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥
 १३ ॥ अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥ अथ त्वस्त्ययवनं वाचयीत ॥ १५ ॥
 पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यापि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवामी वा ॥ १॥
 नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अनेा संक्षेपे अर्थः समावर्तन संस्कार पुरो करीने पुत्र्य अगर् कन्या धेर आववानी
 १ करे त्यारे १६ वर्षनी उपर ने २४ वर्षनी उभरवाणी स्त्री होय अगर् २५ वर्षथी

લઈને ૪૮ વર્ષ સુધીના પુરૂષ હોય એટલે સ્ત્રીથી પુરૂષ ખમણી ઉમરના તેની સાથે લગ્ન કરવાં. એટલે ૧૬ વર્ષની સ્ત્રી, ને ૩૨ વર્ષના પુરૂષ. ૧૮ વરસની સ્ત્રી ને ૩૬ વરસના પુરૂષ એ રીતે ખમણો અઢીગણો ફરવાળો સમજવો. મનુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે :—

ગુરુણાનુમતઃ સ્નાત્વા સમાવૃત્તો યથાવિધિ । ઉદ્વહેત દ્વિજો માર્યાં સર્વર્ણા લ-
ક્ષણાન્વિતાં ॥ ૧ ॥ અસાપેષ્ઠા ચ યા માતુ રસગોત્રા ચ યા પિતુઃ । સા
પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દારકર્મણિ મેયુને ॥ ૨ ॥ મહાન્ત્વપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજા-
વિધન ધાન્યતઃ । સ્ત્રી સંવંધે દશેતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥ ૩ ॥ હીન
ક્રિયં નિવૃપરૂપં નિશ્ચમ્દો રોમ શાર્શસમ્ । ક્ષય્યા મયા વ્યપસ્મારિ થિવત્રિ
કુષ્ટિ કુલાનિ ચ ॥ ૪ ॥ નોદ્વહેત્કપિલાં કન્યાં ના ધિકાંગીં ન રોગિણીમ્ ।
ના લોમિકાં ના તિલોમાં ન વાચાટાન્ન પિઙ્ગલામ્ ॥ ૫ ॥ અવ્યઙ્ગાઙ્ગી સૌમ્ય
નાર્મ્મીં હંસ વારણગામિનીમ્ । તનું લોમ કેશદશનાં મૃદ્વંગીમુદ્વહેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ :—ગુરૂની આજ્ઞા લઈને વિધિ તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પુરો કરીને દિવે પોતાના સ-
વાણીં કન્યા પરણવી. (૧) ‘ઉત્કૃષ્ટાયામિષ્ટપાય વરાય સદશાયચેતિ’ (મનુ૦) એટલે ઉત્કૃષ્ટ
ગુણવાળી પોતાની સદશ (તુલ્ય રૂપવાળી) કન્યા સુવિવાહ કરવો. માની છ પેઢીમાં ન હોય,
તથા આપના ગોત્રમાં ન હોય તેવી કન્યાની સાથે દિવે પરણવું. ૨. લગ્ન કરવાં તે દુરના
વર સાથે કરવાં. તે વિષે ‘દુહિતા દુર્હિતા દૂરેહિતા ભવતીતિ’ એવું ‘નિરૂક્ત’નું પ્રમાણ છે.
વિવાહ કરવામાં દશ કુળ વર્જ કરવાં. જે તે ધન, ધાન્ય, પશુ આદિવો સ્મૃદ્ધિવાન હોય તો-
પણ તે છોડી દેવા. ૩. મૂળમાં ક્રિયાહીન હોય, નપુસંદ હોય, તે કુળમાં ઉત્તમ પુરૂષ કોઈ
થયા નહિ હોય, જે કુળમાં વેદવિદ્યા ન હોય, જે કુળમાં મોટા મોટા કેશવાળા પુરૂષ હોય,
ક્ષયરોગી હોય, દમરોગી હોય, વાયુરોગી તથા આમરોગી હોય, ધોળો કોઠ હોય, ગળતો કોઠ
હોય, તે દશ કુળ વર્જ કરવાં. ૪. ધોળા કેશવાળી, ધોળી અધિક અંગવાળી (વરથી ઘણી
ઉંચી), રોગવાળી, રૂંવાં મોટાં મોટાં હોય તેવી, તેમજ રૂંવાં ન હોય તેવી, ખડુખોલી, તથા
માંજરી એવી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવાં. ૫. શરીરમાં ખામી વગરની, સુંદર નામવાળી, હંસ
તથા હાથીની ચાલના જેવી ચાલની, થોડા વાળવાળી, માથે પાતળા વાળવાળી, મોઢામાં ઝીણા
ઝીણા દાંતવાળી, કોમળ અંગવાળી, એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવો. ૬.

‘વળી ‘છાન્દોગ્ય ઉપનિષત્’ ના પાંચમા પ્રપાઠક ખંડ ૧૬ સોળમામાં કહ્યું છે કે :—

પુરુષો વા વ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિઃ = શતિર્વિર્પાણિ તત્પ્રાતઃ સવનં ચતુર્વિ-
શત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રં પ્રાતઃ સવનં તદસ્ય વસવો ન્વાયત્તાઃ પ્રાણાવાવ
વસવ એતે હૃદ ઈ. સર્વ વા સયાન્તિ ॥ ૧ ॥ ૬૦

એનો અર્થ :—પુરૂષ, જીવ તથા શરીર એઓનો સંયોગ જે યજ્ઞ તે પૂજનીય છે. જેમ
યજ્ઞમાં ત્રણ ‘સવન’, તે એક ‘પ્રાતઃસવન’, બીજું ‘મધ્યસવન’ ત્રીજું ‘સાયંસવન’ એ ત્રણ ‘સ-

વન'ની જરૂર છે. તેમજ આત્મા, દેહની પ્રુષ્ઠિ માટે ત્રણ 'સવન'ની જરૂર છે. નહિ તો જીવ ત-
થા શરીર દુઃખસાગરમાં ડૂબે છે. જન્મ લઈને વીશ વરસની ઉંમર સૂધી જીવેન્દ્રિય રહીને વી-
ર્યાદિ ધાતુનું સંરક્ષણ કરવું. વિદ્યાદિ સંગ્રહ કરવું તેનું નામ 'પ્રાતઃસવન' તે કરે ઉ-
ત્તમગુણ, શૌર્ય, ધૈર્ય, વિદ્યા વગેરે આત્મા તથા શરીરમાં સ્થિર નિવાસ કરે છે. ૧. એવીરીતે
સાત મંત્રો છે તેઓના ભાવાર્થ એ છે જે ૨૪થી ૩૬ વર્ષ સૂધી 'મધ્યસવન,' અને ૩૬થી
૪૮ વર્ષની ઉંમર સૂધી 'સાયંસવન' એટલી ઉંમર સૂધી પ્રત્યક્ષ રાખી શરીર તથા વીર્યનું
રક્ષણ કરે તો પુરૂષ વિદ્યાદિ ગુણયુક્ત થઈ શરીર નિરોગી, તથા દૃઢ થાય. વળી 'સુ ત'
જે ધનવંતરી મુનિકૃત વૈદકના ગ્રંથ છે તેમાં કહ્યું છે કે

ચતસ્રો વસ્થાઃ શરીરસ્ય વૃદ્ધિર્યોગ્યન સંપૂર્ણતા કિંચિત્ પરિહાણિશ્ચેતિ ॥

તત્રા ષોડશાદૃઢિઃ ॥ આપજ્જવિંશતેર્યોવનામાચત્વારિંશતઃ સંપૂર્ણતા ।

તતઃ કિંચિત્પારિ હાણિશ્ચેતિ ॥

એનો અર્થ :—મનુષ્યના શરીરની ચાર અવસ્થા છે. '૧ વૃદ્ધિ, ૨ ચોવન, ૩ સંપૂ-
ર્ણતા, ૪ હુની' એ સોળ વર્ષથી પચીસ વર્ષ સૂધી વૃદ્ધિ એ અવસ્થામાં શરીર તથા વીર્યવૃદ્ધિ
થાય છે. તેમાં એઓનું રક્ષણ જે ન કરે તે જન્મ સૂધી દુઃખી થાય છે. ૨૫થી ૪૦ સૂધી
યુવાવસ્થા એ ધાતુપ્રુષ્ઠિના વખત, તેમજ સ્ત્રીની વૃદ્ધિઅવસ્થા ૧૬થી ૨૪ વરસ સુધીની છે.
એ વર્ષ પહેલાં લગ્ન કરવાં નહિ. 'ઉદગયનઘનં' ચોલકર્મ-ગોદાન ઉપનયન શુભ મૂહુર્ત
જોઈ તથા પાત્ર જોઈ કરવાં જોઈએ. ૧. વિવાહ સર્વ કાળે કરવાં, એવાં ઋષિઓનાં મત છે. ૨.
પછી ચોળીની ચાર આહુતિ કરવી. ૩ 'અગ્નિઆયુષિ પવસઘતિ' ત્રણ મંત્ર વડે તથા 'પ્રજ્ઞ-
પતેનન્વદેતાનં' એઓથી મંત્ર વડે અગર 'ઓં ભૂ સ્વાહા ૧ ઓં ભૂવઃસ્વાહા. ૨. ઓં સ્વઃ
સ્વાહા: ૩ ઓં ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ સ્વાહા, ૪. એ ચાર મંત્ર વડે ઘીની ચાર આહુતિ આપવી.

કોઈ કોઈ ઋષિ એવું ધારે છે કે પૂર્વોક્તિ મંત્રો તથા વ્યાકૃતિ એ બંને વડે આહુતિ
આપવી. ને કોઈ ઋષિનું એવું મત છે કે મુદ્દલ આહુતિ આપવી નહિ. ૬. લગ્નમાં 'ત્વમ-
ર્યમાનં' એ મંત્ર વડે ચોથી આહુતિ કરવી. ૭. માના પક્ષ તથા પિતાના પક્ષથી પહેલાં કહ્યા
પ્રમાણે કુળની પરીક્ષા કરવી. પ્રુદ્ધિમાન કન્યા પ્રુદ્ધિવાન પુરૂષને આપવી. ૨ પ્રુદ્ધિ, ૩૫, શીલા,
આચાર તથા સુલક્ષણવાળી કન્યાના તેવાજ પુરૂષ સાથે લગ્ન કરવાં. ૫થુ પ્રમાણે નહિ. જેમ
બકરો તથા બકરી પકડીને બીજને આધિન કરી દે છે. તેમ નહિ મરજી પ્રમાણે કરવાં. ૩.
લગ્ન આઠ પ્રકારનાં છે. એક વિદ્યાદિ પરીક્ષા કરી થાય તેને પ્રત્યક્ષવિવાહ કહે છે. બીજો ઋત્વિ-
કનું આવર્ણ કરીને યજ્ઞોત્થાન પૂર્વક આહુતિ કરીને કન્યાને વસ્ત્રાભૂષણ દઈ કન્યાદાન દેવું
તેને દૈવી વિવાહ કહે છે. ત્રીજો પ્રાજ્ઞપત્યાવવાહ જે ધર્મની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રજ્ઞત્પત્તિને વાસ્તે
કરે છે. ચોથો દર વરસે જે ગૌદાન દ્વલ્લેઈ કન્યા લેવી તેનું નામ 'આર્ષવિવાહ.' પચો. પર-
સ્પર પ્રસન્નતા કરી, લગ્ન કરે તેનું નામ ગાન્ધર્વ વિવાહ. ધન આપી લગ્ન કરવાં તેનું નામ
આસુરવિવાહ. શયનમાં આગામ દેવમાં કન્યાના અમાગમ થાય તેને પિંગાગવિવાર લક્ષણ રંગ

કરી કન્યાને રડતી કંકળતી હરણુ કરી લાવવી તેનું નામ રાક્ષસવિવાહ. એ રીતે આઠ પ્રકારના વિવાહ છે. એ આઠ પ્રકારના વિવાહ કહ્યા છે તેમાં પહેલા ચાર 'પ્રાણ, દેવી, પ્રાણ-પત્ય' તથા 'ગાન્ધર્વ' વિવાહો ઉત્તમ છે. 'આર્ષ' તથા 'અસુર' એ બે કનિષ્ઠ તથા નિશાચ તથા રાક્ષસ વિવાહ અતિ નીચ કહ્યા છે. હોમ થયા પછી પથ્થરની શીલા ઈશાન ખૂણામાં રાખી સ્ત્રી પકડે પછી હોમ કરીને પશ્ચિમ મુખે વર ઉભો રહે ને પૂર્વ મુખે કન્યા રહે. 'ગૃભગામિ તે સૌ ભગવાયન્' એ મંત્ર વડે હાથ પકડવો. પછી જળનું પાત્ર લઈ ત્રણવાર અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવી. 'અમોહમસ્મિ' એ મંત્ર વડે વરકન્યા બંને પ્રતિજ્ઞા કરે કે હું સઘળો દહાડો તારી તથા સર્વ વસ્તુઓની સંભાળ રાખીશ. તેમજ કન્યા કહે કે હું સઘળો દહાડો તમારી સેવામાં રહીશ. બીજી સ્ત્રીઓ સાથે મોહીત થઈ કદી ગમન કરવાનો નથી. તેમજ સ્ત્રી પાણુ કહે કે હું એ પરપુરુષ સાથે મોહીત થઈ કદી સમાગમ કરીશ નહિ. ૧ હું 'ઘે' તથા તું 'પૃથિવી' વત છું. એટલે જન્મ સૂર્યાદિના પ્રકાશના પૃથ્વી ઉપર સદા સંયોગ રહે છે તેમજ આ પાણુ બંનેનો સંયોગ સદા રહેશે. ૨ પુરુષ વળી કહે કે હું 'સામવેદ' અને તું ઋગ્વેદ પ્રમાણુ છે. જ્યાં ઋગ્વેદથી સામવેદ સૂત્રીનાં વિદ્યાદિ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે તેમજ આપણુ બંને મળી ગૃહસ્થાશ્રમના સર્વ કૃત્ય સિદ્ધ કરીશું. ૩. એમજ આપણુ વિવાહ કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરીશું. અને બંને પરસ્પર પ્રીતિ રાખીશું. કદી દેશ કરીશું નહિ. પરસ્પર પ્રીતિ, ધર્મ, વિદ્યા, સંતાન, પરમેશ્વરની ભક્તિ તથા સુવિચાર નિત્ય આચરીશું. તથા સૌ વરસ સુધી જીવીશું. પછી સ્ત્રીને પથ્થરની શીલા ઉપર ઉભી રાખીને કહે કે આ, પથ્થર ઉપર બેસ. અને તે પ્રમાણુ મારી સાથે દઢ સ્થિર થા. અને હું પાણુ તારી સાથે સ્થિર રહીશ. તથા સુખ દુઃખમાં સાથે રહીશું. પછી સ્ત્રીના બાજામાં ધાણી બેવાર ભરે. તે ભરવાવાળો તોણીનો ભાઈ કે તેવાજ સગો હોય. પછી ૧૦-૧૧-૧૨ એ મંત્રોમાં તેને શુદ્ધ કરી 'અયમભ્યુતુદય' એ ત્રણ મંત્રો વડે કન્યાને હાથે હોમ કરવો. 'અર્યમા' પરમેશ્વરનાં નામ છે. ૧૩. ફરી ૪થી આહુતિ મુંગે મોઢે આપવી. ૧૪-૧૫ પછી સ્ત્રીના ચોટલાની લટ એક ઓડવી. ૧૬. 'પ્રત્વા-મુચ્ચામિ વરુણસ્ય પાશાત્' એ મંત્ર વડે ઉત્તર દિશાએ મોઢું કરાવી સાત પગલાં ઉત્તર-દિશામાં કન્યાને ચલાવવી. એક પરાંક્રમ વાસ્તે, બીજું ધન તથા પુષ્ટિ માટે, ત્રીજું સુખસં-પાદન વાસ્તે ચોથું પ્રજ્ઞેત્પતિ વાસ્તે, પાંચમું ઋતુમાં યથાચોગ્ય સંપાદન માટે, છઠું મિત્રતા માટે, ૭મું વિવાહના નિયમની પૂર્ણતા માટે પુરુષ કહે કે યો સ્ત્રી, તું મને સદા અનુકૂળ રહે-જે. તેમજ સ્ત્રી પાણુ કહે કે તમેજ સદા અનુકૂળ રહેજો. આપણુ બંને મળી બહુ સંતાનપુત્રો ઉત્પન્ન કરી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી બહુ આનંદમાં રહીશું. ૧ પછી બંનેના માથા ઉપર પાણીનો અભિષેક કરવો. ૨૦-૨૧. તે રાત્રે અરન્ધતી, ધ્રુવ, તથા સમ ઋષિનાં દર્શન કરાવવાં. 'જીવ-પત્નીમ્મજાં વિદ્યેતિ' એ મંત્ર વડે સ્ત્રી કહે કે પતિ તથા પ્રજા મારાં ચિરંજીવ રહે. ૨૨. 'પુષાત્વેતોનયતુ હસ્ત ગૃહેતિ' એ મંત્ર વડે સસરાને ઘેરથી વરને યાન (પાલખી) આદિ અ-ગર નાવપર બેસાડી 'અશ્મચાતન્' એ મંત્ર વડે પોતાને ઘેર લઈ જવો ૧-૨-૩-૪-૫-૬. ત્યારે ગૃહ પ્રવેશ કરાવે ત્યારે 'સુમંગલીરિયંધૂ' એ મંત્ર ભણી સઘળા મળી સ્ત્રીને જોવી.

निष्क्रामति यदपि मनसा दूरं दिशोऽनुपवमानो वा । हिरण्य पर्णो वैकर्णः स-
 त्वामन्मनसां करोत्वित्यसावित्यथैनौ समी क्षयं त्यधोर चक्षुरपतिघ्नेषि शिवा
 पशुभ्यः सुमनाः सु वर्चाः ॥ वीरं सूर्द्धेवृकामा स्योना शनो भव द्विपदे शं
 चतुष्पदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टेप-
 तिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमो ददग्दग्धर्वाय गन्धर्वो दद दग्नये । रथिं
 च पुत्रां श्रादा दग्निर्मह्यमथो इमां ॥ सानः पूषा शिवतमा मे रयसान ऊरू
 उशती विहर यस्या मुशन्तः प्रहरा मशेषं ॥ यस्यामुकामा बहवो निविष्टया
 इति ॥ ४ ॥ प्रदक्षिण मग्निं पर्याणीयैके पश्चादग्नेस्तेजनीं कटंवा दक्षिण
 पादेन पट्टत्योपाविशत्यन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वं प्राय-
 श्रित्तं प्राजापत्य ठं स्विष्टकृच्चैतन्नित्य ठं सर्वत्र प्राब्जहाव्याहृत्यभ्यः स्विष्ट-
 कृदन्यच्चेदाज्याह्वयः सर्वप्रायश्रित्तं प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे
 राष्ट्रभृत् इच्छन् जयाभ्यातानांश्च जानन्थेन कर्मणेछेदिति वचनाच्चित्तं च चि-
 त्तिश्चाकुलं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च पौर्णमासं
 च बृहच्च रथन्तरं च प्रजापतिर्ज्यानिद्रायवृष्णेप्रायच्छुग्रः पृतना जयेषु ॥
 तस्मै विशः समनमन्तः सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहे त्यग्निं मुता-
 नामधिपतिः समावत्विन्द्रे ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायु रन्तरिक्षस्य सूर्यो
 दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पति ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपा ठं समु-
 द्रः स्रोत्यानामन्न ठं साम्राज्यानामधिपतिः स्तन्माभवतु सोमः ओषधीना ठं
 सविता प्रसवाना ठं रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो ग-
 णानामधिपतयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इहमान्वन्त्व-
 स्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां पूरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देहहुत्या
 ठं स्वाहेति सर्वत्रानुषजत्यग्निरैतु प्रथमो देवताना ठं सोस्यै प्रजां मुञ्चन्तु
 मृत्युपाशात् । तदय ठं राजावरुणोनुमन्यतां यथेय ठं स्त्री पौत्रमवन्नरोदा-
 त्स्वाहा । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः ॥ अशू-
 न्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यता मिय ठं स्वाहा स्वस्तिनो
 अग्ने दिवा पृथिव्या विश्वानि धेह्यथा यजत्र यदस्यां मयि दिवि जातं प्रश-
 स्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्र ठं स्वाहा । सुगन्नुपन्याम्प्रदि शं न एहि
 ज्योतिष्ममध्ये ह्यज्रं न आयुः अपैतु मृत्युरमृतं आगाद्वैवस्वतो नो अभय-
 इकृणोतु स्वाहेति । परं मृत्युवित्तैके प्राशनान्ते ॥ ५ ॥ कुमारी भ्राता

शमी पत्वाशमिश्रांल्लाननंजग्निनांजला वा वपति तां जुहोति स ठ. हतेनाति-
 प्तचर्मणं देवे कन्धा अग्निमयक्षत । स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चनु-
 मापने स्वाहा । इच्छार्गुपवृत्तेत्यजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तुमेपतिरेधंतां
 ज्ञानयोमम स्वाहा । इमांल्लानाना वपान्चग्नेो समृद्धि करणन्तव
 ममं तुभ्य च संवननं तदग्रिरनुमन्यतामिय ठ. स्वाहेत्यथा स्येदक्षिण ठ.
 हस्तं गृणाति मांगुलं गृष्णामि तेसोभगन्वाय हस्तं मया पत्वा जरदष्टिर्यथासः ।
 भगो अर्यमा सधिता पुरंधिमह्यं त्वा दुर्गाहं पत्वाय देवाः । अमोह मस्मि
 शा त्व ठ. सा त्वमस्यमोहं । सामाहमस्मिमृत्कंद्योरहं पृथिवी त्वं तावोहे
 विवहावहे सहरेतो दधावहे । प्रजां प्रजनयावहे पुत्रान्विन्ध्यावहे बहून् ।
 ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियो रोचिष्णुमुमनस्य मानो । पश्येम शरदः शतं
 ज्वेम शरदः शत ठ. शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ६ ॥ अथैनामश्मान
 मारोहयत्युत्तरतोग्नेदक्षिणपादेनारोहेमश्मानमश्मवेत्त्व ठ. स्थिरा भव ॥ अ-
 भितिउ पृतन्यतोवजाधस्व पृतनायत इत्यथ गाथां गायति सरस्वति प्रे दम
 वसुभगे वाजिनीवति । यं त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां
 भूत ठ. समभव द्यत्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्री-
 णामुत्तमं यश इत्यथपरि क्रामतरतु भ्यमग्रे पर्यवहं त्सूर्या बहतु ना सह ।
 पुनः पतिभ्यो जायां दात्रेप्रजया सहे त्वेवंद्विरपरंलज्जादि चतुर्थं ठ. शूर्प
 कुष्टया सर्वां लज्जाना वपति भगाय स्वाहेति त्रिः परिणीतां प्राजापत्य ठ.
 हुत्वा ॥ ७ ॥ अथैना मुदीची ठ. सप्त पदानि प्रकामयत्येकमिषेद्वे ऊर्जं
 त्रीणि रात्रस्पोषाय चत्वारि मायो भवाय पञ्च पशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे
 सप्त पदा भव सामामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुपजति निष्क्रमणं
 प्रभृत्युदकुंभ ठ. स्कधे कृत्वा दक्षिणतोग्नेर्वाग्यतः स्थितोभवत्युत्तरतएकेपां
 तत एनां मूर्धन्यभिर्पिचत्वापः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्ता स्ते-
 कृण्वन्तुभेपजमित्यापोहिष्टेतिचतिसृभिरथैना ठ. सूर्य मुदी क्षयति तच्चक्षुरित्य-
 थास्ये दक्षिणा ठ. समिधि हृदयमालभेत ममव्रते ते हृदयन्दधामि ममचित्त-
 मनुचित्तं ते अस्तु । मम वाच मेकमना जुषस्व प्रजापतिद्वा नियुनक्तु मह्य-
 मित्यथैनामभिमन्त्रयते भुमङ्गलीरियं वधूरिमा ठ. समेत पश्यत । सौभाग्य
 मस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतनेति तां दृढ पुरुषोन्मथ्यप्राग्बोदग्वानुगुप्तागार
 आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयतीहगादोनिपीदंत्विह्नाश्वा इह पूरुपाः ॥ इहो

સહસ્રદક્ષિણો યજ્ઞ રૂઢ પૂષા નિષીદંત્વિતિ ગ્રામ વચનચ્ચે કુર્યુર્વિવાહ રમશા-
નયોર્ગ્રામં પ્રાવિશત્તાદિતિ વચનાત્ તસ્માત્તયોર્ગ્રામં પ્રમાણમિતિશ્રુતેરાચાર્યાય
વંરં દદ્ધાતિ ગૌર્વાહ્નિણસ્ય વરો ગ્રામો રાજન્યસ્યાશ્વો વૈશ્યસ્યાધિરથ ઈ. શતં
દુહિતૃમતેસ્તમિતે ધ્રુવં દર્શયીત ધ્રુવમસિ ધ્રુવં ત્વાપશ્યામિ ધ્રુવૈધિપોષ્યે મયિ
મહ્યં ત્વાદાદૃહસ્પતિર્મયાપત્વા પ્રજાવતીસંજીવ શરદઃ શતમિતિ સાયદિપપશ્યે-
ત્પશ્યામીત્યેવચ્ચૂયા ત્રિરાત્રમક્ષારાલ્લવળાશિનો સ્યાતામથઃ શય્યા તા ઈ. સંવ-
ત્સરન્ન મિથુનમુપેયાતાં દ્વાદઃ શરાત્ર ઈ. પદ્માત્રં ત્રિરાત્રમન્તતઃ ॥ ૮ ॥

એનો સંક્ષેપે અર્થઃ 'આવસથ્યાદાનં' ઘણાએકના આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં આવી
ગયા છે. પણ ને રક્ષા છે તેના વિશેષે અર્થ કરીએ છીએ. પાક બનાવી ધી આદિ મેળવી
હોમ કરવો. પછી ધીની આહુતિ આપવી. 'ત્વન્નોગ્નિ' એ આઠ મંત્ર વડે હોમ કરવો. છ
પુરુષ મધુપર્ક આપવાં યોગ્ય થાય છે. ૧ આચાર્ય. ૨ નેત્રિજ, ૩ જમાઈ. ૪ રાજ. ૫ મિત્ર.
૬ રનાત્ક. એઓના સત્કાર દર વરસે કરવા. પછી કન્યાને સારાં સારાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં. પછી
ઉત્તરીય વસ્ત્ર પહેરાવવું. પછી અન્નન કરાવવું. પછી કન્યાને લઈ આવવી. 'અધોરચક્ષુ' એ
મંત્ર વડે વર તથા કન્યા એકબીજાને ભુજીએ. આ અધોરચક્ષુ તું પતિતું રક્ષાણુ કરવાવાળી છે.
"કૃત્યાણુકરીતિ" મંત્ર વડે તું પશ્ચાદિની રક્ષાણુ કરવાવાળી છે. શ્રેષ્ઠ જેનું મન, ઉત્તમ જેની
વિદ્યા, તથા જે શોભાવાળી, વીરસંતાનોને જાણનારી, દીઝરની સાથે નિચોગથી કામના કરના-
રી, સુખશ્ચ એવી જે તું પશુ તથા સંતાનોને વાસ્તે સુખકારક થાઓ. નિચોગ દશ સૂધી થાય
છે. પણ 'વિવાહિત પતિ સોમ' સર્વથી મોટો છે કેમકે તે કુમાર તથા સ્ત્રી પણ થાય છે. તેની
સાથે પ્રથમ નિચોગ થાય છે. તે ગંધર્વ બીજા પતિ તથા જે ત્રીજા નિચોગ તે અગ્નિ સંક્રમ છે.
૪થી ૧૦ સધી સઘળાં મનુષ્ય નામવાળાં હોય છે. ૨, સોમ ગંધર્વને આપે, ગંધર્વ અગ્નિને,
અને અગ્નિ મને આ સ્ત્રી આપે. એ રીતે તું પુષ્ટિ અને કલ્યાણ કરનારી થા. તારામાં અમે
લોકો પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરીએ છીએ અને ઘણા સુખી થયા છીએ. ૩. અગ્નિની પ્રદક્ષિણા
કરી કહ્યા પ્રમાણે હોમ કરવો. પછી બંને જણે પ્રતિજ્ઞા કરવી કે મારી ચેતના તથા ચિત્તસંકલ્પ,
વિજ્ઞાન, બળ, મન, શક્તિ પૂનેમ તથા અમાસ મોટાં કામ સમૂદ્રાદિ તરવા માટે નાના પ્રકાર-
ના યાન, કળાકૌશલ્યા, એકબીજાને અનુકુળ રાખવાને પોતાને હાથે આહુતિ આપવી. અ-
ગ્નિભૂતોના અધિપતિ મારું રક્ષાણુ કરો. તથા મોટાઓમાં ઈન્દ્ર મારું રક્ષાણુ કરો. પૃથ્વીમાં યમ,
અંતરિક્ષમાં વાયુ. દિવ (સ્વર્ગ) પ્રકાશમાં સૂર્ય, નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા, પ્રહ્લ (વેદ)માં પ્રહસ્પતિ,
સત્યોમાં મિત્ર, જળમાં વરુણ, વેહેતી નદીઓમાં સમુદ્ર, સામ્રાજ્યોમાં અંત, તથા અધિપતિ
એ સર્વ અમે બંનેનું રક્ષાણુ કરો. પોતપોતાના ગુણ આપો. ઔપધિમાં સોમ, ઉત્તન્ન કર-
નારાઓમાં સૂર્ય, પશુઓમાં રૂદ્ર, રૂપમાં ત્વષ્ટા, પર્વતોમાં વિષ્ણુ, સમુદોમાં વાયુ, એ સર્વ
અધિપતિ આપણું રક્ષાણુ કરો તથા તેઓના ગુણ અમને પ્રાપ્ત થાઓ. જે પર તથા અંપર
વિદ્યામાં કુશળ પિતર તે તારું તથા મારું રક્ષાણુ કરો. વ્યવહાર તથા રાજ્યવ્યવહારમાં પણ આ-

अकृन्तन्नित्येतयर्च्चा, परिधत्तं धत्त वाससेति च ॥ १८ ॥ प्रावृतां यज्ञोप-
वीतिनीमभ्युदानयन् जपेत्-सोमोऽददद्गन्धर्व्वीयेति ॥ १९ ॥ पश्चादग्नेः सं-
वेष्टितं कटमेवं जातीयं वाऽन्यन् पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्-प्र मे पतियान.
पन्थाः कल्पतामिति ॥ २० ॥ हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥ अनुपृष्ठं पतिः परि-
क्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥ पाणिग्रहो
जपति,—इममश्मानमारोहेति ॥ ४ ॥ त ५ सोपस्तीर्णाभिधारित मग्नौ जुहोत्य-
विच्छिन्दत्यञ्जलिम्—इयं नार्य्युपघ्नूने इति ॥ ६ ॥ अर्यमणं नु देवं पूषणमि-
त्युत्तरयोः ॥ ७ ॥ हुतेपति र्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयाति मन्त्र-
वान् वा ब्राह्मणः—कन्यलापितृभ्यः—इति ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽ
क्रामति, तथा जपति; तथाऽऽवपति, तथा जुहोति ॥९॥ एवं त्रिः ॥ १० ॥
दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रमेत् ॥ १२ ॥ मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति
ब्रूयात् ॥ १३ ॥ ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत् सुमङ्गलीरियं वधूरिति ॥ १४ ॥
अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंब्रज्य पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्ज-
न्त्वित्येतयर्च्चा ॥ १५ ॥ समाप्तासृद्धहन्ति ॥ १७ ॥ अरुन्धतीञ्च ॥ १० ॥
रुद्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥ अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्च्चा ॥ १२ ॥
अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥ सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥
तावुभौ तत् प्रभति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयी-
याताम् ॥ १५ ॥ हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥ तस्य दे-
वता अग्निः प्रजापति विश्वेदेवा अनुमतिरिति ॥ २० ॥ भुक्तोच्छिष्टं वध्वे
प्रदाय यथार्थम् ॥ २२ ॥

अनेना संक्षेपे अर्थः—जे स्त्री तथा पुश्पनां लग्न थवानां होय तेमणे नाहीधोष्ट श्रेष्ठ पत्र
पेहेरवां ने भायरांभां आववुं. १७-१८ कन्याये पाणु सारां सारां पत्र पेहेरी भायुं आदी
भायरांभां आववुं. १८. पक्षी सलाभां पीछानां होय तेपरथी आवती पोले के 'मे भमपति-
यानः पन्थाः प्रकल्पतामिति' भारा पति प्राप्तिना मार्गना 'प्रकल्प' प्रकृष्ट रीते सभर्थ अयो
विश्रु करो. होम करी पाने उठे आगण आगण स्त्री यावे अये रीते त्रणुचार स्त्रीनी प्रदक्षिणा
करी स्त्रीनी जभाणी पानुये उत्तरालिभुये पुश्पे स्त्रीनी अंजणी लरी उला रहेवुं. २. 'धमभ-
श्मानमारोहेति' मंत्र पोलेयो. पक्षी अग्निभां धाणीना 'अर्थभाणुदेव' अये 'भने होम करवो,
अये रीते त्रणु प्रदक्षिणा करतां स्त्रीने जभाणी पानुये राभपी, करी योथी प्रदक्षिणा करी स्त्रीने
डापी पानुये पेसाडी पूर्वोक्त रीते विवाहकिया पूरी करवी.

अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, अनुमतये स्वाहा

अथ भवेत्तु लोभ इती-आदी श्लेषं अत्र अलुञ्जि जनेत्ये आहुः पदेतुं लोभन पतिये
 इरुं अष्टमे आदी श्लेषं उच्छिष्ट नीने आपयुः ते तेष्टीये आहुं पछी लोभपर शूयुः त्याहे
 र्ना रन्त्यसा यथ शुद्ध थाय त्याहे गर्भधान रीत प्रभाञ्जि इरुं सौनद गृत्तयूत्रभां पिशेप नथी.

अथ चतुर्वेदेगन्त्राः—ऋ० अ० ८ अ० ३ व० २५.

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृत्वाश्विना त्वा प्रवहतुं न्येन ॥ गृहान गच्छ गृहपत्नी
 यथासौ वशिनी त्वं विदथमावदाभि ॥ २६ ॥ इह प्रियं प्रजायां ते समृध्य-
 ताम्नास्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्यां तन्नं । स मृजुत्वाद्या जिघ्री
 विदथमा वदायः ॥ २७ ॥ सुसङ्ग्रीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सोभाग्य-
 मस्ये दत्वायाथास्तं वि परेतन ॥ २३ ॥ वर्ग ॥ २७ ॥ गृष्णामि ते सोम-
 गृत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्य थासः । भगो अर्यभा संविता पुगीधिमर्ह
 त्वा दुर्गीर्ह पत्याय देवाः ॥ २६ ॥ तां पूषञ्छिवर्तमामे रयस्वयस्यां बीजं
 मनुष्या उ वपन्ति । या न ऊरू उशती विश्रयति यस्यामुशतः प्रहराम शेषं
 ॥ २७ ॥ तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा
 अग्रे प्रजया सह ॥ २८ ॥ पुनः पत्नीमाग्निगृहादायुषा सह वर्चसा दीर्घायुस्या
 यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ २९ ॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
 तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥ सोमो ददङ्गन्धर्वार्य ग-
 न्धर्वो दददुन्नेये । रयिच पुत्रांश्चादादग्निर्म ह्यमयो इमां ॥ ४१ ॥ इहेव स्तुं
 मावि योष्टं विश्वमायुर्व्यश्रुतं । क्रीळन्तो पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानोऽस्वे गृहे ॥ ४२
 ॥ आं नः प्रजां जेनयतु प्रजापतिराजरसाय समनत्कर्यमा । अर्द्धमंगलीः पति
 लोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥ अघोर चक्षुरपति-
 ह्न्येधि शिवा पशुम्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूदेव कामा स्योना शं नो
 भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥ इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
 दशस्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥ सम्राज्ञी श्वशुरे भव
 सम्राज्ञी श्वश्र्वां भवा । ननादरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि
 देवृषु ॥ ४६ ॥ समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदया निनो ।
 सं मातरिश्वाः सं प्राता समु देष्टी दधातु नो ॥ ४७ ॥ अ० ८ अ० ४

વર્ગ. ૨ ॥ નમત્સ્ત્રી સુમસત્તરા ન સુયાશુતરા ભુવત્ । ન મત્પ્રતિન્ય વીયસી
 ન સક્થ્યુદ્યમીયસી વિશ્વસ્માદિન્દ્ર ઉત્તરઃ ॥ ૬ ॥ હવે અમ્બ મુલામિકે
 યથેવાંગ મંવિષ્યતિ । મસન્મે અંત્ર સક્થિ મે શિરો મે વીવ ત્દષ્યાતિ વિશ્વ-
 સ્માદિન્દ્ર ઉત્તરઃ ॥ ૭ ॥ અ૦ ૮ અ૦ ૪ વર્ગ ૩ ઇન્દ્રાણીમાસુ નારિણુ
 સુભર્ગામહમશ્રવં ॥ નહાસ્યા અપરં ચન જરમા મરતે પતિર્વિશ્વસ્માદિન્દ્રઉત્તરઃ

॥ ૧૧ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ— ‘પૂષાત્વેતો૦’ નામવેદ મંત્રના અર્થ ‘પૂષા’ પુષ્ટિકારક પરમાત્મા જે છે તે
 હે સ્ત્રી તારા પાણી ગ્રહણથી માઈ ઘર કરો તથા પ્રાણાપાન (અશ્વિનદેવ) તે રથપર બેસાડીને
 જેમ ઘોડા રથ ચલાવે છે તેમ પરમાત્મા તને ઘર મામ કરો. હે સ્ત્રી, તું ઘરની ધણીઆણી,
 ઘરનાં સર્વ કામ કરનારી, છતેંદ્રીય, યુદ્ધમાં શૈર્યાદિગુણયુક્ત ધણીને ઘેર મામ થાઓ. ૨૬.
 ગૃહસ્થાશ્રમમાં તને પ્રિયસુખ અત્યંત મામ થાઓ. તથા ગૃહકૃત્ય કરવામાં તું જનગૃત થા ને
 અનાલસ્ય થા. આ પતિની સાથે સંસર્ગ કર, તથા શરીર, સુન્દરતા, શૌભાયુક્તકર, તથા મીઠું
 બોલનારી થા. ૨૭. સૌભાગ્ય થવા માટે હું તારો હાથ ઝાલું છું તેમ તું મારો હાથ ઝાલે છે.
 તેની લાજ તથા વચન વૃદ્ધાવસ્થા સૂધી પાળવાં તથા બંને વૃદ્ધ થઈએ ત્યાંસૂધી આનંદમાં
 રહીએ. ‘ભગ’ (સર્વઐશ્વર્યયુક્ત) છે. ‘અર્ચમા’ સત્ય ન્યાય કરનારો ‘સવિતા’ સર્વના પેદા કર-
 નારો ‘પુરન્ધિ સર્વને ધારણ કરનારો પરમાત્માએ તને તથા મને ગૃહસ્થાશ્રમ કરવા માટે પેદા
 કર્યા છે તથા દેવ એટલે વિદ્વાન લોકો એઓએ આપણે માટે સત્ય નિર્માણ કર્યું છે. તે
 સત્યને કદી પણ છોડવું નહિં. ૩૬. આ ‘પુષત્’ (પરમેશ્વર) આ સુશોભિત સ્ત્રીને મંગલકારી
 તથા શીયળવાન કર. જેમાં મનુષ્ય બીજ રાખે છે તથા જેમાં મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેને
 ગર્ભાધાનાદિ વિધાનથી શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળી કર. ૩૭. આ પરણેલા પુરૂષ પ્રથમ આ સૂર્યરૂપ સ્ત્રી
 લગ્નના ક્રમથી તને કરી આપી છે. ફરી નિયુક્ત પતિઓને વાસ્તે પરમાત્માએ પ્રજાસહ (જનયા)
 સ્ત્રી આપી છે. ૩૮. (યાને પ્રજાવાન સ્ત્રી હોય તોપણ નિચોગ થઈ શકે છે.) વળી (વિદ્યાઆયુ-
 સહ) પત્ની નિચોગ ચોગ્ય તે તે અગ્નિ જે પરમેશ્વર તે બીજા પતિને આપવા આજ્ઞા કરી
 ચૂક્યો છે.* દિવેમાં નિચોગ તથા શૂદ્રાદિમાં પુનર્લગ્ન થવાં જોઈએ એવી ઈશ્વરની આજ્ઞા
 છે.* આ સ્ત્રીના પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ. ૩૯-૪૦-૪૧ એ મંત્રોના અર્થ આવી ગયા છે ને
 સહેલા પાણ છે. આ સ્ત્રી પુરૂષો તમે બંને આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખે પરસ્પર સંપ્રીતિથી રહો.
 દ્વેષરાગ રહિત રહો. પૂરૂં આયુરદા ભોગવો તથા પુત્રપૌત્રાદિ ધર્મયુક્ત રહી ક્રીડા કર. ૪૨.
 પ્રજાપતિ જે પરમેશ્વર તે આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં અમારી પ્રજાને દીર્ઘાયુ કરો તથા તેઓને આનંદ
 ભોગ કરાવો. તથા સ્ત્રી મંગલકારી અને પશુઓને સુખ દેનારી થાઓ. ૪૩-૪૪ હે ઇન્દ્ર આ
 પરણેલી સ્ત્રીને સુખી થવાનો અભિષેક કર. શ્રેષ્ઠ પુત્રવાળી તથા શૌભાયુક્ત કર. તેમજ ધણીને

* મૂળમાં આ વાત ન હોય તો કલ્પનાથી લખવી એ બરાબર નહિં.

પણ સુખી કર. પુરુષને પરમાત્માની આજ્ઞા છે જે આ સ્ત્રીને દશ પુત્રની માડી કર. એટલે દશ સૂધી પુત્ર કર. વધારે નહિ. તથા સ્ત્રી પ્રત્યે આજ્ઞા છે જે તું પતિ સાથે અંગિઆર સૂધી નિયોગ કર-વધારે નહિ. એકએકના અભાવમાં ૧૧ સૂધી કરવાની આજ્ઞા દીધી છે. ૪૫. આ સ્ત્રી તું સુખી સ્વભાવથી પ્રકાશીત, સસરા, સાસુ નણુંદ, તથા દીઝર, જેઠ એઓની સેવા કરી તેઓને પ્રસન્ન રાખ. કેમકે તેઓ તારાં તીર્થ છે તથા ધણીને પણ તેઓ તીર્થ છે. ૪૬. હે સ્ત્રી પુરુષ, જેટલાં જગતમાં વિદ્વાન લોકો છે તેઓ તમો ખંને ઉપર પ્રીતિ કરો. તથા જલ તથા પ્રાણ તમો ખંનેના હૃદયને પરસ્પર પ્રીતિમાં રાખો તથા શરીરમાંના વાયુ 'ધાતાઃ' પરમાત્મા 'સમુદ્રેષ્ટી' હૃદયન્તર્યામી તમે ખંને ધણીધણીઆણીના સંબંધમાં સમાધાન પમાડો તેથી તમારા મન ખીજ ઉપર વ્યભિચારમાં ન પડે. ૪૭. મારી સ્ત્રી જે તું તે અત્યંત અસલ્ય તથા શરીરને ખગાડનારી કદી ન થા; તથા અત્યંત જલદ કદી ન થા. કેમકે સદા ધીરજ તથા ગંભીરાઈથીજ કામ કરવાં. મારી સામે કદી ન થા તથા મારી સાથે લડાઈ કદી ન કર. હું પાણુ એવાં કામ કદી નહિ કરીશ. એ ખાખત ઇન્દ્ર જે પરમેશ્વર સર્વ વિશ્વમાં રહેલો; જે પરમાત્મા અંતર્યામી, તે તારી તથા મારી વચ્ચે સાક્ષી તથા જમીન છે, જે લગ્ન થએલો નિયમ તોડે તે રાજા તથા પરમેશ્વરના ગુનેગાર થાય, તથા દંડને પાત્ર થાય. જે રીતે શરીર સાથે સુખપૂર્વક રહેવાય છે તેજ રીતે સ્ત્રી પુરુષે મળીને સુખથી રહેવું. સુખદુખ ખંનેએ સરખું ભોગવવું. ૭. સર્વ નારીઓમાં ઇન્દ્રાણી પરમ શોભાવાળી મેં સાંભળી હતી તેવી સ્ત્રી મને મળી છે તે સ્ત્રીના હું જે ધણી તે જરા આવે ત્યારેજ મરું. તે પહેલાં ન મરું, તથા મારી સ્ત્રી અપર પતિ ન કરે અને ખંને ઘરડા થઈ મરીએ.

અથ અથર્વવેદ મન્ત્રાઃ ॥ કાં ૦ ૧૪ અનુ ૦ ૧.

સોમો વધૂ પુરંમવદશ્વિનાસ્તામુમા વરા ॥ સૂર્યાં યત્પત્યે શંસંતી મનસા સં-
વિતા દંદાત્ ॥ ૯ ॥ શુચીં તે ચુક્રે ચાત્યા વ્યાનો અક્ષ આહતઃ । અને
મનુસ્મયં સૂર્યારોહત્રયતિ પતિમ્ ॥ ૧૨ ॥ મર્ગસ્ત્વેતો નયતુ હસ્ત ગૃહ્યાશ્વિના
ત્વા પ્રવહતાં રયેન । ગૃહાન્ગચ્છ ગૃહપત્ની યથા સો વશિની ત્વં વિદધમા
વંદાસિ ॥ ૨૦ ॥ હૈવ સ્તંમા વિ યૌષ્ઠં વિશ્વધાયુર્વ્યશ્નુતમ્ । ક્રીડન્તૌ પુ-
ત્રૈર્નપ્તૃભિર્મોદમાનો સ્વસ્તૃકૌ ॥ ૨૨ ॥ નવો નવો ભવસિ જાયમાનોડન્હાંક્રે-
તુરુપસંમેખ્યગ્રમ્ । માગં દેવેભ્યો વિદધા સ્યાયન્ન ચન્દ્ર મસ્તિરસે દીર્ઘમાયુઃ
॥ ૨૪ ॥ યેનાગ્રિરસ્યા મૂન્યા હસ્તં જગ્રાહ દક્ષિણમ્ । તેન ગૃહામિ તે હસ્તં
મા વ્યથિષ્ઠા મયા સહ પ્રજયા ચ ધેનન ચ ॥ ૪૮ ॥ દેવસ્તે સાવિતા હસ્તં
ગૃહાતુ સોમો રાજાં સુપ્રજસં કળોતુ । અગ્નિઃ સુભગાં જાતવેદાઃ પત્યે પત્નીં

जरादंष्टिं कृणोतु ॥ ४९ ॥ गृहामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जर-
 दंष्ट्रिर्यथासः । भगो अर्यमा सविता पुरं धिर्महं त्वा दुर्गाहं पत्याय देवाः ॥
 ५० ॥ भगस्ते हस्तमग्रहीत्सविता हस्तमग्रहीत् । पत्नी त्वमग्नि धर्मेणाहं गृ-
 हपतिस्तव ॥ ५१ ॥ ममेय मस्तु पोष्या मह्यं त्वाद्वा बृहस्पतिः । मया प-
 त्या प्रजावति संजीवः शरदः शतम् ॥ ५२ ॥ त्वष्टा वासो व्यदधा चक्षुभे
 कं बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् । तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्यामिव परि-
 धत्तां प्रजया ॥ ५३ ॥ इन्द्राग्री द्यावापृथिवी मातरिश्वा मित्रावरुणा भगो
 अश्विनो भा । बृहस्पतिर्मरुतो ब्रह्म सोम इमां नारीं प्रजया वर्द्धयन्तु ॥ ५४
 ॥ अहं वि प्यामि मायि रूप मस्या वेददित्यश्वन्मनसः कुलार्यम् । न स्तेय-
 मग्नि मनसोदमुच्ये स्वयं अन्थानो वरुणस्य पाशान् ॥ ५७ ॥ अनु० २ ॥
 सोमस्य ज्ञाया प्रथमं गन्धर्वस्तेऽपरः पतिः । तृतीयो अग्निष्टे पतिं स्तुरीयस्ते
 मनुष्यजाः ॥ ३ ॥ सोमो ददद्रन्धर्वाय गन्धर्वो दददन्नये । रयि च पुत्रांश्चा-
 दादग्निर्मह्य मथो इमाम् ॥ ४ ॥ इदं सुमे नरः शृणुत ययाशिषा दम्पती
 वाममंशुतः । ये गन्धर्वा अप्सुरसश्च देवारेषुर्वानस्पत्येषु येऽधि तस्थुः । स्यो-
 नास्ते अस्ये वध्वे भवन्तु भा हिंसिपुर्वहतु मुह्य मानम् ॥ ५ ॥ संकाशयामि
 वहतुं ब्रह्मणा गृहै रवोरिण चक्षुग मित्रियेण ॥ पयर्गण्ड विश्वरूपयदस्ति
 स्योनं पतिभ्यः सवितां तत्कृणोतु ॥ १२ ॥ शिवा नारी यमस्तुभागे त्रिमं
 धाता लोक मस्ये दिदेश । ता मर्यामा भगो अश्विनो भा प्रजापतिः प्रजया
 वर्द्धयन्तु ॥ १३ ॥ अघोरं चक्षु रपतिघ्नी स्योना जग्मा सुशेवा सुयमा गृ-
 हेभ्यः । वीर मूर्धे वृका मा सन्त्वयेधिषा महि समनुन्यमाना ॥ १७ ॥ अ-
 दे वृक्ष्यपतिघ्नीहेधि शिवा पशुभ्यः सुयमा मुवर्चाः । प्रजावती वीरसूर्देवृकां-
 मा स्योने ममग्नि गाहं पत्यं सपर्य ॥ १८ ॥ उत्तिष्ठेतः किमिच्छन्तीदमागां
 अहन्तेऽडे अभिभूःखाद्वाहत् । शून्येषी निक्कते याजगन्धोत्तिष्ठारते प्र पतु
 मेह रंस्थाः ॥ १९ ॥ समङ्गली प्रतरणी गृहाणां मुशेवापत्येश्वशुरीयगन्धूः ।

स्योनाश्वश्वे प्रगृहाहान्विशेमान् ॥ २६ ॥ स्योना भवं श्वशुरेभ्यः स्योना
 पत्ये गृहेभ्यः । स्योना स्यै सर्वैस्यै विशे स्योना पुष्ट्यैषां भव ॥ २७ ॥
 सुमङ्गलीरियं वृत्ररिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्ये दृत्वा दौर्भाग्येर्विपरेतना ॥
 २८ ॥ यादुर्हार्दो युवतयो याश्चेह जर्तरीरपि । वचोन्वस्ये सन्दत्ताथास्तं
 विपरेतन ॥ २९ ॥ रुक्म प्रस्तरणं वहां विश्वारूपाणि विभ्रतां आरोहःसूर्या-
 सावित्री बृहते सौ भगायकम् ॥ ३० ॥ आरोह तल्पं सुमनस्यमानेह प्रजां
 जनय पत्ये अस्मै । इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना ज्योतिरग्रा उपसुः प्रति जा-
 गरासि ॥ ३१ ॥ देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः समस्पृशन्त तन्वं स्तनूभिः ।
 सूर्येवं नारिविश्वरूपा महित्वा प्रजावती पत्या सं भवेह ॥ ३२ ॥ नमो ग-
 न्धर्वस्य नमसे नमो भामाय चक्षुषे च कृष्णः । विश्वावसो ब्रह्मणा ते नमोऽ-
 भिर्जाया अपसरस परेहि ॥ ३३ ॥ राया वयं सुमनसः स्यामोदितो गन्धर्व-
 मावी वृताम् आगन्तस देवः परमं सुधस्थमगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ३४ ॥
 सं पितरा वृत्तिये सृजेयां माता पिता च रेतसो भवाथः । मर्य इव योषामर्थि
 रोह येना म्रजाङ्गवा यामिह पुष्पतं रयिम् ॥ ३५ ॥ ताम्पूषञ्जिवत्तमा मे
 रयस्व यरयां बीजं मनुष्या ऽ वपन्ति । या न ऊरू उशती विश्रयाति य-
 स्यामुशन्तः प्रहेरम् शेषः ॥ ३६ ॥ आ रो होरुमुप धत्स्व हस्तं परि प्वजान्
 ज्ञायां सुमनःप्रमानः । प्रजां कृण्वथामिह मोदमानो दीर्घं वामाशु सविना
 कृणोतु ॥ ३७ ॥ आ वां प्रजां जनयतु प्रजार्पति रहो रात्राभ्यां मर्गनश्च-
 र्यमा । अर्दुर्मंगली पतिलोक मा विशेमं शं नो भव द्विपदेशं चतुष्पदं ॥ ३८ ॥
 स्योना द्योने रश्मिबुध्यमानौ हसामुदौ महमा मोदमानो । सुगुणपुत्रौ मृगश-

તેજોગોષુ પ્રવિષ્ટં યત્તેનેમાં ॥ ૧૪ ॥ બૃહસ્પતિનાં । મગોગોષુ પ્રવિષ્ટો ય-
ત્તેનેમાં ॥ ૧૫ ॥ બૃહસ્પતિનાં । યશોગોષુ પ્રવિષ્ટં યત્તેનેમાં ॥ ૧૬ ॥
બૃહસ્પતિનાં । પયો ગોષુ પ્રવિષ્ટં યત્તેનેમાં ॥ ૧૭ ॥ બૃહસ્પતિનાં ।
સૃષ્ટાં વિશે દેવા અંધારયન્ । રસો ગોષુ પ્રવિષ્ટો યત્તેનેમાં સંસૃ-
જામસિં ॥ ૧૮ ॥ इयं नार्युपब्रूते पून्यान्याव पन्तिका । दीर्घायुरस्त मे
'પતિ' જીવાતિ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૩ ॥ इहेमाविन्द्र सं नुदचक्रवाकेव दम्पती
પ્રજયેનો સ્વસ્તકૌ વિશ્વમાયુર્વ્યશ્નુતામ્ ॥ ૬૪ ॥ સં ત્વા નહ્યામિ પયસા પૃ-
થિવ્યાઃ સં ત્વા નહ્યામિ પયસૌધીનામ્ । સં ત્વા નહ્યામિ પ્રજયા ધનેન સા
સન્નદ્વા સનુહિ વાજમેનમ્ ॥ ૬૫ ॥ अमोहमस्मि सा त्वम् सामाहमस्यृचकं
દ્યૌરહં પૃથિવી ત્વં । તાવિહ સં મવાવ પ્રજામા જનયાવહૈ ॥ ૭૧ ॥ जनि-
ન્તિ નાવગ્રવઃ પુત્રિયન્તિ સુદાનવઃ । અરિષ્ટાસૂ સ ચેવહિ વૃહતે વાજસાતયે ॥
૭૨ ॥ ये पितरो वधूद्दर्शा इमं वहतु मार्गमन् । ते अस्यै वध्वै सं पत्न्यै
પ્રજાવૃહર્મં યજ્ઞન્તુ ॥ ૭૩ ॥ येदं पूर्वोक्तशनायमाना प्रजामस्यै द्रविणं चेह
દત્વા । તાં વહન્ત્વર્ગતયસ્યાનુ પન્થ્યાં વિરાડિયં સુપ્રજા અત્યજૈપીત્ ॥ ૭૪ ॥
अ बुध्यस्त सुबुधा बुध्यमाना दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । गृहान्गच्छ गृह-
પત્ની યથાસૌ દીર્ઘત આયુઃ સાવિતા કૃણોતુ ॥ ૭૫ ॥ इति द्वितीयोनुवाकः॥
एकोनविंशः प्रपाठकः चतुर्दशकाण्डं समाप्तम् ॥

એનો સંક્ષેપે અર્થઃ—‘સોમોપધૂરિત્યાદિ’ જે સમાવર્તન પછી ‘વધુ’ વહુની ઈચ્છા કરે તેનું નામ ‘સોમ’ છે. ખંને વિવાહ કરીને પૃથ્વી તથા આકાશ, બ્રાહ્મ તથા અપાન જેમ ખંને સંયુક્ત થાય છે તેમ ખંને સ્ત્રી પુરુષ સ્વભાવયુક્ત થઈને પરસ્પર અત્યંત હેતવાન થાય.

સૂર્યનાં કિરણ તથા સૂર્ય જેમ પરસ્પર સંયુક્ત થઈને શોભાવાન થાય છે તેમ સ્ત્રી તથા પુરુષ પરસ્પર મનથી પ્રસન્નતાપૂર્વક એટલે શીલતાયુક્ત થાય. દ્વેષ કદી ન કરે. એકબીજાને અ-
નુકુળ થાય. એવી આજ્ઞા સવિતા એટલે જગદુત્પાદક પરમેશ્વર એણે સ્ત્રી પુરુષને આપી છે.
૨. આ સ્ત્રી તું પ્રીતિથી ધણીને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કિરણ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આ રથ ઉપર એથી ધણીને ઘેર પ્રાપ્ત થા. રથના ચક્રાદિ અંગ સર્વ પવિત્ર છે. જેમ બે અગર ચાર ચક્રથી રથ ચાલે છે તેમ તમારા વ્યાન એટલે એછા તથા મન તથા સઘળી ઈન્દ્રિયા તથા આ-
ત્મા સૌ અનુકુળ થવા જોઈએ. જેવી રીતે રથનાં અંગ ૧૨-૨૦ ખંને સ્વસ્થ થાઓ. ૨૨. જેમ ચન્દ્રમાં નિત્ય નવી નવી કળાઓ વધે છે તથા સૂર્ય નવી નવી કળાઓથી ગરમી ઉત્પન્ન

કરે છે. વિદ્વાનને સૌ વિદ્વાનો હેતુરૂપ ને ભાગ સૃષ્ટિક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા હે ચન્દ્રમા= પરમેશ્વર, આપની કૃપાથી આ પતિ તથા જીવ નવા નવા ભોગથી પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. જન્મ જન્મોંતરમાં નવા નવા જીવ જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જીવ, તું નવા નવા બુદ્ધિ આદિ વૃત્તિ વેહેવાર વડે દર પડે પ્રગટ થાય છે. વિદ્વાનોથી વિદ્યાભાગનું વિધાન કરે છે. તું લાંબા આયુ-ધનું ઉત્તરંધન કરે છે તેમ તું પ્રયત્નથી સ્ત્રી તથા તારા શરીરનું રક્ષણ કર. ૨૪. આ સ્ત્રી હું તારું પાણી ગ્રહણ કરું છું. તું મારાથી દુઃખ પામીશ નહિ, કેમકે મારી સાથે તું પ્રીતિવાન તથા ધનવાન સુખચુકત થશે. જેમ અગ્નિ તથા સૂર્ય આ પૃથ્વીનું પાણિ ગ્રહણ એટલે આકર્ષણ કરે છે તેમ તારું તથા મારા આત્માનું પરસ્પર આકર્ષણ સદા રહે. ૪૮

સવિતાદેવ ને પરમેશ્વર તે તારા હાથનું ગ્રહણ કરે તથા મારો હાથ પણ ગ્રહણ કરે. તેથી આપણે બંને અવિરૂદ્ધ રહીએ તથા સૌ પ્રજનો રાજ ને સોમ તે આપણને શ્રેષ્ઠ પ્રજવા-ળા કરે. 'અગ્નિ' એટલે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ ને ઈશ્વર 'જ્ઞાતવેદા' તે મારે માટે મારી સ્ત્રીને વૃદ્ધાવ-સ્થા મુધી સુખચુકત રાખ. ૪૯-૫૦. આ સ્ત્રી, 'ભગ' એટલે ઈશ્વર સ્વરૂપ તે તારો હસ્તગ્રહ કરી ચુક્યા છે તે તથા સવિતા પણ કરી ચુક્યા છે. ધર્મથી તુ મારી સ્ત્રી થઈ અને હું પણ ધર્મથી તારો સ્વામી થયો. ૫૧. આ પરમાત્મા મને સૌ સુખ તથા પ્રુષ્ટિ આપવાવાળી આ મારી સ્ત્રી છે. આપની કૃપા કટાક્ષથી હું પણ સ્ત્રીને સૌ સુખ આપનારો છું. તેથી આ સ્ત્રી 'બૃહ-સ્પતિ' સો બ્રહ્માંડનો સ્વામી તેણે તું મને આપી છે તે તથા મને પણ તેને આપ્યો છે. મારી સાથે સો વર્ષ મુધી તું પ્રજવાન જીવતી રહે. ૫૨. આ સ્ત્રી તેં તથા મેં ને વસ્ત્ર લગ્નમાં ધાર-ણ કર્યાં છે તે સૌ શુભ તથા સુખકારક છે. તેનું વિધાન ત્વષ્ટાએ કર્યું છે, ને સૌ જગતનો વિ-ધાતા છે તેના તથા કવિઓના અંશિર્વાદથી તે ધારણ કર્યા છે. તે પરમાત્મા તું ને મારી સ્ત્રી તેને સૂર્યનાં કિરણની પેઠે પ્રજા આપી સુશોભિત કરે. ૫૩.

ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, ઘોં, પ્રકાશ, પૃથ્વી, માતાસ્થિ, વાયુ, પ્રાણ તથા અપાન, ભગ, ભગવાન, વ્યાન તથા ઉદાન, વૃહસ્પતિ, ઈશ્વર, મરુત, વાયુ, વાહ, વેદ, સોમ, સુલદ, ઈશ્વર.

એ સૌ આમારી નારીને પ્રજાઆપી વધારો. ૫૪. હું આ સ્ત્રીમાં પ્રતિષ્ઠા થાઉં છું અને આ સ્ત્રીનું રૂપ મારામાં પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તે અમે બંનેના મનથી એક આત્મા પ્રમાણે જોઈએ તથા કુળથી વૃદ્ધિ કરીએ. આ સ્ત્રીને છોડીને મનથી કે ચોરીથી પરસ્ત્રીગમન નહિ કરું તથા સ્ત્રી પણ મનથી બીજા પુરૂષ સાથે વ્યભિચાર કરી નહિ કરું. તેથી વ્યભિચાર જન્મદોષરૂપ પા-શને વશણ ભગવાન છોડાવી દે. ૫૭-૩-૪નાં અર્થ આવી ગયા છે.

આ નર ! મનુષ્ય ! તથા ગાન્ધર્વ ગાન કરવાવાળા 'અપ્સરસઃ' દેવી વિદ્વાન સ્ત્રી, ને મયિ પત્ની વનાદિમાં રહેનારી તે સૌ મારાં વચન સાંભળો. હું એનો પતિ તથા એ મારી સ્ત્રી, તથા સ્ત્રી કહે કે એ મારો પતિ હું એની સ્ત્રી એવી રીતે અમે બંને સ્ત્રીપતિ ભાવ પામ્યા છીએ. એ આ સ્ત્રી તથા મારે માટે સુખરૂપ થાઓ. તથા અમે ને પ્રેમિ પરણીયત તેમને કોઈ દિવસ

કરવાવાળો ન થાય એટલે અમોને સૌ સુખદાયક થાઓ. હું પતિ તથા હું સ્ત્રી ખંતે પતિત્વ તથા સ્ત્રીત્વ પામ્યા છીએ. પરમાત્માની આજ્ઞા જે વેદ તેથી પ્રકાશ કરીએ છીએ કે શાંતદષ્ટિથી તથા મિત્રતાથી ઘરસંબંધી કામોમાં અમે ખંતે બંધાએલાં રહીએ. વિશ્વરૂપ જે સુખ છે તે સુખ પતિઓનું સવિતા પરમેશ્વર મને આપો. આ કલ્યાણકારી મારી જે સ્ત્રી તે મારાથી ગુપ્ત કામ કદી કરે નહિ તથા એ સ્ત્રીને ગૃહસ્થાશ્રમના કામોનો ઉપદેશ ધાતા જે પરમેશ્વર તોણું કરવો.

અર્થમાદિ પરમેશ્વરના ગુણ પ્રજ્ઞની વૃદ્ધિ આ સ્ત્રીને કરો ૧૩. જે પ્રસન્નદષ્ટિ, પતિની સેવા કરવાવાળી સુખરૂપ. ૫૭. કલ્યાણકારક, નિધિવત્, ગૃહકૃત્યના કામોમાં સમજવાળી, વિદ્વાન, વિચાર કરવાવાળી, સ્ત્રી હોય તેનો તેવાજ ગુણવાળા પુરૂષ સાથે વિવાહ થાય. પ્રોત્સ રીતે નહિ.

‘ગાર્હપત્ય’ (ગૃહસ્થાશ્રમ) સેવન કરો. ૧૮

‘ઉત્તિષ્ઠેત ઇતિ’ એ નિયોગ વિષેના મંત્ર છે. ૧૯.

સ્ત્રી એવી જોઈએ કે સૌ દુઃખ તારવાવાળી ઘરકામમાં નિષ્કરૂપ, ધાણી તથા સાસુ તથા સસરાને સુખ આપવાવાળી એવી સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરાવીને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવો. ૨૬. આ સ્ત્રી, સાસરીઆને માટે સદા તું સુખકારક થા. ધાણીપર એટલે સૌ મતુલ્યને અતિહિતકારક તથા તેઓની પુષ્ટિને માટે હિત કરવાવાળી થા. ૨૭. આ સ્ત્રીને સૌ પ્રત્યાદિ ગૃહસ્થ સૌભાગ્યનું સુખ આપો તથા દુર્ભાગ્યથી દુર રાખે—એટલે સદા સુખી રાખે. ૨૮. જે જીવાન સ્ત્રી દુષ્ટ હોય, અથવા વૃદ્ધ હોય ને દુષ્ટ હોય, આ સ્ત્રીને છોડીને દુર રહે. એટલે આ સ્ત્રીને દુષ્ટનો સંગ ન કરવા દે. પુરૂષને પણ દુષ્ટ સ્ત્રીના સંગ ન થવા દેવો. ૨૯. સુવાર્ણમય ચિત્ર રથમાં બેસાડીને સ્ત્રીને ઘરમાં લઈ આવવી. ૩૦ હે સ્ત્રી તું ઉદાર મનની થઈને પ્રજા વાસ્તે પ્રજેત્પત્તિ કર્યા કર તથા ધાણીનું સુખ કર. જેમ સૂર્યનાં કિરણ સૂર્યની સાથે હ્રમેશાં પ્રકાશમાન હોય છે તેમ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન, સુવિચાર, સત્સંગ, સુવિદ્યા, ઉત્તમ ચરણ તથા પરમેશ્વરની ભક્તિમાં જગૃત રહે. એટલે વ્યભિચારી કામ ન કરે. વિદ્વાન સ્ત્રીને વિદ્વાન પુરૂષ પત્નીભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે તથા શરીરથી હસ્તગૃહ્યાદિ શરીરનો સ્પર્શ કરે છે. હે સ્ત્રી, વિશ્વરૂપ વિશ્વના સર્વ સુખખંતે પતિની સાથે પ્રાપ્ત થા તથા શ્રેષ્ઠ પ્રજાવાળી થા. ૩૨. ગંધર્વ જે પરમાત્મા તેને મનથી અમે નગસ્કાર કરીએ છીએ તથા તેમાં ક્રોધને તથા દ્વેષને પણ નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે ‘વિશ્વાસો’ અક્ષવેદ કરીને તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ કે તેથી વ્યભિચારી સ્ત્રીથી દુર રહું તથા હે સ્ત્રી તું પણ તેવી દુષ્ટ સ્ત્રી તથા પુરૂષથી દુર રહે. ૩૫. આ સ્ત્રી, આ પતિ તમારાં સર્વ પુરૂષાર્થથી રાજ્યદિધન ઇશ્વર યુક્ત થાઓ. પરમાત્મા દેવ તમારી પ્રાર્થનાથી સદા સહાયકારક થાઓ. તમારા લ્લય કમળમાં સદા પ્રકાશ થાઓ. હે પરમાત્મા ગંધર્વ જે પૃથ્વી આદિના ધારણ કર્તા તેને અમારા ભાવથી અમે સ્વિકાર કરીએ તથા પરમ શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત હોય તથા આયુષ્યની પરમ સીમા જે ૪૦૦ વરસ તે આયુ પ્રાપ્ત હો. ૩૬. હે સ્ત્રી તથા પુરૂષ તમે પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને માખાપ થાઓ. મારા તથા પિતાનાં શરીર જેવા વીર્યવડે તથા ધર્મથી ઉત્પન્ન થયાં છે તેવા સ્ત્રીના આકરોહ કરીને પ્રજાને મળે તથા પુરૂષાતનથી પુષ્ટિકારક થન મળે. તથા સર્વ ઋતુમાં

યથાયોગ્ય પુરૂષાર્થ કરે. ૩૭-૩૮-૩૯મા મંત્રમાં વીર્ય સ્થાપન ક્રિયા છે તથા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના છે કે સ્ત્રી પુરૂષનું આયુરદા લાંબું થાઓ. ૪૦. સ્ત્રી પુરૂષ બંને પ્રજનની ઉત્પત્તિની વિધાને મુખે ખરાબર બનેલું. તથા 'હસામુદૈ' નિત્ય પરમેશ્વર પ્રસન્નતામાં આનંદમાં રહે. સ્ત્રીની પબ્જ એટલે સત્કાર પુરૂષે કરવો તથા પુરૂષની સ્ત્રીએ કરવી. એટલે પરસ્પર એકબીજાએ સત્કૃત થઈને આનંદમાં રહેવું. 'મુગૂ' એટલે શ્રેષ્ઠ ચાલ, સુશીલતા, સદગુણ, સત્સંગાદિ, પ્રચારમાં તથા તેનાં શ્રદ્ધામાં સદા તૈયાર રહેવું. છોકરાંછીયાંને સુશિક્ષીત કરવાં. 'મુગૃહૌ' ઘર, અન્ન, વસ્ત્ર, માર્ગ, યાન, વાસણુકશાણ વગેરેની સંભાળ રાખવી તથા સાફ રાખવાં તથા સદા મુખી રહેવું. ૪૩. જે માર્ગ (મિયતમ-તનુ) શરીર તે વીર્યાદિ ધાતુ તથા વસ્ત્રાથી અત્યંત શોભાયુક્ત રહે તથા અમે બંને કદી રીસવાળા ન રહીએ. ૫૦ મારી સ્ત્રી ઉત્તમ વસ્ત્ર ધારણ કરે તે મને મુખરૂપ થાય. ૫૧. 'ઉશતી' પતિને મળવાની ઇચ્છાથી પિતાને ઘેરથી નીકળી પતિને ઘેર જાય તથા પતિની સાથે દીક્ષાયુક્ત થાય તેથી પરપુરૂષની ઇચ્છા કરે નહિ. 'બૃહસ્પતિ' પરમાત્માએ પૃથ્વી આદિ લોકોમાં જે વિદ્યા, તેજ, ભગ (એશ્વર્ય) યશ, કીર્તિ પયદુગ્ધાદિ ઉત્તમ રસ પેદા કરેલો છે તે સર્વ આ સ્ત્રીને મળો તથા તે ગૃહાશ્રમનું મૂળ છે. પરથી ૫૮. આ પરણેલી સ્ત્રી કહે છે કે મારો પતિ દીર્ઘાયુ લાંબી આયુરદા ભોગવે. એટલે સો વર્ષની ઉંમર મુધી જીવે. ૬૩. આ ઈન્દ્ર પરમાત્મા આ સ્ત્રી પુરૂષ બંનેને પ્રેરણા કર-કે જેવાં સારસસારસી પ્રસન્ન રહે છે તેવા એ સ્ત્રી પુરૂષ પરસ્પર પ્રસન્ન રહે તથા પ્રજાવાન થાય તથા મુખી રહી લાંબુ આયુરદા ભોગવે. ૬૪. આ સ્ત્રી તથા પુરૂષ તમારાં લગ્ન કરીએ. પૃથ્વીના રસથી સંપૂર્ણ તમને બાંધી દઉં છું તથા ઔષધિના રસથી પૂરેપૂરા બાંધું છું. તેમજ પ્રજા તથા ધનની સાથે બંધન કરું છું કે તેથી તમે સહબંધન થઈને ગૃહાશ્રમરૂપ યજ્ઞનું ખરોબર સેવન કરો. હું-જે પરમેશ્વર તેની એ આજ્ઞા છે તે તમારે ખરોબર પાળવી. ૬૭. જે વિવાહથી પુત્ર જન્માદિની ઇચ્છા કરે છે તે પુત્રવાળા થઈને સુદાનયુક્ત તથા નાકાદિસાધનયુક્ત થાય છે તેઓ અત્યંત ભય વખતે ઇચ્છા કરે છે કે અમે લોક મોટા યુદ્ધને વાસ્તે ભગા થયા છઈએ, તેમજ સ્ત્રી પુરૂષ પણ સદા ભગાં રહે છે. ૭૨. જે પિતરજ્ઞાની લોક સ્ત્રીની પરીક્ષા કરી આ લગ્ન પાર પાડે તે આ સ્ત્રીને પ્રજાવાન કરી મુખ આપો. ૭૩. સ્ત્રી જેમ દારીએ બંધાય છે તેમ પૂર્વ લગ્નથી બંધાઈ છે. તેમ પુરૂષ પણ સ્ત્રીની સાથે બંધાયેલો થાય છે. પુરૂષ તેણીને સર્વ મુખ આપે તથા સ્ત્રી પુરૂષને પ્રજેત્પત્તિનું મુખ આપે અને આનંદમાં સર્વ રહે તથા અત્યંત ખારીક વિચાર એ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થાઓ. વિવિધ મુખથી, શ્રેષ્ઠ ગુણોથી, ઉત્તમ પ્રજાથી પ્રકાશીત થાઓ તથા કામક્રોધાદિ જીતવાવાળાં સ્ત્રી પુરૂષ બંને થાઓ. ૭૪. આ સ્ત્રી તને પ્રકાશીત બોધવાળો, ઉત્તમ ગૃહાશ્રમવાળો, વિદ્યાયુક્ત, દીર્ઘાયુ, ગૃહાશ્રમવાળો ગૃહપત્નીનાં જે જે કામ તે તે કરો, તેમજ પુરૂષે પણ તેવાજ થવું. તમને બંનેને (સવિતા) જગત્ ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન દીર્ઘાયુ કરો તથા સદા મુખી કરો. ૭૫. એ રીતે બીજી અનુવાક ૨૯મો પ્રપાઠ. ૧૪મો કાણ્ડ સમાપ્ત.

સૌનક ગૃહ્યસૂત્રમાં વિશેષ નથી.

સર્વ સૂત્રો તથા મત્રોના ભાવાર્થ એ છે કે સ્ત્રી પુરૂષે પરસ્પર સ્નેહભાવ, પ્રીતિ, આનંદ,

શરીરની પુષ્ટિ, નિરોગીપણું, સુખ, તથા સંતાન સુરૂપ સુશિક્ષીત, સભ્ય શરીરખળ તથા બુદ્ધિ-
ખળ યુક્ત રાખવા. શૌર્ય, ધૈર્ય, સુભાષણ, વિદ્યાદિ સહિત થવું. સારાંશ સંસારમાં સદ્ગુણી
પોતે તથા સંતાનોને કરી આનંદમાં રહેવું. વળી મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

સંતુષ્ટોભાર્યયામર્તા માર્યા તથૈ વચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવં ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરૂષ તથા પુરૂષથી સ્ત્રી સદા સંતુષ્ટ રહે છે તે કુળમાં સદા
સુખ વસે છે.

इति त्रयोदशः संस्कारः विवाह विधिः समाप्तः

भाग २ जो.

प्रकरण १४ मुं.

गृहाश्रम संस्कार.

ગૃહાશ્રમ=ગૃહ+ આશ્રમ=ગૃહ=ઘર× આશ્રમ એટલે સ્થાન-આશરો. તે ગૃહાશ્રમ
એટલે સંસારીપણું રાખી રહેવું. સાધુપણું અતિથિપણું નહિ. તે વિષે આશ્વલાયન ગૃહસૂત્ર-
નું પ્રમાણ.

हौम्यंच मांस वर्जम् ॥ ६ ॥ अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्याय स्वाहेति
प्रातस्तु पूर्णां द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ॥ अथ पार्वणस्थालीपाकः ॥ १ ॥ शृतानि
हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य वह्निंष्या साद्येधमभिघार्याऽयन्त इध्म आत्मा जात-
वेद स्तेने ध्यस्व वर्द्धस्व चेद्ध वर्द्धय चास्मान् प्रजाया पशुभिर्वह्म वर्चसेना-
न्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥ तूष्णीमा घ्राणावाघार्याज्य भागो जुहुया-
दग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥ यदस्य कर्मणोऽत्यरीरि च यद्वा-
न्यून मिहाकरं ॥ आग्निप्लुत्स्विष्टकृत् विद्यात् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ।
अग्नये स्विष्टकृते सुहुत हुते सर्वं प्रायश्चित्ता हुतीनां कामानां समर्द्धयित्रे
सर्वान्नः कामान् त्समर्द्धय स्वाहा इति ॥ २२ ॥

સંક્ષેપે અર્થ:—પ્રાત્કાલ્યાદિ દિને અગ્નિહોત્રાદિ વિધાનથી હોમ કરવો. કર્મ કાંડી પ્રાતઃ
'સૂર્યાયસ્વાહા' સાથે 'અગ્નયે સ્વાહા' બેઉ વખત મુંગા મુંગા આહુતિ આપવી. ૬-૮ પૂનેમે
પહેલાં વિધાનપૂર્વક પકવાન કરી હોમ કરવો. સારી પેઠે હોમના પદાર્થોને સીંછવી હોમ કરવો.
૧૦ ॥ વ્રતવેદ પરમાત્મા સમિધ પ્રમાણે અગ્નિ હોત્રોને જ્ઞાનથી પ્રદિપ્ત કરીને વધારે. અગ્નિ

એના સંક્ષેપે અર્થઃ—સવારે નિત્ય શ્રેષ્ઠ પદાર્થો મેળવી તેનું ધ્યાન કરવું. અત્યંત પુરુષાર્થથી ઉત્તમ વસ્તુ લેવી. તેથી પ્રજનને ઉત્તમ વસ્તુ, ધન આપરદા તથા પુષ્ટિ મળે તેવારે પુરુષ તથા પુરુષાર્થી ગૃહસ્થ કહેવાય છે. ૧. સારી ચાલ એટલે વિનયપૂર્વકતાયુક્ત સદા ગૃહસ્થ હોય શ્રેષ્ઠ સુવાર્ણાદિ ધાતુવાળો, પશ્વાદિ પશુવાળો ગૃહસ્થ હોય તથા પરમાત્મા તેને મોટા આચારદાવાળો કરે છે. તે જોતોદ્રિય પુરુષ તે ગૃહસ્થાશ્રમી કહેવાય છે. ૨. અન્નાદિ પદાર્થોથી યુક્ત હોય, ગૃહસ્થે સદા ઉત્તમ પદાર્થોના સંગ્રહ કરવો જોઈએ છે. ૩. જે સત્યધર્મ પરમેશ્વરની આજ્ઞા તથા તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના તથા ઉપાસનામાં તત્પર હોય તે ગૃહસ્થને માટે સર્વ સારા પદાર્થો ઇશ્વરે નિર્માણ કર્યા છે. ૪. જે પૂર્વોક્ત રીતે સદાચારે રહે છે તે ગૃહસ્થે સઘળા સારા પદાર્થો તેને ઇશ્વરકૃપાથી સમર્પણ થયા છે, પણ પુરુષાર્થીને આપે છે. આ પશુને તે આપતો નથી. ૫. જે વિદ્વાન ધર્માત્મા છે તેને સત્પુરુષાર્થથી સંસારમાં જે આશ્ચર્યકારક તથા ઉત્તમ પદાર્થો છે તે મળે છે તથા સુખ મળે છે. જેમ સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે તેમ તે સંસારમાં સર્વ સદગુણ તથા સુખોથી પ્રકાશીત હો. તથા ‘અમૃત’ (મોક્ષ) તથા સપૂર્ણ આચારદા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. દૂષ્ટતા વિષયીને તે નહિ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રકરણ ૧૫મું.

વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમ-સંસ્કાર.

વાનપ્રસ્થ=વનમાં રહેવું.

સંન્યસ્થઃ—સંન્યાસી થઈ રહેવું-સંસાર તજી રહેવું. ‘સ’=૩૬૧ રીતે ‘ની’ તજીને રહેવું-સ્થિર રહેવું.

એ વિષે શતપથમાં બ્રાહ્મણનું પ્રમાણ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમં સમાપ્ય ગૃહી મવેદૃહિ મૂત્વાવનીપવે-

દ્વનિ મૂત્વા પ્રવ્રજેત્, ઇતિ શતપથ બ્રાહ્મણાદિ પ્રમાણાનિ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરીને ખરોખર રીતે ગૃહસ્થ થાય, ગૃહસ્થ થઈ વનસ્થ થાય અને વનસ્થ થઈને સંન્યસ્ત થવું. એ વિષે મનુનું પ્રમાણ.

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः । वने वसेत् तु नियतो यथा

वह्निजितेन्द्रियः ॥ १ ॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपालितमात्मनः अपत्यस्त्रैव

चा पत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥ संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परि-

च्छदम् ॥ ૩ ॥ पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । मुन्यन्ने विवि-

धे मेधेः शाकं मूल फलेन वा एतान्येव महा यज्ञान् निर्वપે द्वિધિपूर्वકम्

॥ ૪ ॥ वसीत चर्मचौरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा ॥ जटा श्र विभृयान्नि-

ત્યં શમશ્ચ લોભ નશ્ચાનિ ચ ॥ ૧ ॥ સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યા દ્વાન્તો મૈત્રઃ
 સમાહિતઃ ॥ દાતા નિત્યમના દાતા સર્વં ભૂતાનુ કમ્પકઃ ॥ ૬ ॥ ગ્રામાનાદ્યત્ય
 વાર્શ્નાયાદષ્ટો ગ્રામાન વને વસન્ ॥ પ્રતિગૃહ્ય પુટેતૈવ પાણિના શકલેન વા ॥ ૭ ॥
 ણ્તાશ્ચાન્યાશ્ચ સેવેત દીક્ષા વિપ્રો વને વસન્ ॥ ત્રિવિદ્યાશ્ચોપનિવદ્ધી રાત્મસંસિ-
 દ્ધયે શ્રુતીઃ ॥ ૮ ॥ મનુઃ

અર્થઃ—પૂવોક્ત પ્રકારે ગૃહાશ્રમમાં વાસ કરી તથા તે સંબંધી કર્મ ખરેખર કરી તે નિ-
 શ્ચિતપ્રુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોને છતી વનમાં વાસ કરવો. ૧. ન્યારે શરીરનું ખજ કમી થાય,
 ધોળા વાળ આવે, ચામડી દીલી થાય તથા પુત્રને પુત્ર થાય ત્યારે ગૃહસ્થે વનાશ્રમ કરવો. ૨.
 ગામના સર્વ પદાર્થો છોડી દેવા તથા પુત્રોમાં સ્ત્રી રાખવી તથા સાથે આવવાની મરજી હોય તો
 રાખવી. ૩. વનનાં કંદ, મૂળ, ફળ, પત્ર, પુષ્પ, શાક તથા શ્યામકાદિ ખુનિ અન્ન એ વડે પંચ
 મહાયજ્ઞ તથા આહાર કરવો. ૪. મૃગચર્મ અગર વઢકલ (છાતનું વસ્ત્ર) પેઢેરવાં—ઓઢવાં, પં-
 ચદેશ રાખવા તથા સાંને સ્નાન કરવું. ૫. 'સ્નાધાય' પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના તથા ઉપા-
 સના કરવી ભાણુવું, ભણાવવું તથા શાસ્ત્રના તત્ત્વવિચારમાં નિત્ય રહેવું. મનને છતે તથા
 નિર્વેશ થઈ સર્વ સાથે વર્તે, જે કાંઈ પોતાનું સામર્થ્ય તે પ્રમાણે દાન આપે, પણ પોતે બીજા
 પાસેથી વિદ્યા તથા જ્ઞાન વગર કાંઈ પણ ન લે. ૬. ન્યારે અતિ થાકેલું શરીર થઈ જાય ત્યારે
 ગામમાંથી આડ ડોળીઆ માત્ર લઈ આવું. એવી એવી દીક્ષાઓનાં વનમાં એકાંતવાસમાં ઉપ-
 નિષ્ઠ્ય તથા વેદોની શ્રુતિજ્ઞાન એઓનું નિત્ય મનન કરવું. તેથી સર્વ પદાર્થોનું તથા સાક્ષાત
 પરમેશ્વરનું ખરેખર જ્ઞાન થાય. ૮. સન્યાસ લેવાના ત્રણ સમય છે. એક તો અનુક્રમે ત્રણ
 આશ્રમ કરીને સન્યાસાશ્રમ લે. બીજા બે કાલ આ પ્રમાણે.

યદહરેવ વિરજેત તદહરેવ પ્રવ્રજેદ્વનાદ્યાગૃહાદ્યા ॥ ૧ ॥ બ્રહ્મચર્યા દેવ પ્રવ્ર-

જેત । વ્રાહ્મણશ્રુતિઃ

અર્થઃ—જે દહાડે સત્ય વિરકત તથા છતેંદ્રિય તથા ખરેખર જ્ઞાન થાય ત્યારે તથા
 જ્ઞાનપ્રસ્થાશ્રમ થયા પછી અથવા ગૃહાશ્રમ પછી પણ સન્યાસ લેવાના વખત છે. 'ત્રીલું' મત
 એ છે કે ખરેખર વૈરાગ્યાદિ ગુણ આવે તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી પણ સન્યાસ લેવાય છે. મત-
 લબ એ જે છતેંદ્રિય તથા વિદ્યા જ્ઞાનકર્મવ્યા કર્મવ્યજ્ઞાન ખરેખર થાય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પ-
 છી તરતજ સન્યાસ લેવાય છે. સન્યાસમાં પૂર્ણાશ્રમનાં યત્સપવિન શિષ્યા એ ચિન્હો કાઢી નાંખવા,
 એ વિધે બ્રાહ્મણશ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં તસ્યાં સર્વં વેદસં હુત્વા વ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેત.

પ્રજ્ઞપતિ જે પરમેશ્વર તેને વાસ્તે ઇષ્ટ જે હોય વિધાન, તે કરીને તેમાં સર્વ 'વેદસ' જે
 યજ્ઞોપવીતાદિ પૂર્ણાશ્રમનાં ચિન્હ તે નાંખી 'પરિપ્રાટ' થવું. તથા મનુઃમતે.

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં સર્વં વેદસં દક્ષિણામ્ ॥ આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય

વ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્વહાન્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મપતિની ઇષ્ટિમાં યજ્ઞોપવીતાદિ દક્ષણામાં આપી દેવાં, તથા પૂર્વાશ્રમ સંબંધી ત્રણ અગ્નિ તે આત્મામાં સમારોપણ કરીને ગૃહ્યશ્રમમાં પણ સત્યસ્ત લેવાય છે. વળી ‘હાન્દો-અપોનિપદિ’ ॥ કહ્યું છે કે

તપઃ શ્રદ્ધે ચે હ્યપવસન્ત્યરણ્યે શાન્તા વિદ્વાંસો મૈક્ષચર્યા ચરન્તઃ । સૂર્યદ્વારેણ
તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રામૃતઃ સપુરુષો હ્યવ્યયાત્મા ॥ ૧ ॥ પરીશ્ય લોકાન્
કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ॥ તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સદ્ગુરુમેવા-
ભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૨ ॥ ઇતિ મુષ્ટકોપનિપદિ ॥
ત્રયોધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનંદાનમિતિ પ્રથમસ્તપ એવ દ્વિતીયો વ્રહ્મચર્યાચા-
ર્યકુલગ્રાસી તૃતીયોત્યન્તમાત્માનમાચાર્ય કુલેવ સાદન્સર્વે એતેપુણ્ય લોકાભવન્તિ
વ્રહ્મસર્ઘ. સ્થોઽમૃત્વમેતિ ॥

અર્થઃ—તપ, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ જે પુરૂષ અરણ્ય (એકાંત) વાસમાં તપશ્ચર્યાની ઉપાસના વિચારથી કરે છે તથા શાંત, વિદ્યાવાન, લિક્ષાચાર કરનારો સન્યાસી થાય છે તથા તે વિરજ શુદ્ધાત્મા થઈ સૂર્યદ્વારે યાને બ્રાહ્મદ્વારે અપિનાશી પૂર્ણ સર્વ વ્યાપક ‘અમૃતસ્વરૂપ’ (મરણ વગ્ન રહિત) પરમાત્માને મળે છે, ખીન્ને નહિ. ૧. સૌલોકના મુખ દુષ્પ કર્મોથી પ્રાપ્ય જે અનિ-ત્ય તે જોઈને ‘પ્રાણાણુ=પ્રણવિત’ જે સન્યાસી તે નિર્વેદ એટલે ‘વિવિક્ત’ ભુદો બની જાય છે. કેમકે ‘અકૃત’ સ્વયંભૂ જે પરમાત્મા તે કર્મોથી મળતો નથી એટલે દુષ્પ કર્મોથી મળતો નથી તેથી પરમાત્માના વિજ્ઞાન માટે વેદાદિમાં પૂર્ણ પંડિત પ્રભનિષ્ઠગૃહ, સત્યોપદેશી, જે સન્યા-સી તેની પાસે સંસારી સર્વ લોક એવું દાતાણુ જેવું પણ લઈ જાય તથા તે સંન્યાસી નિષ્કપટી, નિર્લોભ, નિષ્પક્ષપાત થઈ સર્વ તે સત્યોપદેશ કરે. ૨.

ધર્મસ્કન્ધ ૩ છે. એક યજ્ઞ, ખીન્ને અધ્યયન, ત્રીજો દાન. એમાંથી પેટેલો તપ, ખીન્ને ચર્યાશ્રમ (ગૃહકુલમાં વાસ કરી અધ્યયન) તથા ત્રીજો આચાર્ય કુળમાં રહીને આત્માનો સત્ય વિચાર એટલે પ્રભચર્ય, ગૃહસ્થતા, તથા વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ ધર્મ થવાથી પુણ્યાત્મા થવાય છે. એટલે પુણ્યજન્માત્મા થાય છે. એથી પ્રભસંસ્થ, જે સન્યાસી તે મોક્ષ પામી સર્વ બંધનથી છૂટી પરમાત્મા મળે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

નાવિતરતો દુશ્વરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિતઃ ॥ નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાને
નેન મામુયાત્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ કઠવલ્યાં ॥

જે પુરૂષ જ્ઞાનવાન, વિદ્વાન છતાં દુષ્ટ કર્મ બ્યાંસૂધી ન છોડે, શાંતિ નહિ પામે, જીતેન્દ્રિય ન થઈ શકે તથા મન તથા આત્માને શુદ્ધ નહિ કરે ત્યાંસધી પરમાત્માને કદી નહિ પામે ॥૧॥

તમેત વેદાનુવચનેન વિદિષન્તિ । વ્રહ્મચર્યેણ તપસા શ્રદ્ધયા યજ્ઞેનાશકેન ચૈત-
મેવ વિદિત્વા મુનિર્ભવત્યેત્ મેન પ્રવ્રાજિનો લોકમીપ્સન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ ॥ એત

કર્મભિઃ ॥ તપશ્ચરણે શ્રોત્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્ પદમ્ ॥ ૮ ॥ પ્રિયેષુ સ્વેષુ
સુકૃત માપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતં । વિમૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્મભ્યેતિ સનાતનમ્
॥ ૯ ॥ દષ્ટિપૂતં ન્યેત્પાદમ્ વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ॥ સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃ
પૂતં સમાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥ ચતુર્ભિરપિચૈવૈતૈર્નિત્યમાશ્રમિભિર્દ્વિજેઃ ॥ દશ લક્ષણ-
કો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૧ ॥ ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિ-
યાનિગ્રહઃ ॥ ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥ દશ લક્ષ-
ણાનિ ધર્મસ્ય ચ વિપ્રાઃ સમધિયતે ॥ અવિત્ય ચાનુવત્તેતે તે યાન્તિ પરમાં
ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—મનુજું આણું છે કે સન્યાસીએ માથાના વાળ, મૂછ, દાઢી બોડાવવાં. પાત્ર,
દંડ તથા કસુંબાના (ગેરનો) રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરી ફરવું. જીતેન્દ્રિય થવું. સર્વ જગતના પ્રાણી
સાથે નિવૈર થઈ. ૧ ઇન્દ્રિયા જીતવી, રાગદ્વેષ છોડવો તેણે કરી સન્યાસી મોક્ષ પામે છે. ૨.
દોષ આરોપવાન કોઈ હોય તોપણ તેઓના આશ્રમ (ધર્મ) છોડવો નહિં. પક્ષપાત તજી સર્વ
સાથે વર્તવું એ તેનો ધર્મ છે. બ્રાહ્મલિંગ (કાયાનું વસ્ત્ર) દંડ, ધારણ તથા તિલક એ ધર્મના
કારણ નથી. ૩. કેમકે નિર્મળી વૃક્ષના ફળ બેકે પાણીની શુદ્ધિ કરે છે. પણ બ્યારે તેને વા-
ટીને જળમાં નાંખે ત્યારેજ જળ શુદ્ધિ થાય છે. તેનું નામજ લીધાથી જળ શુદ્ધ થતું નથી.
એના સાર એ છે કે ઉત્તમ કામનાં આચરણ કરેથી ઉત્તમ છે. નામ માત્રથી કંઈ થતું નથી.
૪. પેટમાંના વાયુને નાકદારે બળે કરી દાઢી દમ યથાશક્તિ ઘૂંટી હળવે હળવે દૂદમ લેવો અને
એ પ્રમાણે કાઢી વળી લેવો. એ પ્રમાણે કરવાની ટેવ પાડી મનને રાગદ્વેષથી મુક્ત કરવું તથા
ચિત્તની ધારણાથી મનની મલિનતા છોડી દેવી. ‘પ્રત્યાહાર જિતેન્દ્રિયતા’થી રાગદ્વેષ છોડી દઈને
ધ્યાનથી હર્ષ, શોક આદિ દોષો દુર કરવા. ૫. નાના મોટા પદાર્થોમાં પરમાત્માની વ્યાપ્તિ છે. એ
જાણીતા પોતાનામાંના પરમાત્માની વ્યાપ્તિનું ધ્યાન ધરી સાક્ષાત કરવું તેનું નામ “સમ્યક્દર્શન” છે.
એ સમ્યક્દર્શન પુખ્ત જે સન્યાસી લે, પાપકર્મમાં ફસી પડતો નથી તથા જે તે રહિતપાપકર્મમાં
ફસી પડે છે તે ઉપરથી જ્ઞાન સંન્યાસીનો આધકાર નથી. ૭. અહિંસા, દુષ્ટ વિષયોથી દુર ર-
હેવું. વેદાક્ત સારાં સારાં કર્મ કરવાં. પ્રાણાયામાદિ યોગાભ્યાસવડે સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
મોક્ષપદને સન્યાસી લોકો સિદ્ધ કરે છે. ૮. પ્રિય જે ધર્માત્મા સેવક તથા અપ્રિય જે દુષ્ટાત્મા
તેઓમાં પુણ્ય તથા પાપ છોડી ધ્યાનયોગ વડે સનાતન જે બ્રહ્મ તેને જઈ મળે છે. દષ્ટિએ
જોઈને ચાલવું, ગાળેલું પાણી પીવું, સત્ય બોલવું યા તે ઉપદેશ કરવો. મનમાં વિચારીને
આચરણ કરવું. ચારે આશ્રમી એટલે બ્રહ્મચારી, ગૃહાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસી એઓ-
એ સત્યનું અનુષ્ઠાન કરવું તથા અસત્યનો ત્યાગ કરવો તેનાં દશ લક્ષણ છે. ૧૧. ‘અહિંસા’
વૈરભાવ ન રાખવો. ધૃતિ=ધીરજ, ક્ષમા=હરખ, શોક, હાની, લાભ, નિંદા, સ્તુતિ, સુધા,
તૃષ્ણા, સુખ, દુઃખ એઓ, સહનશીલતા. દમ=મનને અધર્મમાં નહિ જવા દેવું, અસ્તેય=ચો-
રીના ત્યાગ, શૌચ=શુદ્ધિ-યોગ્યપાઈ. ધી=સત્સંગ, સદિયાર, ઇન્દ્રિયા બંધ કરવી-શુદ્ધિ વ-

પ્રાપ્ત્ય તે પરમેશ્વર તેમાં સંયુક્ત તથા ધીર જવાન થઈ સર્વ મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. ૫. વેદાંત જે વેદમાંનું જ્ઞાનપ્રદ તેમાં બરાબર મત્યાચાર તથા પરમાત્માનો નિશ્ચય કરી તથા સર્વ મનુષ્યાના હિતમાં મત્યોપદેશથી યતન કરી (તેનું) મન શુદ્ધ એવા સન્યાસી) તેમ મૃત્યુનાંદ આકાશમાં પ્રથમ લોકોને પ્રાપ્ત થઈ પરાન્તકાળ મરણાનંતરકાળ સર્વ દુઃખથી છૂટે છે. તથા પર્વમાન કાળમાં પણ મર્યાદા મળે છે. 'એક દૂતે' દુઃખવિહારક પરમા-મા મને ઉત્તમ કોમમાં વધાર, પુરુષાર્થનુકૂલ કર. તથા સત્વર્ધનનુકૂલ કર જે ધર્મનુકૂલ થઈને સર્વ પ્રાણી માત્ર મિત્રતા મધુ એટલે વેર ભાવ છોડી દઈને અતિ મેઘદષ્ટિથી મારા મિત્ર થાય હું પણ તેઓને પક્ષપાત છોડી દઈને સદયતાથી મિત્રભાવથી જોઉં. ૧. યાને પરમ્પર એક-એકનું હિત કરીએ, તથા ચા-ણીએ ૧૮. જે પુરુષ સર્વમાં પૂરો મોક્ષ આદિત્યસ્વરૂપ. ૨૫ પ્રકાશ, જ્ઞાન, મરણ, ક્રુધા, તૃષ્ણા, તથા અમિયા પ્રમાદિ દાગેથી સદાચ્છાદ્ય જેને હું જ્ઞાનું છું. તેનો સાક્ષાત્કાર બરાબર કરવો સર્વ માણસોને ઘટે છે. તેને જ્ઞાનથી જીવ મોક્ષ પામે છે બીજા કોઈ પ્રકારથી નહિ. એ ઉ-પરથી સન્યાસીએ પોતે મત્યે વર્તવું, ને બીજાને મત્યે વર્તવાનો ઉપદેશ કરવો.

એ રીતે વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ સંસ્કાર પૂર્ણ થયા.

પ્રકરણ ૧૬મું.

મૃતક સંસ્કાર.

મૃતકસંસ્કાર એટલે મૃત્યુ પામતા પછી જે વિધિ થાય છે તે: એને અતેષ્ટિ કહે છે. એ વિધે આશ્રદાયન મૃત્યુમૂલમાં હત્યું છે કે:—

મંસિયતે ભૂમિભાગં જ્વાનયેદક્ષિણપૂર્વસ્થાન્દિશિ દક્ષિણાપરમ્યાં વા ॥ ૬ ॥

દક્ષિણાત્રણં પ્રાદક્ષિણાનવગમિત્યેકે ॥ ૭ ॥ ચા વાનુદ્વાહુકઃ પુરુષન્નાવ-

દાયાર્મ ॥ ૮ ॥ મિતસ્ત્યાર્ક ॥ ૧૦ ૧ અમિત આકાશં શ્મશાનં ॥ ૧૧ ॥

વ્રહ્મલોપચિકમ્ ॥ ૧૨ ॥ કણ્ઠકિર્ણીરિણસ્તિવિનિ ચયોક્તં પુરસ્તાન્ ॥ ૧૩ ॥

યત્ર સર્વત્ર આપઃ પ્રત્યન્દેશ્ચેતદ્દાહનન્ય લક્ષણં શ્મશાનસ્ય ॥ ૧૪ ॥

કેશલોપશ્મશ્ચુનગ્ગાનીત્યુક્તં પુરસ્તાન્ ॥ ૧૫ ॥ દિગુલ્કં વર્હિગર્જ્યં ॥ ૧૬ ॥

દધન્યત્ર સર્પિરાનવન્ત્યે તન્ પિવ્યં પૃષ્ઠાર્જ્યં ॥ ૧૭ ॥ અથૈતાન્દિશમગ્રીઝ-

ચન્તિ ચક્ષપાત્રાણિ ચ ॥ ૧ ॥ અન્વજ્ઞં પ્રેતમયુજોઽમિયુનાઃ પ્રવયસઃ ॥ ૨ ॥

પીઠવક્રેગ ગોયુક્તેનેત્યેકે ॥ ૩ ॥ પ્રાપ્યેવં ભૂમિભાગં કર્ત્તોદકેન શમીશાસ્ત્રયા

ત્રિઃ પ્રમવ્યમાયત્નં પરિવ્રજન્ પ્રોક્ત્યપેતવીતવિનસર્પતાત્ ઇતિ ॥ ૧૦ ॥ તા

મુન્યાપયે દ્વેવઃ પતિસ્થાનીયોન્તેવાંભી જરદામો વો-દીર્વનાયમિજીવલોકમિતિ

॥ ૧૭ ॥ આમેતનવન્તિ પૃષ્ઠદાઙસ્ય પૂંચન્તિ ॥ ૧૬ ॥ સઘ્યં જાન્વાચ્ય-

એ ચારે મંત્રે ધીની ચાર આહુતિ આપવી, તથા પ્રેતની છાતીપર

સ્વર્ગીય લોકાય સ્વાહા

એ મંત્રે ધીની આહુતિ આપવી. ૨૬. પછી જે વિદ્વાન લોક તે પ્રેરણા કરે કે સૌ અગ્નિ ખાળો. જે અગ્નિહોત્રી હોય તેણે ચારે અગ્નિમાં 'આહવનાદિ' હોમ કરવો. ૧. જ્ય તેનું શરીર ખળવા લાગે ત્યારે સર્વ લોકે આશિર્વાદ દેવો કે પરમેશ્વરની કૃપાથી તથા સ્વધર્મ ગુણાનથી ઉત્તમ માર્ગે ઉત્તમ લોકમાં હે જીવ તું જા.

પારસ્કરાદિ ગૃહ્યસૂત્રમાં કંઈ વિશેષ નથી.

અથ વેદમન્ત્રાઃ ક્રમ ૦ અ ૦ ૭ અ ૦ ૬ વર્ગ ૨૦

સૂર્યં ચક્ષુર્ગચ્છતુ વાતમાત્મા દ્યાં ચ ગચ્છ પૃથિવીં ચ ધર્મણા। અપો વાં ગચ્છ
યદિ તત્ર તે હિતમોર્પધીપુ પ્રતિષ્ઠા શરીરિઃ ॥ ૩ ॥ અજો ભાગસ્તર્પમા તં
તપસ્વ તં તે શોચિસ્તપતુ તં તે અર્ચિઃ । યાસ્તે શિવાસ્તન્વો જાતવેદસ્તાર્મિ-
ર્વહેનં સુકૃતામુલોકં ॥ ૪ ॥ (વર્ગ ૨૧) ક્રવ્યાદમાર્ગિ પ્રહિણોમિ દૂરં યમ-
રાજો ગચ્છતુ રિપવાહઃ । હૈવાયામિતરો જાતવેદા દેવેભ્યો હવ્યં વંહતુ
પ્રજાનન્ ॥ ૫ ॥

ક્રમ ૦ અ ૦ ૭ અ ૦ ૭ વર્ગ ૧.

યન્નિયાનં ન્યયનં સંજ્ઞાનં યત્પરાયણં આવર્તનં નિર્વર્તનં યો ગોપા અપિતં હૃવે
॥ ૪ ॥ ય ઉદાનદ્ વ્યયનં ય ઉદાનદ્ પરાયણં ॥ આવર્તનં નિર્વર્તનમપિ ગોપા
નિર્વર્તતાં ॥ ૬ ॥ આ નિર્વર્તે નિર્વર્તય પુનર્નં દન્દ્ર ગાદેહિ । જીવાર્મિભુનજામહે
॥ ૬ ॥ પરિં વો વિશ્વતો દધ ડર્જા ઘૃતેન પયસા । યે દેવાઃ કે ચ યજ્ઞિ-
યાસ્તે રમ્યા સં સૃજંતુ નઃ ॥ ૭ ॥ (વર્ગ ૨) મદ્રં નો અર્પિ વાતયમનઃ
॥ ૧ ॥ અગ્નિમીલે મુજાં યર્વિષં શાસા મિત્રં દુર્ધરીતું । યસ્ય ધર્મન્ત્સ્વરેતીઃ
સપર્યન્તિ માતુરૂઘઃ ॥ ૨ ॥ અર્યો વિશાં ગાતુરેતિ પ્ર યદાનંદિવો અન્તાન્ ।
કવિરમ્રંદીદ્યાનઃ ॥ ૪ ॥ જુષદ્વ્યા માનુષસ્યોર્ધ્વસ્તસ્થાવૃમ્વા યજે । મિન્વન્ત્સ-
ક્ષં પુરં ઇતિ ॥ ૬ ॥ સાહેક્ષેમો હવિર્યજઃ શ્રુષ્ટીદસ્ય ગાતુરેતિ । અગ્નિદેવા-
વાશીમંતં ॥ ૬ ॥ (વર્ગ ૩) કૃણ્ણઃ શ્વેતોડકવો યામો અસ્ય વ્રજ્ઞ ક્રજ્જ
ઉત શોણો યશસ્વાન્ । હિરણ્યરૂપં જનિતા જજાન ॥ ૯ ॥ (ક્રમ ૦ અ ૦
૮ અ ૦ ૧ વર્ગ ૨૦) યત્તે યમં વૈવસ્વતં મનોજગામં દૂરકં । તત્ત આવ-

૫. 'ઓ આનિવર્ત:' સર્વ દુઃખથી છોડાવનાર પરમાત્મા આ જીવને તથા અમે સર્વને દુઃખથી છોડવ. ઓ ઇન્દ્ર અમને તથા આ જીવને ફરી શ્રેષ્ઠ ઇન્દ્ર તથા ભૂમિનું રાજ્ય દે. તથા તે સારા જીવનથી ભોગવીએ. ૬. ઓ પરમાત્મા આ જીવનું તું ધારણ કર. સારા ગુણ સાથે તથા પરદા કમચુક્ત કર તથા અમને પણ આનંદમાં રાખ. ૭. અમારા મનને સારા વેદેવારમાં ચલાવ, તેમજ આ જીવને પણ ૨ 'અર્થ' ઓ ઇશ્વર મળને કૃપાથી સુખી કર તથા આ જીવને પણ સ્વર્ગ સમિપનું સુખ દે. ૮ ઓ પરમાત્મા આ સમયથી આ જીવ ઉર્ધ્વા (ઉત્તમ સુખમાં રહે એવી કૃપા કર.) ૫. જે આ અંતેષ્ટિ યજ્ઞ તે એને સુખકારક થાય. ૬. 'યમ' જે વાયુ તેના લોક અંતરિક્ષ તે રાતે કૃષ્ણ દિવસે શ્વેત તથા સર્વ સમયે રક્ત હોય છે તે આ જીવને સુખદાયક પ્રકાશરૂપ થાઓ. જગતનો જનિતા પરમાત્મા તે આ જીવને સારો જન્મ આપે. ૯. ઓ જીવ, તારું મન 'યમ' જે વાયુ 'વૈવસ્વત' જે સૂર્યનું તેજ તેને પ્રાપ્ત થઈ દૂર ગયું. તેને ઇશ્વરની પ્રાર્થનાથી અમે લોક નિવૃત્ત કરીએ છીએ કે તેથી આ લોકમાં ઉત્તમ જન્મ ધરી સારું સ્થાન તથા સારું જીવન પામવા સમર્થ થાય છે. ૧. ઓ જીવ 'દિવ':=સૂર્યનો પ્રકાશ, પૃથ્વી તથા ભૂમિ તથા ચાર દિશા, સમુદ્ર, કિરાણ, જળ, ઓ 'ઉષ':=પ્રાતઃકામનો પ્રકાશ એઓને તારું મન પ્રાપ્ત થઈ દૂર ગયું તેને (પેહેલા પ્રમાણે) જન્મ=ચાલવા વાયુ વિશ્વપર-અપર-ભૂત ભવિષ્ય એ સર્વને તારું મન પ્રાપ્ત થઈ દૂર ગયું તેને અમે લોક નિવૃત્ત કરીએ છીએ. તે ઇશ્વર કૃપાથી ઉત્તમ સ્થાનમાં ઉત્તમ જન્મ લઈને આનંદમાં રહે. ૨-૩-૪-૫-૬-૭ ૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨. ઓ પરમાત્મા આ જીવને પાપથી દૂર રાખ તથા દુઃખ થવા ન દે તથા એનો જન્મ થાય ત્યાં વિદ્વાન લોકો એ જીવપર પ્રીતિ રાખે. જેને આપનું ન્યાય કારીત્વ મિત્રતા તથા સર્વોત્કૃષ્ટદિ ગુણ પ્રાપ્ત થઈ ગુણદેય નાશ કરવાવાળો થાય. ૧. ઓ વશણ, મિત્ર અર્થમાં પરમાત્મા આપની પ્રાર્થના ખરી બુદ્ધિથી કરીએ છીએ. જે આ જીવનું હિમેશ રક્ષણ કરે તથા પરમ સુખ આપ. ૨.

અથ યજુર્વેદ મન્ત્રાઃ અં ૧૯

અગ્રે જાતાન્ પ્રણુદા નઃ સપત્તાન્ પ્રત્યજાતાન્નુદ જાતવેદઃ ॥ અર્ધિનો ઘૃહિ^૧
સુમન્તા અહેંકુંતર્ત્વ સ્યામ શર્મ સ્ત્રિવસ્ત્રયડુઙ્ગો ॥ ૧ ॥ મહંસા જાતાન્પ્રણુદા
નઃ સપત્તાન્ પ્રત્ય જાતાન્ જાતવેદોનુદત્સ । અર્ધિનો ઘૃહિ સુમન્તરય માં નો
વય ઈ. સ્યામ પ્રણુદા નઃ સપત્તાન્ ॥ ૨ ॥ (યજુઃ અં ૩૯ ॥) સ્વાહા
પ્રાણેમ્યઃ સારિષતિકેમ્યઃ પૃથિવ્યે સ્વાહા અગ્નયે સ્વાહા ન્તરિક્ષાય સ્વાહા
વાયવે સ્વાહા દિવે સ્વાહા મૂર્ધાય સ્વાહા ॥ ૧ ॥ દિગ્મ્યઃ સ્વાહા ચન્દ્રાય
સ્વાહા નક્ષત્રેમ્યઃ સ્વાહા । અધ્યઃ સ્વાહા વર્સણાય સ્વાહા નામ્યૈ સ્વાહા
પુતાય સ્વાહા ॥ ૨ ॥ વાચે સ્વાહા વ્રાણાય સ્વાહા વ્રાણાય સ્વાહા વક્ત્રે
સ્વાહા વક્ત્રે સ્વાહા શ્રોત્રાય સ્વાહા શ્રોત્રાય સ્વાહા ॥ ૩ ॥ મનસુ કામમા

કેનિ વ્રાતઃ સુત્ય મેશીય । ૬૨૫ના ઠં. સ્વપમન્નૈઃ સુમોયશઃ શ્રીઃ શ્રેયતાં મયિ
 સ્વાહા ॥ ૪ ॥ મુજાપતિઃ મંત્રિપમાળઃ મંત્રાદ્ મન્ત્રપ્રતો વૈશ્વદેવઃ મં ઠં મુનો
 ધુર્મઃ પ્રવૃક્ત સ્વેજી ઉચ્ચન આશ્વિનઃ પ્રયસ્યા ત્રીયમાને પોષ્ણા વિધ્યન્દર્માન
 મારુતઃ ત્વચન ! મેત્રઃ શરેમિ મન્તાપ્યમાન વાયુવ્યો નિર્માળ આત્રેયો
 દૃપમાતો વાગ્યુતઃ ॥ ૫ ॥ સુવિતા પ્રથમે ડહેન્નગ્નિર્દિતોયે વાચુઃ સ્તૂતીય
 આદિત્યશ્ચતુર્થે ચન્દ્રમાઃ પચ્ચમ ક્રતુઃ પૃષ્ઠે મરુતઃ મપ્તમે વૃહસ્પતિઃ ૧૮૬મે ।
 મિત્રો નંતુમે વરુણ દશમ દન્દ્રે એકાદશે વિશ્વેદેવા દ્વાદશે ॥ ૬ ॥ ઉગ્રશ્ચ
 મિમશ્ચ ધ્વાન્તશ્ચ ધુનિશ્ચ । માસુઘ્નાશ્રામિયુઘ્નાચે વિશિષ્ઠઃ સ્વાહા ॥ ૭ ॥
 અગ્નિ ઠં. હૃદયે નાશનિ ઠં. હૃદયાગ્રેણ પશુપતિઃ કૃત્સ્ન હૃદયેનધુર્વે ચુન્કા ।
 શુર્વમ્ મનં સ્તામ્યામોશાનં મન્યુનાં મહાદેવ મન્તઃ પર્શવ્યેનોગ્રંદેવં વેનિષ્ઠના
 વમિષ્ઠ હનુઃ શિઙ્ગીનિ કોશ્યામ્યામ્ ॥ ૮ ॥ ઉગ્રં લોહિતેન મિત્ર ઠં. સૌત્ર
 ત્યેન સુદ્રં દૌત્ર્યેનેન્દ્રં પ્રહ્લોડેન મરુતો વેલેન માધ્યાન્નપ્રમુદા । ધૃવસ્ય કંઠય
 ઠં. સુદ્રત્યાન્નઃ પાશ્વર્મ મહાદેવસ્ય ચલેચ્છૃર્વસ્ય વનિષ્ઠઃ પશુપતેઃ પુગિત્
 ॥ ૯ ॥ લોમમ્યુઃ સ્વાહા લોમમ્યુઃ સ્વાહા ત્વચે સ્વાહા ત્વચે સ્વાહા લોહિ-
 તાય સ્વાહા લોહિતાય સ્વાહા મેદોમ્યુઃ સ્વાહા મેદોમ્યુઃ સ્વાહા ॥ ૧૦ ॥ મેમ્યુઃ સ્વાહા
 મા ઠં. મેમ્યુઃ સ્વાહા સ્નાર્વમ્યુઃ સ્વાહા સ્નાર્વમ્યુઃ સ્વાહા ડસ્થમ્યુઃ સ્વાહા ડસ્થમ્યુઃ
 સ્વાહા મુઙ્ગમ્યુઃ સ્વાહા મુઙ્ગમ્યુઃ સ્વાહા રેતેમ્યુઃ સ્વાહા પાયવે સ્વાહા ॥ ૧૧ ॥
 આગ્રામાય સ્વાહા પ્રાગ્રામાય સ્વાહા મંયામાય સ્વાહા વિયામાય સ્વાહા દ્યામાય
 સ્વાહા । શુચે સ્વાહા શોચંતે સ્વાહા શોચમાનાય સ્વાહા શોકાય સ્વાહા
 ॥ ૧૨ ॥ તર્પમે સ્વાહા તર્પ્યંતે સ્વાહા તર્પ્યમાનાય સ્વાહા તપ્તાય સ્વાહા
 ધર્માય સ્વાહા । નિષ્કૃત્યે સ્વાહા પ્રાર્યશ્રિત્યે સ્વાહા મેપજાય સ્વાહા
 ॥ ૧૩ ॥ યમાય સ્વાહાન્તેકાય સ્વાહા મૃત્યવે સ્વાહા વ્રહ્મણે સ્વાહા
 વ્રહ્મહત્યાયે સ્વાહા વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા દ્યૌર્વાપૃથિવીભ્યા ઠં. સ્વાહા ॥ ૧૪ ॥

સંક્ષેપે અર્થઃ—હે અગ્નિ-પરમેશ્વર, જે અમારા શત્રુ હોય તેઓને તું પ્રેરણા કર કે
 વેર છોડી દે તથા જે ઉત્પન્ન થનારાં હોય તે અમને સુખદાયક થાય. હૃદય શત્રુઓને દૂર કર.
 તેઓને તું પ્રેરણા કર કે પુણ્યાત્મા પ્રાણી. તું અમારા કૃપામાં જન્મ લે. જે મૃતકને જોઈ અમે
 શોકાતુર થઈએ છીએ. તે અમને તું ઉપદેશ કર કે અમારો શોક જલદી નાશ પામે તથા
 આ મૃતકને જીવ પ્રસન્ન રહે, તથા તમારા ધ્યાનમાં અમે તત્પર રહીએ તથા આ જીવ પાણ

આપતે જન્મે સુખી રહે. ૧૨. હવે 'સ્વાહાબ્રાહ્મણ્ય': એ મંત્રથી ચિતામાં આહુતિ આપવી. જેમકે 'સ્વાહાબ્રાહ્મણ્ય:સાન્નિપતિકેલ્ય': તેમ સ્વાહા બ્યાં આવે ત્યાં ૧ 'પૃથિવૈ સ્વાહા' તથા બીજી આહુતિ આપવી. એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે પ્રાણ શબ્દથી લઈ શ્રોત્રસ્વાહા સૂધી ૨૧. આહુતિ માનસ અંગને વાસ્તે તથા પૃથ્વીમાં ભ્રમણને વાસ્તે જે સ્થાન તેને માટે આપવી તથા ૨૨મી આહુતી સ્વચિત શાંતિને વાસ્તે છે. પ્રજાપતિ પરમાત્મા તારૂં રક્ષણ કરે તથા તેને આધારે રહેલો જે સંસાર તેમાં તે સુખ પામે. ૫. મરણના પહેલે દિવસે જીવ સવિતા પાસેના પ્રકાશમાં મળે છે તથા બીજે દિવસે વાયુમાં તેને અંતરગતિ મળે છે, ત્રીજે દિવસે વાયુને મળે છે, ચોથે દિવસે આદિત્યને, પાંચમે દિવસે ચંદ્રમાને, છઠ્ઠે દિવસે મરુ-મેઘાદિ ધારણ કરનાર વાયુને, સાતમે-આઠમે દિવસે સૂત્રાત્માને, નવમે દિવસે પ્રાણને, દશમે દિવસે વશણને, અગિઆરમે દિવસે ઈન્દ્રને તથા બારમે દિવસે વિશ્વદેવને એ રીતે જીવ જતાં તથા આવતાં મરણ જન્મને પામે છે.

સવિત્રે સ્વાહા । અગ્નયે સ્વાહા । વાયવે સ્વાહા । આદિત્યાય સ્વાહા । ચન્દ્ર-
મસે સ્વાહા । ક્રતુમ્નય: સ્વાહા: । મરુમ્નય: સ્વાહા । વૃહસ્પતયે સ્વાહા ।

મિત્રાય સ્વાહા । વરુણાય સ્વાહા । ઇન્દ્રાય સ્વાહા । વિશ્વેમ્યોદેમ્નય: સ્વાહા ।

એ રીતે (૧૨) આહુતિ અગ્નિમાં આપવી. છઠ્ઠે તથા સાતમે મંત્રે ૧૩મી આહુતિ આપવી. હે જીવ, તું હૃદય જીવથી અગ્નિમાં મળ. મનની વૃત્તિથી વિદ્યુતને, પશુપતિ પરમાત્માને સંપૂર્ણ પ્રીતિ તથા જ્ઞાનથી, 'યજુત લોહીના પિંડ વિશેષથી, 'શર્વ' મંગળકારીને હૃદયાસ્થિ વિશેષથી, ઈશાનને કોધથી, મહાદેવને અંતર્યોગથી, ઉગ્રદેવને આંતરથી, વશિષ્ઠ્યને ચિબ્રુકથી, પ્લીહા-હૃદયસ્થ માંસ અથવા લોહીના પિણ્ડથી, 'શિંગી' અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને મળ.

અગ્નયે સ્વાહા । અશ્નયે સ્વાહા । પશુપતયે સ્વાહા । મવાય સ્વાહા । શર્વાય
' સ્વાહા । ઈશાનાય સ્વાહા । મહાદેવાય સ્વાહા । ઉગ્રાય દેવાય સ્વાહા ।
વસિષ્ઠ હનવે સ્વાહા । શિઙ્ગિમ્નય: સ્વાહા ॥ < ॥

નવમા મંત્રનો અર્થ આઠમાં આવી ગયો, પણ સાર એ છે જે સર્વ જીવ એક પ્રાર્થથી, સુત્રથી, મિત્રાદિઓને મળે તથા ઈશ્વરકૃપાથી મુચ્છેલાનો જન્મ બીજે જન્મે એવોજ પ્રાર્થથી થાય. 'લાભેલ્ય:સ્વાહા' એ મંત્રથી લઈ 'ધાવા પૃથિવીલ્યા ઈ. સ્વાહા' એ મંત્ર સૂધી આહુતિ આપવી. એ રીતે શબ બળી રહે ત્યાંસૂધી એક મંત્રે વારાફરતી આપ્યા બધી ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩ એ મંત્રો ઈશ્વર વાચક છે, શરીરનાં અંગ વાચક છે તથા મૃતક જીવને વાસ્તે ઈશ્વર પ્રાર્થના વાચક પણ છે. હવે અર્થવેદ મંત્રો.

અં કાં ૧૨ પ્રં ૩૬ અનું ૧

શંતુ આપો હૈમવતી: શમુ તે સન્તુત્સ્યા: । શંતે સન્તુવ્યદા આપ: શમુ તે સંતુ
વર્ચ્યા: ॥ ૧ ॥ શંતુ આપો ધન્વન્ત્યા ૧ શંતે સન્તવનૂપ્યા: શંતે સ્વન્નિત્રિમા

આપઃ શંયાઃ કુમ્ભે મિરામૃતાઃ ॥ ૨ ॥ શં તુ આપઃ શિવા આપો ડયક્ષ્મં

કરણી રાપઃ । યથૈવ તૃવ્યંતે મયસ્તાસ્તૈ આહુત મેષુજીઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ.

અર્થવેદ મંત્રના સંક્ષેપ અર્થઃ—હે જીવ, પરમાત્માની કૃપાથી હિમાલયનું જળ તથા બ્રાહ્મણ તથા આ આકાશમાં આખી સૃષ્ટિ તારે માટે સુખકારક હો. પૃથિવી આદીમાં જેટલું પાણી, કૃપાદ્રિમાં અથવા વૃષ્ટિનું જળ તથા સર્વત્ર બ્રાહ્મણ વાયુ એ સર્વ તને સુખકારક હોય. ૧ તે પ્રમાણે મસ્થજન નિકટસ્થ ખાદ્યવાથી જે પાણી નીકળે છે તે જે વડે ઘડો ભરાય છે તે સર્વ જળ તૃથા જળવડે જે ઔષધિ પેદા થાય છે તથા બ્રાહ્મણવાયુ એ સર્વ તારે લીધે મંગળકારી થાઓ. ૨. જેમ તૃષાતુર પુરુષને જળસુખદાયક હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ બ્રાહ્મણ તને સુખદ હો. તથા જલાદિ સર્વ પદાર્થ તારે માટે સુખકારક હો. તું જ્યાં રહે ત્યાં સુખકારક રહે, તને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ કદી ન હોય એ અમારી તારે માટે પરમેશ્વર પાસે સ્તુતિ છે. તેને પરમાત્મા સ્વિકારે ને તેને સદા સુખ આપો. 'ઇતિ વેદમન્ત્રાર્થઃ સંક્ષેપતઃ સંપૂર્ણઃ'

ભાગ ૩ જો.

પ્રચાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

સંસ્કાર વિધિની ચાલતી રીતો.

પાછળ બે ભાગમાં વર્ણો, વેદ તથા બ્રાહ્મણોમાં તેમાં વિશેષે ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનું વિવેચન કર્યું તથા વેદમાં સંસ્કારની વિધિઓ કેવી રીતે કરવાની કહી છે તે વર્ણવ્યું તથા સાંપ્રતના આચાર્યોના ભાષણોપરથી કેટલોક ઉતારો એ વિષે લીધો છે.

હવે આ ભાગના આ પ્રકરણમાં કયા કયા સંસ્કારો કઈ કઈ રીતે પ્રચારમાં કરે છે, તે લખવામાં આવે છે. ૧૬ સંસ્કારોનાં નામ પહેલા ભાગમાં લખ્યાં છે તેથી જુદાંજુદાં બીજા ભાગમાં આચાર્યોના ભાષણના ઉતારામાં દિશે છે. ઉપનયન સંસ્કાર દશમો વેદમાં છે, પણ આચાર્યોના ભાષણમાં નવમો આવે છે. તેમણે કર્ણવેદ સંસ્કાર કાઢી નાંખ્યો છે, પણ ત્યાંસધી સતત ખરાબર ચાલ્યા. આચાર્યોના ભાષણમાં બીજા ચાર સંસ્કારો નામે “મહુનામ્ની, મહાવ્રત, ઉપનિષદ્વ્રત, જોદાનવ્રત” કરવાના કહ્યા છે. તે પછી વેદારંભ, ને તે પછી શૌચાશૌચ કરવાનું કહ્યું છે. વેદમાં વેદારંભ પછી સમાવર્તનથી મૃતક સંસ્કાર સૂચી પછે—એટલે ૧૬ થાય છે. આચાર્યોની ૧૬ની સંખ્યા જુદાંજુદાં સંસ્કારો મળીને થાય છે. અગિયાર ૨૫ સંસ્કાર કહે છે. તે પણ થઈ શકે તેમ છે ખરા. ગૌતમ ૨૪ સંસ્કારો કહે છે તેઓનાં નામઃ—ગર્ભાધાનથી ઉપનયન સૂચી નવ, તથા ચાર વેદાધ્યયન મળી ૧૩, યૌદત્તો કેશ શાંતિ, ૧૫મો રનાત સહ.

ધર્મ, પારીણી સંયનગ, ૧૬ પંચ મહાયજ્ઞ, ૧૭ મહાશ્રાદ્ધ, ૧૮ અગ્નિદોષ, ૨૦ પોડશી, ૨૧ સોમયજ્ઞ. ૨૩મો ઉચ્ચાક્રમ, ૨૪ ઉત્સર્જન, ગૃહસૂત્રમાં ૧૬ તેઓનાં નામ પાને લખ્યા છે.

૩૬ીએ.માં ઉપર કહ્યું પ્રમાણે સીમંતનો સંસ્કાર કરતી વખતેજ ગર્ભાધાન પુસવન એ બે કરે છે—એટલે ત્રણ સંસ્કાર સીમંત સાથેજ કરે છે. તેની વિધિએ પણ તેજ સમયે કરે છે. ગૂંજરાતી બ્રાહ્મણોમાં કોઈમાં પણ ગર્ભાધાન સંસ્કાર થતો નથી. તેનું કારણ એ કે તેઓમાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણોની પેઠે 'ઋતુશાંતિ' કરવાનો ચાલ નથી. 'ઋતુશાંતિ' થયા પછી ગર્ભાધાન સંસ્કાર વેદાક્ત રીતે કરવો જોઈએ.

પુસવન સંસ્કાર જેને ગૂંજરાતી બ્રાહ્મણો પંચમાસો, ૨ ખડી ખાંધડી અગર ખાજો ભરવો કહે છે તે સંસ્કાર વેદમાં કહેલા મંત્રોએ સીમંત સમયે થાય છે.

સીમંત સંસ્કાર સર્વેમાં છ ફાંડે આડમો માસ ભરાય ત્યારે યથાવિધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે, પણ કોઈ અનુકૂળ આવે ત્યારે કરે છે.

જાતકર્મથી ઉપનયન મૂંઢી સઘળા સંસ્કારો વિધિપૂર્વક વખતે વખતે કરવામાં આવે છે. નહિતો ઉપનયન સંસ્કાર ટાણે વિધિપૂર્વક જૂના જૂના કરી ઉપનયન એટલે જનાઈ ખાંધવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી તેજ સમયે, તેજ સ્થળે વેદારંભ, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સંસ્કાર, તથા સમાવર્તન, તથા ગૃહાશ્રમ સંસ્કાર તથા વિધિ સાથેજ કરવામાં આવે છે. એ રીતે ઉપનયન સંસ્કાર ટાણેજ ૧૧ ખીજ સંસ્કારો થાય છે. શ્રીમદ્ ગદ્ગુલાલજીના કહેવા પ્રમાણે ખીજ ચાર સંસ્કારો કરતાજ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેઓનાં નામે લોકોને ખબર નથી.

વિવાહસંસ્કાર સર્વેમાં વિધિપૂર્વક થાય છે. તેની સાથે ગૃહાશ્રમ સંસ્કાર થાય છે. વાનપ્રસ્થ તથા સન્યસ્ત સંસ્કાર કોઈકજ કરે છે.

મૃતકસંસ્કાર સર્વેમાં થાય છે અને તે સર્વ લોકો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે કરે છે. તેમાં કરવાની વિધિઓમાં કદાચ ફર હોય.

એ રીતે જતાં સીમંત, ઉપનયન, વિવાહ, તથા મૃતક સંસ્કાર એ ચાર સંસ્કાર વખતે વખતે થાય છે. ખાકીના ઘણા વખતે વખતે ન થતાં મુખ્ય ઠાંકણે ભેગા કરવામાં આવે છે.

હવે કંઈ કંઈ ન્યાતોમાં કેવી કેવી જૂની જૂની ૩૬ીએ ચાલે છે તે લખીએ છીએ.

પ્રકરણ ૨ જી.

સંસ્કારો કરવાનાં કારણ—તેમાંના કેટલાક બંધ પડવાનાં કારણ.

સંસ્કારો કરવાનાં કારણ ઉપર પહેલા ભાગમાં લખ્યા પ્રમાણે વખતે વખતે અને ઉમરે ઉમરે જે જે કામ કરવાનાં તે તે કરવાને સમર્થ ન થાય થવું. તે જાણી તે ધર્મ બંજવવાને

સંસ્કાર કરી તે કરવાને અધિકાર પામવો. એ માટે સંસ્કાર કરવા અને તે ધર્મ બજાવવા માટે દીક્ષા લેવી. દીક્ષા લઈ તે પ્રમાણે વર્તવાને બંધનમાં રહેવું, એટલે નિયમિત કાળે નિયમિત ધર્મ પાળવા, અને તે પ્રમાણે પાળવાને પ્રતિજ્ઞા લઈ સદ્ગુણથી વર્તિ ઈશ્વરોપાસનામાં સદોહીત, નિત્ય તથા સતત રહેવું. તે કારણથી સર્વે સુજ્ઞ, વિદ્વાન, દક્ષ તથા બ્રહ્મનિષ્ઠમંડળ (સ્ત્રી-પુરૂષો) સમક્ષ ક્રિયા કરવાને પ્રતિજ્ઞા લેવી, જેમકે ઋતુ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ છોડી બાઈડીના વેશમાં આવે છે, તે પેઢેલાં નહિ. તે, તેથી બાઈડીના ધર્મ પાળવાને આધિકારી થાય છે. નિશાળ પદ્ધતિના નિયમ પ્રમાણે ગણિતનું કામ ઓછામાં ઓછાં ૭ વરસની ઉંમર થયા વગર આવડતું નથી, વિચાર કરવાની શક્તિ દશ વરસ પછીજ આવે છે, તો તેવાં કામ તે પછીજ ચલાવાય. યાદશક્તિનું કામ ઓછી ઉંમરના પુરૂષ થયા પછી બરાબર થતું નથી, તે તો નાની ઉંમર અવસ્થામાંજ થાય છે. મણુનો બોન્ને પાંચ વરસની ઉંમરના છોકરાથી નહિ ઉપડે તે તે, પ્રૌઢાવસ્થામાંજ ઉપડે. તેજ પ્રમાણે સમયે સમયે સંસ્કાર વિધિ કરી જે જે કામ કરવાનાં તેના આધિકાર પામવો એને ક્ષેત્રશુદ્ધિ પણ કહે છે.

ક્ષેત્રશુદ્ધિ એટલે જેમ જેતરમાં બી વાવવા તથા તે પકવવા અગાઉ તે જેતરમાંનાં ઝાડ કાપવાં, તેના ખૂંટડા કાઢી નાંખવાં, ઘાસ દાબડા વગેરે ઉખેડી નાંખવાં, જડાં નીંદી નાંખવાં તથા આશી-ખેડી સાફ કરવું.

એ સંસ્કારોમાંના કેટલાકે સમયે સમયે તથા ઠાણે ઠાણે થતા નથી. તેનાં કારણ એ જે બૌદ્ધ ધર્મી લોકો તથા રાજ્ય, જૈનમત્તી લોક તથા રાજ્ય, તથા તે પછી મુસલમાની રાજ્ય થયાથી બ્રાહ્મણોનું મહામત્ય કેવળ ઓછું અને નહિ સરખું થયું, બ્રાહ્મણો આશ્રયરહિત થયા અને તેથી તેઓ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયા વગેરે કરવાને સમર્થ ન રહ્યા. ક્રિયા કરતાં બૌદ્ધ મતમત્તાનુસારી, તથા મુસલમાની ધર્મના લોકોથી તેઓને પીડા થતી તેથી એ સંસ્કારો સમય સમયને બદલે એકત્ર ઠાણે કરવા લાગ્યા ને કેટલાકે કરાતા બંધ પડ્યા.

એ સંસ્કારો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે સતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગમાં ચાલતા, તે પછી કળી યુગ થયો તેમાં તે સંસ્કારો ચાલતા બંધ થયા હોય એમ લાગે છે. કૃતયુગમાં મારણસનાં આયુષ્ય પણ વધારે હતાં, તે પછી બે યુગોમાં પણ વધારે વર્ષનાં હતાં, તેથી વેદાભ્યાસ ૪૮-૩૬-૨૪ વરસ સુધી ચાલ્યો. તે પછી ૧૨ * વરસની હદ થઈ. તે કળીયુગમાં ચાલવો જોઈએ.

પૂર્વેના સમયમાં બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રી વગેરે બીજી વર્ણોથી આદરપૂર્વક જે જોઈએ તે અર્પણ થતું. તેઓને કોઈ પણ વતિનું ઊંચું નહોતું. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તી ઈશ્વરોપાસનામાં નિમગ્ન રહેતા. રાજા તથા વૈશ્યોને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાતા. તેઓને વિદ્યા, કળા, કૌશલ્યા શીખવતા અને તેઓને સારી સલાહ આપી તથા તેઓને સદાપદશ આપી સદાચરણમાં ચાલવાને ફરજ પાડતા. કોઈ સાથે કલેશ થવા પામતો નહોતો.

* એ બાર વરસમાં વેદ સાથે વેદાંગ, ઉપનિષદ, શાસ્ત્ર, કળા વગેરે પણ આવ્યાં. ગીતાણુવાણી, પ્રાકૃતભાષા તથા બીજી આર્ય ભાષાઓ તથા તેમાં થયેલાં શાસ્ત્ર વગેરેના પુસ્તકો.

અને તેમ કરનાથી પ્રાણજીને નથી નથી વાતો શોધી કાઢવાનો અવકાશ મળતો. તે પછીના કાળમાં પ્રાણજીમાં તેટલું માન રહ્યું નહિ. તેઓ ક્ષત્રી વૈશ્યોના ઉદયમ કરવા લાગ્યા. તેથી પણ પૂરંપૂરા સંસ્કાર કરના બંધ પડ્યા.

પર્યંત કાળના પ્રાણજી પોતાના આશ્રમમાંજ રહીને નિર્વાહ ચલાવતા તેઓને બહાર જવું પડતું નહોતું, ને જતા તો તીર્થયાત્રાને રથજો જતા. પણ ત્યાંથી જલદી પાછા ફરી આશ્રમે આવતા તેથી જે જે સમયે જે જે સંસ્કાર કરવાના તે તેઓ તે તે સમયે કરી શકતા. તે પછી તેઓને આલ્મિકાને અર્થે તથા પોતાના ઉપાધ્યાયપણાને અર્થે રાજ્યરથાનોમાં જવાની જરૂર પડી. તેથી જે જે સમયે જે જે સંસ્કારો કરવાના તે તે સમયે તે તે સંસ્કારો કરાવ્યા નહિ તેથી કાળગ્રસ્ત થયા. તે સંસ્કારો પાછળથી ખીજા ભગાજ કરવા પડ્યા. એ સંસ્કારો બંધ પડવાનું ત્રીજું કારણ પણ બૌદ્ધમત પ્રસર્યા પછી વર્ણાશ્રમનો ખલકલ ભેદ તે મનમાં નહિ તેથી મન્તના વેદાક્ત ધર્મ આચાર વિચાર બંધ પડવાનું સબળ કારણ થયું. તેઓના મન પ્રમાણે સર્વે તપા, હન્દ્રિયદમન, ક્ષમા, શાંતિ, અહિંસા, તથા ધ્યાનમાં રહેલું. એ ખરો માર્ગ સમજવો તથા બોધમાં દર્શાવવામાં આવતો તેથી મુખ્યત્વે સંસ્કાર થવા બંધ પડ્યા.

વળી એ બંધ પડવાના કારણમાં પ્રાણજીમાં કુસંપ થયા તેથી તેઓમાં પણ મતભેદ પડ્યા. તેણે કરીને ક્ષત્રીઓ રાજાઓમાં જે રાજાના કલ્યા પ્રમાણે વર્ત્યા તેઓનું માન વિશેષ રહ્યું તેથી રાજાઓમાં રાજાના કાર્ય તરફ વધારે ચિત્ત દેવામાં આવ્યું. તેઓમાં પોતાના ધર્માચરાણી શીત ઝોઝી થઈ તે પણ બંધ પડવાનું કારણ છે તથા કાળગ્રસ્ત થવાનું કારણ છે.

મુસલમાની રાજ્ય થવાથી તો સંસ્કાર વિધિઓ ન થવાને તથા તે બંધ પડવાને પરાક્રાદ્ય થઈ. મુસલમાની રાજ્ય સાથે તેના * ધર્મ પણ પ્રસાર થવા લાગ્યા, પણ બોધ થઈ તે ધર્મનું ખરાપણું સમજાવીને તેના વિસ્તાર કર્યો નહિ; સૌને માર માર કરી એ ધર્મમાં વટલાવવા એજ મુખ્ય હેતુ હતો. દ્રવ્ય કરતાં હિન્દુ ધર્મનું ખંડન તથા નાશ કરવો વધારે ઈશ્વરને ગમતું કાર્ય તેઓ સમજતા હતાં તેથીજ મહમુદે સોમનાથનાં ભવ્યદેવાલય તથા શિવલિંગનો નાશ કર્યો. એ ઐતિહાસિક વાતથી કોઈકજ અજાણ્યું હશે. ત્યાં ત્યાં વેદવંશિ નીકળતો ત્યાં ત્યાં તેઓ જઈ તે મઠ, તે યજ્ઞ સ્થળ, તે વેદી, તે વિધિ, તે અગ્નિ, તે હૃતદ્રવ્ય વગેરેની માંહે થુંકી, પાણી રેડી, તરવાર મારી નાશ કરવાને આવુંપણું જોતા નહોતા. પ્રાણજી કાશી વગેરે તીર્થનાં સ્થળોમાં સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ, યજ્ઞાદિ કરતા, તેઓના નહાવાનાં પાણી કોહણવાં, તેઓની વિભૂતિ ચાટી જવી, ત્યાં નજસ વસ્તુ નાંખવી, ત્યાં મૂતરી જવું, એવું એવું તેઓ કરતાં તેથી એક વાત સાંભળવામાં તે જે ગોપીચંદન ચાટી જતાં તેઓને કોઈ

* મુસલમાની ધર્મના પેગંબરનું ફરમાન એ છે જે મૂર્તિઓનું ખંડન કરવું. રાજ્ય અને ધર્મ તરવારની દ્વારે પ્રવર્તતાવવાં. જેઓ તે ન માને તેઓને બળાત્કારે વટલાવવા ને તેઓના ઉપર રાજ્યસત્તા સંપૂર્ણ ચલાવવી-તે અટલમૂંઢી કે બાળક ને સ્ત્રીપર પણ તરવારને બળાત્કાર ચલાવવાને ચૂકવું નહિ.

પ્રાક્ષણે કહ્યું કે અમે એ તો કૃષ્ણ ગોપીના વિહારથી જે પદાર્થ નીકળેલા તે ચોપડીએ છીએ તેનું એ ગોપીચંદન છે તે તમે ચાટે છે, ચાટવું હોય તો ભલે ચાટે. તેથી તેઓ સમન્યા કે એ તો નાપાક વસ્તુ છે, તે દિવસથી તે ચાટી જતા બંધ પડ્યા એમ કહેવામાં આવે છે. વેદના મંત્રો સૂત્રો શુદ્ધને કાને ન પડ્યા દેવા, એવો હાલ જે પ્રાક્ષણોમાં શિરસ્તો છે તેનું કારણ એ જે તે સાંભળે તો બ્રષ્ટ કરે. વળી તે વખતનાં જૂનાં દેવસ્થાના જોઈએ છીએ તો તે માં-હેલે ભાગે અંધારામાં તથા ઊંડાણમાં તે એટલે સૂધી કે જે ત્રણ મથોડાંપુર ઊંડાણ, તેનું કારણ એ કે તેઓ મુસલમાનોથી બ્રષ્ટ થતાં બને. વળી મુસલમાનોના વારાના હિંદુ દેવસ્થાનો ખજુખોચરે હોય છે કે તે તેઓના જાણવામાં ન આવે, ન આવે કેટલાંક દેવસ્થાનો જડતાં પણ નથી અને તે દેવસ્થાનોને ઉપલે ભાગે-મોખરે મસીદને આકારે એક દહેરી કરેલી હોય છે કે તેથી મુસલમાન કોઈ તોડે નહિં અને તે સમજે કે આપણા પેગંબરની અગર પીરની સ્થાપના દેવની ઉપર છે અને તે તેની ચોટલી ધરીને બેઠેલા છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં હિન્દુઓની કોઈ પણ ક્રિયા-સંસ્કાર ઉઘાડે ઘોગે તથા મોટી ધ્વનિ કાઢી કરવામાં આવતાં નહોતાં કે રખેને તેઓ ધ્વંશ કરે, તેથી પણ સંસ્કારોના કાળબ્રષ્ટ તથા કેવળ બંધી થઈ હોય એમ લાગે છે.

મુસલમાનોમાં કાન વિંધવાનો ચાલ નથી તેથી કોઈ હિન્દુનો કાન વિંધેલા જોવામાં આવતો તો તેના ઉપર થુંકતા, તેના કાન કરડી જતા, અગર કાપી નાંખતા તેથી કર્ણવેધ સંસ્કાર વિવિધ બંધ પડ્યો હોય એમ લાગે છે.

એજ પ્રમાણે જાપ્ત કરતાં વેદધ્વનિ તથા બાઈડીઓ ગીતો ગાતી તેમના અવાજ નીકળતા, તે સાંભળતાં જ મુસલમાન સિપાઈઓ તથા ધર્મીઓમાં કાલ, મોડતી વગેરે જોઈએ છીએ કામ ઉપર નિમણુંક હતી, તેઓ આવી જન્મેલાં ઊકરોને તથા તેની માને તથા જે ઘરમાં તે ગાતાં હોય તથા વેદવાણી બોલતાં હોય તેમને મારપીટ કરતાં હોમનો ધ્વંશ કરતા, તે જગ્યાને બ્રષ્ટ કરતા તથા કહેવું તો તે જગ્યાએ આવેલા લોકોને પણ વટાળતા. એવી રીતે શ્વયત્થી જાતકર્મ થવાનો પ્રસાર બંધ પડ્યો હોય એમ જણાય છે. એજ રીતે નામકરણ સંસ્કાર, ૨ પણ બંધ પડ્યો.

જે જે સંસ્કાર કરતાં ગીત તથા વેદધ્વનિના નાદ જ્યાં જ્યાં ગાજી રહેતા, ત્યાં ત્યાં મુસલમાનોનાં ઝોળેઝોળાં તુટી પડતાં ને વિધિઓ થતાં ભંગાણુ પડતું તેથી સોમંતેના સંસ્કાર પણ કેટલીક ન્યાતમાં થતો બીજાઓની સાથે બંધ પડ્યો છે. તેથી યજ્ઞોપવીત (ઉપનયન) સંસ્કાર કરતી વખતે કેટલાક રજપૂત સિપાઈઓની ચોકી રાખી બંદોબસ્ત કરી વિધિઓ કરવામાં આવતા ને હાલ તેમ થાય છે. તેજ પ્રમાણે વિવાહ સંસ્કાર વિધિમાં પણ બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો. વળી કેટલીક ન્યાતોમાં બમે ચચાર વરસને આંતરે કરવામાં આવતા ને હાલ પણ તેમ કરવામાં આવે છે. તેનું એક કારણ ઘણા જાણના સાથે વિવાહ થાય ત્યારે ચોક્કી પેદેશના વધારે બંદોબસ્ત રહે તથા મુસલમાનો એવા કામમાં ભારે કર લેતા, તે બેળા મળીને આ-

પરો મુગમ પડે-ને એવાંજ કારણોથી ઘણા સંસ્કારોના વિધિઓ ભેગા કરવાનો ચાલ પડ્યો હોય એમ જણાય છે ને તેથીજ કેટલાક બંધે પડ્યા હોય એમ લાગે છે.

સન્યાસ સંસ્કાર સંખ્યાએ કમી થવાના સબબ-માર્તાંડ ગ્રંથનો એક પ્રલોક:—

અગ્નિહોત્રં ગવાલયં સન્યાસં પલ્લવૈ તુકં । દેવગજં મુતોત્તતિ કલ્પોપચ
વિવર્જયેત ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર લેવું, ગવાલય (ગાયનું અવલંબન.) કરવું. સન્યાસ લેવું, પિતૃને માંસના પિણ્ડ આપવા, તથા દીયરથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો. એ વાનાં કળીયુગમાં વર્ણિત કરવાં લખ્યાં છે તેથી સન્યાસી થતાં લોકો અટક્યા હોય એમ લાગે છે, પણ ખરું કારણ તો એમ છે કે સર્વે અવસ્થામાં આશ્રય થોડો અને શ્રમ તથા દમન વધારે તેથી અવસ્થાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તાય નહિ તથા લોકોની શ્રદ્ધા દિવસ જતાં જતાં તે વિધિઓ કરનારા ઉપરથી કમી થઈ ગઈ તેથી ઘેર બેઠાં બેઠાં તેમને આદરપૂર્વક અર્પણ થતું તે આર્જવ થવા લાગ્યું, તેથી પણ એ ઉપરના પ્રલોક કયોં હોય. નિષેધ છતાં હાલ સન્યસ્ત લેવાય તે વિષે પ્રલોક:—

યાવદ્વેદ પ્રવર્તેતે યાવત્ સંધ્યા ન લોપિતંયાવદ્ તાવદ્ સન્યસ્થ ગ્રાહ્યેતે ॥

મૃતક સંસ્કાર વિધિ કોઈ એકાંત જગ્યાએ તથા બને તેમ બંધે જગ્યાએ જેમ બને તેમ થોડો વખત લાગે તેમ કરવાની રીત છે. તોપણ પ્રેતની સદ્ગતિ થવા તથા તેના જીવને દુઃખ-માંથી છોડાવવા જેટલી વિધિઓની જરૂર તે કરતાં ન્યૂનતા કરવામાં આવતી નથી. ત્યાં ઘણા પ્રાક્ષણોનો જથ્થો મળે છે ને કોઈ પરધર્મી વિધન કરવાની તજવીજ કરે તો નાનું સરખું બંડ થાય અને ઝાંસા થઈ કેટલાક ખૂન પણ થાય. સ્મશાન ભૂમિના ઉપર પણ પહેલાં કર લેવાતો.

એવી રીતે બૌદ્ધ મતના ધર્મ તથા રાજ્યને લીધે તથા મુસલમાનો ધર્મ તથા રાજ્યના જીલ્લાને લીધે ૧૬ સંસ્કારોમાંના બાર સંસ્કાર લઘુ લઘુ વિધિએ અગર તેમાંના કેટલાકમાં કંઈ વિિ વગર કરવામાં આવે છે, માત્ર ૪ સંસ્કારો કરવામાં આવે છે. તે પણ સ્પષ્ટપર નહિ એ સંધાનું કારણ મુસલમાની રાજ્ય.

છેલ્લે પરદેશી તથા પરધર્મી રાજ્ય થયેથી પ્રાક્ષણોને રાજ્ય તરફથી આશરો મળતો તે બંધ થયો ને તેથી પ્રાક્ષણોનું મહાત્મ્ય ઓછું થયું. મનુ સ્મૃતિમાં પ્રાક્ષણોને વર્તવાની રીત તથા તેઓની સાથે બીજા વર્ણ વર્તવાની રીત જે કહી છે તે સ્વરાજ્યને અનુસરીને તથા સ્વરાજ્યમાં એટલે સ્વદેશી તથા સ્વધર્મી રાજ્યમાં વર્તાય એવીજ છે તે વખતે એમ ધારેલુંજ ન હોય જે પ્રાક્ષી ધર્મ રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી જતું રહી પરધર્મી રાજ્ય થશે. ક્ષત્રીઓનું રાજ્ય નાશ પામ્યાથી પ્રાક્ષણોને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનાં ઘણીજ હરકતો નહી. તોપણ જ્યાં સૂંધી તેમનું ચાલ્યું ત્યાં સૂંધી પહાડોની કઢણ પન. પર્વતો, નદીઓના પ્રદેશમાં, પોતપોતાના સ્વધર્મે રહ્યા અને અંત સૂંધી તેમ વર્ત્યા. રાજ્યાશ્રય જતો રહ્યો તોપણ પોતાની આજીવિકા તથા ધર્મ રક્ષણ સ્વધર્મ ચલાવ્યાં કર્યું

ખેતી કરી, પશુ પાળી તથા ચર્મનાં વસ્ત્ર. તથા જાડાં વસ્ત્રના આચ્છાદન કરી નિર્વાહ કર્યો, પણ ખેતી ઉપર ભારે વેરો તથા પશુને ચરવાને જગ્યા ન રહ્યો, તથા બાળવાનાં લાકડાં ઉપર પણ કર થયા. ત્યારે તેઓને ખેતી, પશુ વગેરે મૂકી દેવાં પડ્યાં, અને આજીવિકાં માટે પોતાના ધર્મ સ્વતંત્રથી નિર્વાહ કરવાના તે છોડી દેવો પડી પરતંત્રતાથી નિર્વાહ સોંપવાની જરૂર પડી તેથી તેઓમાં ધર્મ પાળવામાં ખામી પડી, તેથી તેઓ કર્મ બ્રહ્મ થયા તેથી તેઓએ પોતાનાં કર્મો છોડ્યાં, અને મુસલમાનોના પેહરવેશ તથા ખાનપાનાદિ રાખ્યા. કેટલાએક જામા, નીમા, ઝામા, મુરવાળ, અંગરખા, ટોપી, પાઘડી, ભેટ, કમરબંધ વગેરે રાખવા લાગ્યા. સરવાર-ખંદૂક ધરતા થયા ને તેમાંજ માન માનવા લાગ્યા. એક પાણુ તેવીજ, સ્વધર્મ વર્તણૂકમાં પાણુ ખામી પડી. તે સંસ્કારોમાંના કેટલાક સંસ્કારો બંધ થવાનાં કારણ. પેહેલાના બ્રાહ્મણો ધોતીઓ કે પોતીઓ પેહરતા તેને બદલે મુરવાળ, લેંગા, પાયજામા, પેહરતા થયા. શરીર ઉપર એક અંગવસ્ત્ર નાંખતા તેને બદલે જામા, નીમા, અંગરખા, બદન, પેહેરાણુ, વગેરે પેહરતા થયા અને એક ઉપવસ્ત્ર રાખતા તેને બદલે રૂમાલ કે ભેટ કમરબંધ, ગલેબંધ વગેરે રાખતા થયા. માથે ફેંટા જેવું લૂગડું વીંટળતા, તેને બદલે ચાંચવાળી, (પવન નીકળી જાય તેવી) પાઘડી જૂદાં જૂદાં ડોળની ઘાલતા થયા. જોડાને બદલે ઊંચી એડીના તથા મોટી ચાંચવાળા મીરજાં જોડા પેહરતા થયા. મુસલમાન લોકોના સૈયદ, કાજી, મુફતી મોલવી વગેરે ધર્માચારી જેવા પટ્ટીદાર પાઘડીઓના ડોળ કરી તેવી પેહરતા થયા. જેઓને ઘોડાપર બેસવાની નોકરી તેઓએ મેહેતાશાહી, પાણુ મોગલાઈ ઘાટની પહોળા પટાની પાઘડીઓના ડોળ કર્યો ને જેઓને કંઈ બોજી ઊંચકવો પડે એવો ધંધો તેઓ નીચેથી ઉઠાણુ જેવી ને ઊપર પહોળી નહિં પણ ભાર મજબૂત રહે તેવા ઘાટની, પહોળી પટીની પાઘડીઓ પેહરીને મુગલ રાજાને તથા રાજ્યકારભારી નવાબોને રાજી રાખ્યા.

મોગલાઈ રાજ્ય ગયા પછી ગૂજરાતમાં મોગલાઈ નવાબોનું તથા મરેઠાનું એકત્ર રાજ્ય થયું, તેમાં ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોનું બળ પહેલાં કરતાં વિશેષ થયું ખરું, પણ તેઓની રીતરીવાજમાં બાહ્યધર્મો તથા મુસલમાની રાજ્યની અસર થઈ જઈ મૂળ સજ્જડ બાક્યાં હતાં તેમાં ફેરફાર થવા પામ્યા નહિ. વગી રાજ્ય મરેઠી રહ્યું તેમાં ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોનું ચલાણુ દક્ષિણી બ્રાહ્મણોથી સર્વ રીતે ઓછું રહ્યું તેથી જે રીવાજ પાછળથી પડેલા તે સર્વ રીતે કાયમ રહ્યા. તોપણ સંસ્કારો કેટલાક ચુસ્ત બ્રાહ્મણો સર્વે રીતે બરાબર કરતા થયા, પણ ને યોડાજ. થોડે ખર્ચે જે થાય તે કરવાપર ચિત્ત વિશેષે રહ્યું તેથી સંપૂર્ણ સંસ્કાર તથા વિધિઓ સર્વે બરાબર કરતા નહોતા અને ગુરૂને જે દક્ષણ આપવી તથા સર્વ રીતે તેનું ઉદરપોષણ કરવું, તથા આશરો આપવો તેમાં કરકસર થઈ.

મરેઠાનું રાજ્ય ગયા પછી ગાયકવાડી તથા સાર્વભૌમ અંગ્રેજી રાજ્ય થયું, તેમાં જીલમ જરાં નહિં, સર્વેને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની છૂટ, પણ બ્રાહ્મણોનું પેહેલાના કાળમાં બહુ બળ તથા મોટું મંદાત્મ્ય હતું, તેને બદલે એ વખતે કંઈજ ન રહ્યું. બ્રાહ્મણ પાણુ વિદ્યાદિ-

માં કેવળ અજ્ઞાન તથા બહુ નર્મળા થઈ ગયા. તેઓની વિદ્યા તથા કળા બીજી વર્ણની બરા-બરજ નહિં પણ બીજી વર્ણના તેથી ચડીઆતા થયા. રાજ્યને સઘળી મજા સરખી તેથી પ્રા-હ્લણને માનની જગ્યાઓ બીજી વર્ણને પણ મળી, તેઓનો આશરો ગયો અને તે કારણથી ધર્મ, વિદ્યા, જ્ઞાન, સદગુણ અને ઇશ્વરોદ્દેશ નાના કામથી તે હીણ થઈ ગયા. તેથી બીજી વર્ણ કરતાં કેવળ અધમ થઈ ગયા ને લીખ માગતા થયા. તેઓએ પ્રતિગ્રહ ન કરવાનો ટેક તેમાં જંપલાવીને કૂદી પડી તે ટેક ખોચો ને લીખનો અધમ તથા નીચ-હલકો ધંધો કરવા તત્પર થયા. સર્વ રીતે તેઓએ પ્રસૂત્વ જોયું, ઇશ્વર ભક્તિ તજી તથા સદસદ્ વિચાર જોયા. કેટલાક તો પોતાનો ધર્મ જ્ઞા છે તે જાણતા નથી. લોકોને નહારા ઉપદેશ આપી, વેહેમ ઘાલી તેઓને ડગવા એમાંજ તેઓ મોટાપણું માને છે, તોપણ હજી કેટલાક પ્રાહ્લણો તે તેઓ પોતે તથા પોતાના પુત્ર-પૌત્રાદિને સંસ્કારો કરી સ્વધર્મે વર્તેવે છે. તેમાં પણ તેઓની આજી-વિકા ચલાવે છે, તોપણ પોતાને રાજ્યાશ્રય હતો તેને બદલે કંઈ પણ હોય તો ડીક-તે થવાને મુખ્ય સાધન તેઓની (રાજની) લાયાનું જ્ઞાન, તે સંપાદન કરવામાં તેઓની સંતતિમાંની થો-ડીને નાંખી રાજ્યના કંઈ પણ તરેહનો આશ્રય એ માન-પાન-આબડ-ઈજત વગેરે થવાને કારણભૂત હોય છે. તેથી રાજ્યમાંના હરેક ખાતામાં નોકરી ચાકરી મેળવવાની વિદ્યા સંપાદન કરવા તરફ કેટલાક લાગ્યા, તોપણ તેમાંના કેટલાક પોતાની જાતિસ્વભાવની રીત મમાણી (ગૂજરાતી લોકોનો ખરો ધંધો) વાણજ વેપારના ધંધામાં વળગ્યા, પણ વાણજ વેપારમાં તન, મન, ધન ને હામ જોઈએ. તેમાંના કેટલાક અધમ રોજગાર (પણ ખૂંટીએ પોતીઆં) જોખમ વગરના ચાકરી નોકરીનો તે કરવામાં ચિત્ત ઘાલવા લાગ્યા. જોખમ વગરના તો નહિ, કેમકે ખુશીથી અગર નાખુશીથી પણ ધણીનું મન રાખવું જોઈએ. એ મોટો જોખમ છે.

હવે નામકરાણ વગેરેમાં જે ન્યાતમાં જે સંસ્કાર જૂદીજ રીતે થાય છે અગર થતા નથી, તે ન્યાતમાં તે સંસ્કાર કેવી રીતે થાય છે તે લખીએ છીએ.

પ્રકરણ ૩જી.

જૂઠા જૂઠા રૂઢીમાર્ગ.

સીમંત.

સીમંત ૧ એ પાંચ સંસ્કારમાં રૂઢીમાર્ગ આવે છે.
 ચાલ | નાગરની ન્યાતમાં સીમંત સંસ્કારના કરતાં બીજી ન્યાતિની પેઠે વૃદ્ધ શ્રાદ્ધ ઉપનયન કરવાનો ચાલ છે, પણ ગૃહસ્થાંતિ કરવાનો ચાલ નથી. “જવારા” માંડવાનો વિવાહ | ચાલ છે-તે ગોરને ત્યાં વાવે છે. માતૃકા સ્થાપન પોતાને ઘેર કરે છે. એ મૃતક | પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગીતો ગાય છે. વડનગરા (ગૂજરાતના) નાગરમાં સ્ત્રીને અટલાંબધા ઘરેણાં પેહેરાવે છે તે બિચારીથી તેને લીધે ચત્તાનું-હિંડાનું નથી. તેથી તોણીને

પાકપીમાં એમણીને ફરવવાનો આસ છે. સવળી ન્યાનોમાં સીમંત સંસ્કાર કર્યા પહેલાં ત્રી પોતાના સગાને ઘેર વાળતેગાળતે નાવા જાય છે, ને ત્યાંથી આવે એટલે ગોરીમાં અગ્નિ નાંખી વિધિનો આરંભ થાય છે. વેદીમાં વિધિ ત્રીને હાથે થાય છે. તેમાં ગર્ભધાન વિધિ રીત પ્રમાણે પ્રથમ થાય છે. તેને અંગે ખત્તમોજનનો સંકલ્પ થાય છે. તે પછી પુરુષવત સંસ્કારની વિધિ થાય છે. એ પુરુષવત એટલે ઝોળો ભરવાનું કામ પ્રથમ પાંચમે માંસે એટલે પંચમા- સીનું પ્રથમ ફરેલું હોય છે. માત્ર સીમંતને દહાડે તેની વિધિ થાય છે. એ વિધિ કરતાં ત્રી સાથે પુરુષ રહે છે, ને એ વિધિને અંગે પ્રાદ્મણ ભોજનનો સંકલ્પ થાય છે. એ પછી સીમંત વિધિ- નો આરંભ થાય છે તે પહેલાં નાણું પંચમાસીની રાખડી બાંધે છે ને પુત્રની મા થામ્મો એવો આશિર્વાદ આપે છે.

સીમંત સંસ્કાર વિધિમાં પુરુષ પાણીના છાંટા સ્ત્રીના પેદુપર છાંટી ગર્ભનું રક્ષણ કરે છે. સ્ત્રીના ચોટસો હોળી રોચો પાડે છે, અને દીયર અગર ભાણેજ જેને ભુંસદીઆ કહે છે તે સ્ત્રીને કાંઠાવતિ, સિસોળીઆંવતિ, અગર ઠાંકણીવતિ ઢગરામાં ઘોંચે છે તેથી તેણી ચાંકે છે. એ વખતે ગાણું, વાજાંત્ર વગેરેના ઘોષ થાય છે. નાણુંદને ભૂસદીઆને તથા કૂંકે બેન દોષ કરે છે, તેને સારી દક્ષણા અપાય છે. ઘરની ત્રી થઈ એટલે ઘરની ધણીઆણી થઈ તેથી તેનાં પીપરીઆનું ઘર ભરવાની એવાં ગીતો ગાય છે, તથા ગર્ભવતીના કોમળ તથા મિષ્ટ ભોજન તેનાં ભાંધબેન છાનામાના ખાઈ જાય છે તથા તેણીના સસરાસાસુ, નાણુંદ, જ- ઠાણી હવે અગળાં થયાં એવાં ગીતો ગવાય છે. સઘળાં કર્મને અંગે સગાંને, ન્યાતને તથા પ્રાદ્મણને ભોજન જમાડવું જોઈએ.

સીમંતને પહેલે દીવસે તથા તેને આગલે દિવસે સગાને મિષ્ટાંન જમાડવું—તેને વક્ષા- માણા અથવા ખાટાંવડાં કહે છે. સીમંતને દિવસે ખાવા જમવાનું પછી ન્યાત કરે અગર વેલે- વાર કરે, પૂજીને દિવસે અગર તેજ દિવસે સીમંતવાળી સ્ત્રીને પીઅરથી માંમેરું લઈ જાય છે. તેમાં અન્ન, વસ્ત્ર, રોકડ તથા દાગીના વગેરે તે સ્ત્રીને અર્પણ કરે છે અને થોડું પુરુષને પણ અર્પણ કરે છે. સીમંત પહેલાં પુરુષને સાસરે જમવા તેડે છે અને ત્યાં ચાંલેલો કરી કાંઈ અ- ર્પે છે. તેમજ સ્ત્રીને પુરુષનાં સગાં તથા પીઅરના સગાં જમવા તેડી જમાડી કાંઈ નાણાં આપે છે. સીમંતના મોસાળામાં પુરુષના સગાને પહેરામણી ચાંલેલો કરી આપે છે. પછી મો- સાળીઆને જમાડી તેઓને વીદાય કર્યાં એટલે સીમંતની રીત પૂરી થઈ.

ચોટા:—ચોટાસંસ્કાર કરતાં વાળતે ગાળતે છોકરાને પિતાને હાથે અસ્ત્રાવડે એ તરફ હાથે જમણે પુરુષા જેને શીંગડાં કહે છે તે કઠાવે છે અને એક—બે શીખા (ચોટલી) રાખે છે, અને તે પછી પહેલાં વિધિ કહ્યા છે તે પ્રમાણે અસ્ત્રાવડે છાણુ વગેરે ને કહ્યાં છે તે રાખી મુંડન કરે છે. તે પછી વાળંદ મુંડન, ખુંટી, ચેરો ને કહેવાંય છે તે કાઢે છે તે થતાં સ્ત્રીઆ ગાયન કરે છે, તથા વાજાંત્ર વાગે છે. એ થઈ રહ્યા પછી સચેલ, તેલ સુગંધી પદાર્થો—પીડી ચોળી છોકરાને નવંડાવવામાં આવે છે. (અથવા કરાવવામાં આવે છે.) તે વેળા છોકરાની મા-

માશી વગેરે “અઘોલડી કાશીનાં નીરે લાડકા અઘોલડી” એ ગીતો ગાય છે ન તે પછી તે છોકરાને વસ્ત્રાલંકાર કરાવે છે, સોનીને ઝોલાવી તેની પાસે ઘરેણાં ઘલાવે છે. (તે પહેલાં કાન વિઘેલા જ્ઞેધઝ્ઞે) માટે કર્ણવેધ સંસ્કાર પણ તે દહાડેન થયો. એમ થઈ તે સંસ્કાર કરવાનો ચાલ નીકળી ગયો હોય એમ સંભવે છે.

ઉપનયન:—જનાઈ ચોડ થયા પછી તેજ સમયે ઘણાખરો કરવાનો રિવાજ છે, તેથી તે છોકરાને ફરી સ્નાન કરાવી વિધવ્યો ખીજ ભાગમાં કહી છે તે પ્રમાણે કરાવી (જનાઈના) ગાયત્રીના મંત્ર ગુર, આચાર્ય તથા મુંજવ્યો એ ત્રણ એક વસ્તુનું આચ્છાદન કરી ઉપદેશ કરે છે. મુંજવ્યો પ્રહારથી થયો એટલે લંગોટી, દંડ મેખલા બાંધી, દંડને એક પોટલી ખીચડીની બંધાવે છે ન તે લઈ માની-પાસે ભિક્ષા માગે છે. તેને મા ચાર લાકુ આપે છે તે લઈ આસન ગોમુખી તથા પુસ્તકની પોથી વિદ્યાલ્યાસ કરવા જતો હોય એમ ડોળ ઘાલી બહાર ચકલે સૂધી દોડી જાય છે તેને બડવો દોડ્યો. એમ કહે છે. તેને તેના મામે પકડવા દોડે છે અને કહે છે કે ભાઈ હું તને પરણાવીશ (એટલે પ્રહારથી ન થા.) એવું આશ્વાસન દઈ તેને પાછો લાવે છે. (એજ કારણથી ખીજ કન્યા ન મળે તો દક્ષિણી પ્રાણાણમાં મામાની કન્યા પરણવાનો ચાલ નીકળ્યો હોય એમ લાગે છે.) એમ થયું એટલે વેદાલ્યાસ તે ઘેરજ કરે છે, પણ હાલ વેદાલ્યાસને બદલે નિશાળે મૂકવામાં આવે છે. કેટલીક ન્યાતમાં ચોલ થયું કે તરત નિશાળે મૂકવામાં આવે છે તેને નિશાળ ગયાણું કહે છે. તેમાં તેને વાજતે ગાજતે ગામડી મેહેતાજની નિશાળે લઈ જઈ ત્યાં પાટી ઉપર કંઠૂ પાથરી “શ્રીગણેશાયનમઃ” એ પદ લખી તે ઘુંટાવે છે તથા ઝોલાવે છે. તે થયું કે મેહેતાજને પાઘડી, નિશાળીઆને મીઠાઈ, ધાણી વગેરે તથા ઉપમેહેતાજને શેલું વગેરે અપાવી મુંજવ્યાને પગે લગડાવી વાજતે ગાજતે ઘેર લાવવામાં આવે છે. એ પ્રહાર્ય, વેદારંભ, વૃત્તારંભ તથા વૃત્તોત્સર્ગ સંસ્કાર થયા.

ઘણીક ન્યાતમાં વેદનું કંઈ શીખવવામાં આવતું નથી, પણ થોડીક ન્યાતમાં આચાર્યને પોતાને ઘેર ઝોલાવી અગર મુંજવ્યાને આચાર્યને ઘેર મોકલી સંધ્યા કરતાં શીખવે છે અને વિશ્વાદેવા, રૂદ્રી, અધ્યાય મહીમ, તથા પૂજા શીખવે છે અને તે થયું એટલે આચાર્ય પાસે ન જતાં ખીજ કોઈ ગુર પાસે વ્યાકરણ જ્યોતિષ, વૈદક, શીખવા મોકલે છે અગર સરકારી નિશાળે અંગ્રેજી શીખવા મોકલે છે.

એ સંસ્કારોને અંતે પ્રહારભોજન કરવા સંકલ્પ થયા હોય છે તે નિમિત્તે કેટલીક ન્યાતોમાં તડ, વ્હેવાર, ઠાળ, ફળીઈ, ન્યાત કે ધોળ જમાડવાનો ચાલ છે. એ ખરચ ન્યાતની તથા ગામની રીત પ્રમાણે થાય છે તેમાં આંછો થવાના હેતુથી સઘળા સંસ્કાર એકેકાળે કરવાનો ચાલ પડ્યો હોય એમ પણ સંભવે છે.

ઉપનયન સંસ્કાર કરતાં પહેલાં ઘણીક ન્યાતમાં સીમંતપેઠે ગ્રહયાંતિ, માતૃદા સ્થાપન, જવારા વગેરે કરવાનો ચાલ છે અને થોડી ન્યાતમાં તે નથી.

પ્રહાર્ય નિર્વર્તન કર્યા પછી તરત તેના વેદજ્ઞાણ (વિવાહ)ના આંદાજ થાય તો તે બહુ

ભાગ્યશાળી ગણાય છે, તેથી લોકો તેજ દહાડે ચાંદા થવાની ઉમેદ રાખે છે ને તે વળી વાંકડા, ગુન્ન, પેહેરામણી વગેરેનાં ખર્ચન સાથે થાય તો મોટા ખાનદાન, સોળઆના આખરદાર, ઝાળામાં ઝડપાવાળા, કુલીન, ખાનદાન, વગેરે ગણાય છે અને વિવાહ મળવાનો ભ્રેમ ન હોય ત્યાંસૂધી કેટલાક ઉપનયન કરતા નથી—કે રખેને જનાઈ દીધેલો દીકરો વિવાહ વગર રહી જાય, અને વિવાહ મળ્યો કે તરત (લગ્ન કરવાની તૈયારી કરે છે કે રખેને વિવાહ ભાગે, ફાક જાય, કે તૂટે.) કેમકે પ્રાણજીની ન્યાતમાં તેથી જેમ ખીજી ઉતરતી ન્યાતોની પેઠે ચાંદા થયા કે ફાક થઈ શકે નહિ તેમ બાધ નથી. મોટે રખેને વરકન્યામાંનું કોઈ કાણૂંખૂંખું, લૂલું, આંધળું, ખહેડું, બાબડું નીકળે તો તેને પરણાવવાની ધાસ્તી ન રહે. કેટલીક ન્યાતમાં જન્મભક્ષર ખંનેના મેળવી ગ્રહ ખેડેના મળતાવિશેષ આવે તો વિવાહ મેળવવાનો ચાલ છે, પણ કેટલીક ન્યાતોમાં તો તેમ પણ નથી, પણ મોતાળાની ન્યાતમાં તો લગ્નતિથિજ માત્ર જોઈ ગ્રહ મળતા કે લગ્નના દિવસ ચન્દ્રમા, સૂર્ય તથા ખીજી ગ્રહોના સારાપણાની પણ જરૂર રખાતી નથી અને ચાર વર્ષને આંતરે લગ્ન કરવાનો ચાલ થયેલો હોય છે તેથી ૩-૪-૫-૬ ૭-૮ વર્ષની કન્યાને તથા વરને પરણાવી દેવાની રીત છે.

ઉપનયન કરવાવાળા મુંજીઆને તેના સગા તરફથી લાડકાલાડું વગેરે આપવામાં આવે છે તથા તેની મોટી માસી, નાની માસી, ખેન, ફાઈ વગેરે તરફથી વાજતે ગાજતે કૂલેકાં આપવામાં આવે છે. તેમાં લોટ, દાળ, ચોખા વગેરે આપે છે અને તેને બક્ષિશ દાખલ ચાંદા કરી કાંઈ પોશાક, નાણાં આપવામાં આવે છે. મામા તથા સસરા તરફથી પાંચે પોશાક, પિતાંબર, પાટલો, આશન, ઝામુખી, ત્રલાણી, આચમની તથા કંઠી વગેરે અલંકાર આપવાનો પણ ચાલ છે. મામા તરફથી મોસાળું વાજતે ગાજતે મળે છે.

વિવાહ લગ્ન:—ઉપનયન એટલે જનાઈ દેવાયું કે તે પછીના વિવાહ સૂધી ખીજી સંસ્કારો તેજ સ્થળે તેજ સમયે થાય છે. પછી લગ્ન કરવાનો સમય આવે છે. તે પેહેલાં લગ્ન તિથિ શુદ્ધ જોષિ પાસે જોવાની તે સમયને અનુસરતાં કૃત્યો થાય છે. અથાણાં, પૌપડ, સેવ, વડી, શાક, શુકવણી, વગેરે જે સાચવી શકાય, ઘણા દિવસ સૂધી ખગડે, સળે, અથવા કોહે નહિ તેવાં, જે જે રતમાં જની ઉત્પત્તિ તે તે વખતે મશાલા સહિત કરી રખાય છે અને સાચવી રાખવામાં આવે છે. લગ્નની વરંધ ઢુંકી રહે એટલે ઘરબાર વગેરે લીંપી થાપી રંગ વગેરે દેવરાવી ચક્રચકિત કરવામાં આવે છે. વર કન્યાને પોતપોતાને સાસરેથી ખીડી (સુગન્ધિ તથા પદાર્થો મિશ્ર કરવાને હળધરના આખા ગાંડીઆ) તેના લોટ જેવા કરી માંહે માખણ, ઘી જેવા ચીકણા પદાર્થો નાંખી ખીડી ચોળે છે તે પાંચ સાત દિવસ સૂંધી કરે છે. ભાત (ડાંગર) ખાંડી તેના ઘાણું (એક નાનો ઢગલો) ભરવામાં આવે છે તે વખતે અને તે પછી જોટલા દિવસ લગ્નના રહ્યા હોય તેટલા દિવસ સૌજ સવાર બાઈડીઆ લગ્ન ગાય છે તે બાઈડીઆને કોઈ ન્યાતમાં સોપારી, કોઈ ન્યાતમાં પૈસા (નાળિયેરને બદલે) કે કોઈ ન્યાતમાં કોઈ ઘેર કાંઈ પદાર્થો, જેવા કે ધાતુના વાસણ, કાચના વાસણ, મી-

હાથ વગેરેની લાણી લાવામાં આપે છે. એ રીતે રોજ થાય છે. પછી માંડવાં મુહૂર્ત, ગણપ-
તિ પૂજા સહિત થઈ, જેવી જેની શક્તિ તે પ્રમાણે મુશોભિત માંડવો કરે છે. એ માંડવાને
ખર્ચ એક રૂપિયાથી લાખ રૂપિયા મુધી થયેલા સાંભળ્યો છે. માંહે કાપડ, છંત વગેરે જરૂર-
કારની, કીનખાખની વગેરે પણ કરેલી સાંભળી + છે. પણ સાધારણ લોકો જેવું મળે તેવું
કાપડ લઈ માંડવો કરે છે નહિં તો ઉઘાડોજ રાખે છે. માંડવામાં બિલોરખાનું, હાંડી, ત-
કતા, વાલસેટ, વાલસેટનાં ઝુમ્મરો, ગ્લાસ, કોડીઆં વગેરેની રોશની કરવાની સોઈ કરેલી
હોય છે. ખેસવાની ખેડક ઊંચી ચોરાની કરી હોય અગર નીચેજ હોય અગર પાટીઆં જડેલી
હોય, તેમાં ગાદી, તકીઆ અગર કોચ, ખુરશીઆં, ખેસવાની ખેડક રાખવામાં આવે છે.
નીચે સાદડી, જનનમ, શેત્રંજી, ગાલીઆ વગેરે પાથરવામાં આવે છે. વળી કેટલાક માંડવામાં
ઉપર ગ્યાલરી કહેરી કરી અગાશી જેવું સ્ત્રી વર્ગને માટે કર્યું હોય છે. એવી રીતે માંડવો
મુશોભિત કર્યો હોય છે.

એ રીતે મંડપસ્તંભ આરોપણ મુહૂર્ત પછી ઉકરડી નોતરવાની રીત (ઉકરડે વાળતે
ગાળતે જઈ ત્યાં થોડો કચરો નાખવો, અગર નંખાવવો. મતલબ કે ઘરનો કચરો પૂંજો
કાઢાડી નાખવાને છુહારનારને નોતરું દઈ આવવું.) તારકેડે માતૃકા સ્થાપન, જવારા વાવવા,
તથા વૃદ્ધ શ્રાદ્ધ કરવાની રીત સર્વ ન્યાતમાં છે. ગૃહ શાંતિની વેદીને માટે ગોરમટી લાવવા-
માં આવે છે. પણ જે લોકો ખીજી વાર લગ્ન કરે અને છુપી રીતે કરે છે તેઓમાં આમાંનું
કંઈ થતું નથી. શ્રદ્ધ શાંતિ થયા કેડે અગર તે પેહેલાં પાણિશ્ચે એટલે લગ્ન નક્કી કરવાના
વચન આપવા કન્યા તરફથી વાળતે ગાળતે વરને માટે વસ્ત્રાભૂષણ સાથે કેહેવરાવવામાં આ-
વે છે તે સાજન મંડળમાં વરના બાપને સાત વાર સાત સોપારી આપી બંનેના ગોત્ર તથા
ત્રણ પેઢી માતા, માતામહ, પ્રમાતામહ, પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, એઓનાં ઉચ્ચારણ થા-
ય છે અને જે આવ્યાં હોય તે ગળ્યાં મોં કરાવી તથા આખાં સોપારી, નાજિએર વગેરે
આપી વિદાય કરવામાં આવે છે, તેજ રીતે વરને ત્યાંથી વહુને માટે વસન (વસ્ત્ર) લઈ જઈ
સ્ત્રી પુરૂષ વર્ગ સાથે સાજન વરઘોડો કાડી લગ્ન નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે વખતે નાજ-
રની ન્યાતમાં બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ સર્વમાં સગાં સહોદરને જમણુવાર કરવામાં આવે છે. પછી
બધી ન્યાતમાં જમણુવારનો ચાલ નથી. એ થયા પછી વિવાહ તોડાય નહિં, પણ કેટલીક
ન્યાતમાં કેહેવત પ્રમાણે વર માંડવેથી પાછો જાય ખરો. એટલે પરણવા આવેલો પાછો જાય.
મિથાજી જમાડવાનો કેટલીક ન્યાતમાં સર્વ પ્રસંગે ચાલ છે અને કેટલીકમાં નથી. લગ્નને બે
દિવસ આગમચ મોઢ, ઔદિચ્ય, મોતાળા, ભાઠેલા નાગર સર્વે ન્યાતમાં સગાંવાહાણાં જ-

* ગણપતિની પૂજા સર્વ ગુભ કામને આરંભે સચળી વખતે અને સચળે ઠેકાણે થાય છે.
કેમકે ગણપતિનું માથું તેના પિતા મહાદેવે કંઈ આજ્ઞા ભંગ કરવાથી કાપી નાખ્યું તે વખતે
તેને વરદાન આપ્યું હતું કે મારા પેહેલાં સચળે તારી પૂજા થશે.

તેના આજ્ઞા ભંગથી દીનેશ પણ સાંભળ્યા છે.

માડવાનો ચાલ છે તેને ખાટાંવડાં* કહે છે અને લગ્નને પહેલે દિવસે પણ કોઈ ન્યાતમાં સાંજ સવાર ને કોઈમાં સાંજે એવી રીતે જમાડવાનો ચાલ છે. તેને વલામણાં (એટલે વહાલાંઓનું આવવું) કહે છે. એ રીતે જમાડે છે. તેમાં ચોખ્ખાનો દૂધપાક કે ખીર ન જમાડાય કારણ ચોખ્ખા ભાગેલાં હોય છે તે શુભ અવસરે મિષ્ટાન્નમાં ન આવે. એમાં કંસાર, લાખસી, સેવેનો દૂધપાક, પકવાન વગેરે સૂખડી જમાડવાને હરકત નથી. કેટલીક ન્યાતમાં લગ્ન પહેલાં ન્યાત, તડ અગર સગાને જમાડી વરેડી કરવાનો ચાલ છે. પહેલાં કરનારા એમ સમજી કરે છે કે લગ્ન વીત્યા પછી પરોણા થઈ જલદી પોતપોતાને રહેવાને ઠેકાણું જતા રહે તેથી તેને તે લાભ ન મળે તેથી પહેલે દિવસે અગર બીજે દિવસે આગમજ ભોજન કરે છે અને ગાયન નૃત્ય પણ તેમજ કરાવે છે. પણ પાછળથી ભોજન કરવાં એ યથા વિધિ છે. કેમકે લગ્ન વિધિ સમયે પ્રાયશ્ચિત્તના સંકલ્પ મૂકાય છે તેમાં પ્રાક્ષણ ભોજન કરવાનો સંકલ્પ મૂકાય છે તે લગ્ન પછીજ જમાડવું વિહિત છે. પણ એ તો ચાલ પડી ગયો એટલે જ્યારે ત્યારે કરવું. (સવરામ વસીનો અધમણીઓ ઝાંસવો તે ઝાંસવો એવું થઈ પડ્યું છે.) પહેલે દિવસે કેટલાકમાં કુલેકું કાઢવાનો એટલે વરઘોડો કાઢી તેમાં વર વહુને ગાડી ઘોડામાં બેસાડી, બીજા સામેલા કરી, ગામમાં ચક્રલા બજારે તે ફરવવાનો ચાલ છે. કુલેકામાં જનોઈની પેઠે ચોખ્ખા, દાળ, લોટ, વગેરે બેન, ફાઈ, માસી વગેરે તરફથી વાસણમાં મૂકી પાત્ર વર્ણિત કરવામાં આપવામાં આવે છે. કોઈ ન્યાતમાં વરનું જૂદું ને વહુનું જૂદું કુલેકું કાઢી વરઘોડો ફરવવામાં આવે છે. અને કોઈમાં મૂળેજ ફરવવાનો ચાલ નથી અને એકજ ન્યાતમાં સર્વે જાણ ફરવતા નથી. જે વરનું જૂદું કુલેકું નીકળે તેને કન્યાના ઘરની નજીકના ચક્રલે કન્યાની મા કંઈ રૂપા નાણું બક્ષિસ આપી વધાવી લેવાનો ચાલ છે. વધાવવું એટલે કુલ ચોખ્ખાની તેના ઉપર વૃષ્ટિ કરવી અને વધતું આયુરદા માંગવું અને તેના જશ બોલવા, અગર શુભ ચિંતન કરવું.

લગ્નને દિવસે ગાજતે વાજતે સ્ત્રી વર્ગના ગાયન, વારાંગનાના ગાયન, નૃત્ય સહિત, સાજન મેળવી વરઘોડો કાઢી કન્યાને ઘેર જવાનો ચાલ છે. વરઘોડો કાઢતાં પહેલાં નાગરની ન્યાતમાં સાસુ, વરને અંધોળ કરાવી આંખ આંજી પીતાંબર (પોતાના ઘરનો કે સાસરાનો) પહેરાવી શણગારીને પોતાને ઘેર જઈ લગ્નની સામગ્રી કરે છે. વરઘોડામાં સ્ત્રી પુરૂષ બેને વર્ગ સાજનમાં હોય છે. તેમાં જેમાં સામેલા હોય છે તેઓમાં સામેલાની સાથે વાજાં તથા સાજન હોય છે તેથી બહુ શ્રાવિ છે. વરઘોડો કન્યાને ઘેર પોહાયે એટલે સાજનના લોકોને પાનસોપા-

* ખાટાંવડાં=પડદા એ છ વડાં એટલે મા આપ તરફના ત્રણ ત્રણ વડાંનાં વડાંનાને જમાડવાં એવો અર્થ દીસે છે. જે વરનું જૂદું કુલેકું નીકળે તેને કન્યાના ઘરની નજીકના ચક્રલે કન્યાની મા કંઈ રૂપાનાણું બક્ષિસ આપી વધાવી લેવાનો ચાલ છે. વધાવવું એટલે ફક્ત ચોખ્ખાની તેના ઉપર વૃષ્ટિ કરવી. અને વધતું આયુરદા માંગવું. અને તેના જશ બોલવા, અગર શુભ ચિંતન કરવું.

રી, અત્તર, ગુલાબજળનો છંટકાવ, કુલ, તોરા, નાળિયેર, સોપારી (આખાં) આપી કન્યા-
ના બાપ વિદાય કરે છે ને વરને ઘોડાપરથી અગર ગાડીપરથી ઉતારી કુંભાર વર વરખેડું લઈ
આવ્યા હોય તેને કંઈ આપો વિદાય કરે છે. પછી વરને તેનો સાસુ અરથે છે (એટલે બે હાથે
વધાવે છે.) તેમાં પ્રથમ સૂતર પીંટ બે છે. (મતલબ કે મારી દીકરી સૂતર કાંતી વસ્ત્ર પૂરાં પાડ-
શે.) પણ લોક કહેવત એવી છે કે તને કાચે સૂતરે બાંધ્યા તેથી તું મારે સ્વાધીન છે. રથે વડે
વધાવે છે. (મતલબ કે મારી દીકરી વલોણાં વધાવી તારૂં પોષણ કરશે.) કહેવત કે રથેવડે મા-
રશે. ઘુંસરાવતે અરથે છે. (મતલબ કે ઘુસરૂં ખેડી તારૂં પોષણ કરશે.) કહેવત ઘુંસરે મારશે.
સાંખેલા વડે અરથે છે. (મતલબ સાંખેલે ખાંડી તારૂં પોષણ કરશે.) ઘંટીવતે અરથે છે. (મત-
લબ દળીને પોષણ કરશે.) તરાંકવડે અરથે છે. (મતલબ કે તરાંકે કાંતી પૂરૂં કરશે.) કહેવતમાં
તરાંકે વીંધશે. ઇંડીપીંડીએ વધાવે છે (ઇંડીપીંડી છાણુ-છાણાં લાવી તારૂં કામ કરશે. કડબના
સળીઆવતે અરથે છે તેના પણ એજ અર્થ. પછી વરનું નાક તાણવાનો પ્રયત્ન સાસુ કરે છે,
પણ તે તેનાં સગાં થવા દેતાં નથી. (એ નાક તાણવાની રીત વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે
તેના નાકપર મેલ રહી ગયો હોય તો નૂછી સાફ રાખવું.) પછી તે વરને માંડવામાં માથરૂં
હોય ત્યાં બાળુ કે માંચી ઉપર પાથરાણું પાથરી ખેસાડવામાં આવે છે. મોતાણા બ્રાહ્મણની
ન્યાતમાં માથરૂં (બાંબુની ચીપનું ગાડીની છત્રીના આકારનું) બાંબુના વાંસની કામડી કે ખ-
પાઠની કમાનવાળું કે નવું કુંચું હોય તે ઘરમાં કરવામાં આવે છે ને એ રીતે દક્ષિણી બ્રાહ્મણો-
માં પણ ઘરમાંજ કરવામાં આવે છે. તે ઉપરથી પણ મોતાણા બ્રાહ્મણ અસલ દક્ષિણી હશે એ
સિદ્ધ થાય છે. બાકીની વિધિ ચોરી આગળ માંડવામાં થાય છે. પછી ઘોડીવારે કન્યાના મામે
કે તે ન હોય તો મોટો ભાઈ કન્યાને લાવી પંથરાવે છે ને વરની સામે બાજક કે તેમજ કાંઈ
ઉંચે ખેસાણું ખેસાડે છે. બંને વરકન્યાનાં વસ્ત્ર તે વખતે સઘળાં રેશમી હોય છે. કન્યાને ચૂડો
નવો પેહેરાવેલા હોય તથા કાંચળી શીવ્યા વગર અમથા દોરા ભરી મૂકેલા હોય તેથી અને સા-
ડી રેશમી હોય તેને પાનેતર કહે છે. વરનો પોશાક પીતાંબર રેશમી, કભાય (અંગરખા) રેશ-
મી, અને પાઘડી સૂતરાઉ હોય છે. એ વસ્ત્ર વરનાં લગ્ન વખત બાણવાને ઘડી માંડેલી હોય છે,
(ઘડી તાંબા કે પીત્તળનો માપનો વાડકો તેની નીચે છિદ્ર હોય તે પાણી ભરેલા વાસણમાં મૂકે તે
તે છિદ્રવાટે તે વાડકામાં પાણી ભરાઈને વાડકો બ્યારે હૂબી જાય ત્યારે ઘડી થઈ કહેવાય.)
ઘડીઆળ રાખ્યું હોય અગર ગોરજ લગ્ન હોય તો મૂર્ચ અસ્ત પામે ત્યારે અગર સવારનાં
લગ્ન હોય ત્યારે ૬૦ શ્લોક જોઈ એકેરાગે ખોલે તેટલે ઘડી થઈ. એટલે એક પળનો એક શ્લો-
ક એવું માપ ગણે છે તે જોશીઆ ખોલે છે. ઘરના છાપરાં ઉપર ચડીને ખોલે છે, કારણ સૂર્ય-
નો ઉદય તથા અસ્ત ઉંચેથી બરાબર દેખાય. કન્યાનું મોં બરાબર ઢાંકેલું * હોય. (પણ

* એવી રીતે ઢાંકેલા મોઢાએ લગ્ન કરવાનો ચાલ તેથી કેટલીક ન્યાતમાં દરાવેલી કન્યાને
બદલે ખીજી કન્યા અગર તેવડો છોકરો ખેસાડીને હમાઈ થએલી છે એવી દંતકથા છે. તેથી
ગૂજરાતમાં કહેવત છે કે “નાગરની કન્યા ઉઘાડી કરીને લેવી.”

મોતાળા પ્રાણીઓમાં દક્ષિણીઓની પેઠે મોં ઉધાકું ને છૂટો ચોટસો હોય છે.) અને વરકન્યાની વર્ષે એક વખત ધરવામાં આવે છે તેને અંતઃપટ કહે છે. જ્યારે લગ્ન સમય થાય ત્યારે કન્યાને સૌભાગ્યના પેદરવાના પદાર્થો તૈયાર રાખવાને ગોર ચોઢેથી બોલે છે જે "અંતઃપટ સાવધાન, કાળીગાંડી સાવધાન, રત્નદીપક સાવધાન, મગસૂત્ર સાવધાન, હસ્તમેળાપક સાવધાન, વાછુંત્ર સાવધાન." વગેરે લગ્ન સમયની સામગ્રિ તૈયાર રાખવાને સાવધાન-સાવધાન કરવામાં આવે છે. સમય થાય કે તરત કન્યાનો જન્મજી હાથ વરના જન્મજી હાથમાં ગોર આપે અને પકડાવે એટલે વાછુંત્રવાળા વાછુંત્ર વગાડે, દીવો કરનાર દીવો કરે, મા, કન્યાને ગળે કાળીગાંડી બાંધે અને અંતઃપટ ઝાલનારા તે અંતઃપટ કાઢી લે-એટલે કન્યા વર ઉપર પાનવગેરેની મોઢામાંથી પીચકારી મારે એટલે ફરી વર્ગ ઘોળમંગળનાં ગીતો ગાવા માંડે. નાગરની ન્યાતમાં વેહેવાઈના વ્યંગ બોલી જોડણી કરી ગીત કરે છે તે ગાય છે. અગર સાધારણ ગીત જેમાં રૂખમણી વિવાહના લગ્નનાં, મહાદેવ પાર્વતિના લગ્નનાં, સીતા રામના લગ્નનાં જોડી કાઢેલાં ગીતો ગાય છે. પછી ચોરી આગળ વરવહુને એકબીજાને ડાબેજમણે બેસાડી કન્યાદાન માખાપ આપે છે. તેમાં ગોત્રોચાર કન્યાનો તથા વરના થઈત્રણ ત્રણ પેડીનાં નામ એકબીજા તરફનાં ઉચ્ચારણ થઈ કન્યાનો પાણિ વરના હાથમાં આપે છે, પછી કન્યાની મા વરની આગળ પગે લાગી એક પુરાણોક્ત શ્લોક બોલી કહે છે.

મમૌદર સમોત્પન્ના ચાવદ્વર્ષાણિષોપિતા । રત્નકન્યામયાદત્તાતુમ્યં વરંસમર્પિ-

તા ॥ ૧ ॥ દેશો વા પરદેશો વા X + X X

એ શ્લોક બોલી મા કન્યાનો હાથ વરના હાથમાં આપે છે. અગર તેમ આપતી નંથી તો હાથ જોડીને ઉભી રહીને ઉપર મમાણે બોલે છે અને દશપરદેશ તારે સુખે એ સુખી એમ બોલે છે.

એ તથા પછી કન્યા તથા વરને વર્તવાની વિધિ ગોર ચોરીના હોમ સમક્ષ કરાવે છે તેમાં મંગળફરાર, સમપદી વગેરે વિધિઓ છે. મંગળફરારમાં એક પથ્થરની નીશાપ અગર એવા પથ્થર ઉપર ડાંગરની ઢગલી મૂકે છે અને એક ફેરો વર ફેરે કે એક ઢગલી ભૂંસી નાંખે છે, વળી તેના અંગુઠો સાજો પકડે છે. અરીતે સાત ઢગલી ભૂંસી નાંખે છે. તેનો અર્થ એવો કે-હવાય છે જે કન્યાએ સાત તરેહનાં મોઢાં પાપ કર્યાં હોય તે હું મારું કરું છું. સાત ઢગલા તે સાત મેરૂ પર્વત ગણેલા છે એટલે એવા મેરૂ પર્વત જેવડાં પાપ બાળી નાંખું છું અને એ કન્યાને પવિત્ર કરી સ્વિકારું છું એવી મતલબ છે. અંગુઠો પકડવાની મતલબ એમ લાગે છે કે કોઈ કાળે પણ વર તે કન્યાને કંઈ મેણું મારે નહિ એમ હશે અને તેનું દાણું સાજો લે છે. એ વિધિઓની સાથે બીજી વિધિઓ ગોર કરાવે છે. તેની મતલબ વર પાસે કેહેવરાવે છે જે "અહંસાધુ" એટલે હું બ્રહ્મચારી હજીસૂધી રહેલો છું તથા હવે હું સંસારમાં આવી રીતે વર્તિશાં એવી પ્રતિજ્ઞા તેની પાસેથી તથા કન્યા પાસેથી કરાવે છે અને તે અગ્નિ સાન્નિધ્ય એટલે પરબ્રહ્મને પોહાંચે છે.

પછી તે વર તરફનાં સગાં કન્યાનું મો જોવા જાય છે. તેમાં પ્રથમ તેના બાપ, તેની મા, તેની મામી, તથા મામો, કાકી તથા કાકો, કૂંઈ, માસી વગેરે કન્યા તરફનાં વરનું મો જોવા જઈ તેને કંઈ આપે છે. એ રીતે જેટલાં વરની તરફનાં મો જુએ તેટલાં જણ કન્યાની તરફનાં જુએ અને સરખું આપવું લેવું થાય * છે. એ રીતે મો જોવાની ચાલ કોઈ ન્યાત-માં માયરામાં કરવાની પણ હોય છે. ખીજી ન્યાતોના પ્રાહ્નણોમાં કન્યા પરણ્યા પછી મો ઢાંકે-લું રાખે છે, પણ મોતાણા પ્રાહ્નણની કન્યા તો સઘળો પોશાક માય ઉઠાડતાં લગી દક્ષિણી-રાખે છે. દક્ષિણીની પેઠે કાછડી આગલાં પાછલી ઘાલે છે તથા ચોળી પેહેરે છે અને માથું ઢિ-ઘાડું રાખે છે. જે સોપારી વાગ નિશ્ચય કરતી વખતે વેહેવાઈ વેહેવાઈએ એકબીજાને આપ હોય તે સોપારી એક ધોળા લૂગડાને છેડે કન્યા તથા એક લૂગડાને છેડે વર બાંધે છે તેને અં-તરાસન કહે છે. તે સંબંધી વિધિઓ કરતી વખતે વરકન્યાએ એકબીજાના છેડા પોતપોતાના હાથમાં રાખવા જોઈએ એવી રીત છે—એટલે એ મતલબ છે કે જે વિધિ કાર્ય કરે તે બીજું ન કરે તો તેણે કંઈ જાણવું.

ગૂજરાતી પ્રાહ્નણ સર્વમાં કન્યાને બાપ તરફ અગર સસરા તરફ ઠોડા (પગનાં કદડાં), વાળી (નથ, વિંટલી નાકની.) મંગળસૂત્ર (કાળીગાંડી કંકની.) ગજાનું તથા ચૂડો (હાથીદાંતનો અગર લાકડાનો સોને મહેલો અગર સાદો.) એટલાં આભૂષણ તથા પાનેતર (પેહેરવાનું વસ્ત્ર.) તથા કાંચળી, ચોળી તથા કંક એટલું તો આપવું જોઈએ.

લગ્નવિધિ:—ચરલક્ષ એટલે કંસાર ખવડાવે એટલે સમાપ્ત થાય છે. ચરલક્ષ એટલે ચો-ખા એક ત્રાંખાના વાસણમાં રાંધીને તે એક થાળીમાં કાઢી તેના પાંચ ગ્રાસ (કોળીઆ) કન્યા વરના મોમાં આપે, અને વર કન્યાના મોમાં આપે. તે વખતે પણ નાહીધોઈ કન્યાના બાપે વરને નવાડી ધોવાડીને વિધિ પ્રમાણે પ્રથમ કહ્યા મુજબ ગોત્રોચાર તથા પિત્રોચાર કરીને ક-ન્યાદાન કરવું. તેની સાંચે વરને બીજું. પણ યથામિલિત આપવાનું છે. એ વખતે તથા બીજા કન્યાદાન વખતે સર્વે પ્રાહ્નણોને ગૃહસ્થો સુઝાં કન્યાનું દાન સ્વસ્તિ કહીને લેવાનો ચાલ છે. હવે એ ચાર લક્ષ કરવાનો ચાલ જોઈએ, જોડ, રાયકવાળ, બંબુશ્રીગોડ, ટોળકીઆ, નાગર વગેરે પ્રાહ્નણની ન્યાતોમાં લગ્નનેજ દહાડે અગર તેને બીજા ત્રીજા કે ચોથે દિવસે કરવાની રીત છે. એ રીત થઈ એટલે વરની જાનને જમાડવાનો ચાલ બંધ થાય છે, પણ અમદાવાદ, સિદ્ધપુર, વીરમગામ વગેરેના વાંકડીઆ તથા ગુંજના પસે તો તે પછી પણ કબુલાત મુજબ

* એ ઉચ્ચાર થવાનું કારણ એ કે એક ગોત્રમાં ચાર પેઢીના સગપણમાં લગ્ન નહિ થાય, કેમકે શાસ્ત્રમાં ને પ્રમાણે થવાનું કહ્યું નથી. * આ ઉપરથી તથા નીચેના શ્લોક ઉપ-રથી વરકન્યા મોટાં સમજણાં હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે.

અજ્ઞાતપતિ મર્યાદામજ્ઞાન્નપતિ સેવના નોમહાનિર્વાણો દ્વા રુચેત્ પિતા વાલ્હ-
મજ્ઞાત ધર્મ શાસના ॥

તોણીના હક છે. જે પુરુષને કૃષ્ણ મળે છે તે હું જીવન જીવન મળે છે. એ ઉપરથી સ્ત્રી પુરુષનું જોડું બાંધવામાં કેટલો લાંબો વિચાર કરવો જે સ્પષ્ટ દીસે છે. એ રીતે લગ્નની રીતી સમાપ્ત થઈ હવે મૃતક સંસ્કાર રીતી કહીએ છીએ.

કોઈ માણસને મૃત્યુ આવવાના સમય પાસે આવે છે તે તેનાં ગાત્ર ઘણું કરીને દિવસે દિવસે સિયિળ થતાં જાય છે તેથી જાણાય છે. તેથી ગરુડપુરાણમાં તથા ખીજા પુરાણોમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ આતુરસન્યસ્તાવસ્થાની દિક્ષા લઈ સંસાર ત્યાગ કરે છે કે તેની પછી ક્રિયાકર્મ ન થયા તો દાષ નથી એમ સમજે છે. અગર કોઈ તેમ ન કરે તો મોક્ષ, દેવગતિ, સારાં મનુષ્યગતિ—એટલે બોલે અવતારે સારા રાજા વગેરે મોટા સાધુ પુરુષ થવાની ગતી તથા ભૂત થવાના નિર્વાણાર્થે ધર્મ, દાન, ધ્યાન, તપ, દમન, (અપવાસ વગેરે) કરે છે. પુણ્યશુદ્ધિ કરે છે, વિશુદ્ધિ કરે છે, જળાશય વગેરે ધર્મનાં કામ કરે છે, ભજન કરીતન કરે છે, નવધા ભક્તિ કરે છે, પાપ, કર્મ દાષ નિવારાણાર્થે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સાધુસંત અતિથિ સન્યાસી વગેરેને અન્નદાન, પ્રાન્નજી ભોજન કરે છે. ગૌદાન, ભૂમિદાન, અન્નદાન, રથદાન, હસ્તિદાન, વસ્ત્રદાન વગેરે દાન આપે છે. કરેલા પાપનો નાશ થાય અને અસદ્ગતિ મટી જઈ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે કેટલાએક તિર્થયાત્રા કરે છે, કેટલાએક કથા, પુરાણ, ભગવતગુણાનુવાદ કરે છે તથા શ્રવાણ કરે છે. વગેરે અનેક રીતના ધર્મ પુણ્ય કરે છે કે તેણે કરીને સદ્ગતિ થાય ને મરણ શુદ્ધ થાય. વ્યાધિ, રોગ, દાષની ખીડા ન નડવાને દાનદાનાદિ બહુ કરે છે, જપ તપાદિ કરે છે અને સુચળ જ્ઞાની પ્રાણીઓ જે તેમાં સમજતા હોય તેવા પાસે કરાવે છે. આંધળા લૂણ વગેરેને અન્નદાન તથા તેવાઓને માટે ભિક્ષાગૃહ કરે છે અને વિદ્યાવૃદ્ધિ સાથે વિદ્યાલયો કરાવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને આશરો આપે છે—એટલે સાક્ષાત્ વિદ્યાદાનજ દીધા જેવું કરે છે. એ રીતે દાન, ધર્મ, ભક્તિ, ભજન, તાડા, ભોગ સેવાચાકરી કરે છે, જે તેણે કરીને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય. ઝાડ રોપાવે છે, પરબડીમાં બંધાવે છે એવી રીતે કે તેથી સદ્ગતિ થાય.

એ રીતે સારી ગતિ થવાને ધર્મનાં કૃત્ય કરે છે. મૃત્યુકાળ પાસે આવતો જાય છે એમ જાણાય છે એટલે તે માણસને કૌર કરાવી ગંગાજળ અગર તેવાં પવિત્ર પાણીએ નવાડી તેની પાસે તેને હાથે તેના દીકરા અગર સ્ત્રી જે નિકટનું સગુંસંબંધી હોય તે તેના હાથ આલી દાને અપાવે છે. તેમાં અન્ન, વસ્ત્ર, ગાય, સૈયાભૂમિ, ઘોડા, હાથી, રથ, વાહન, ઘી, તલ, વાસણ જેટલું જેને મળે ને ખની શકે તેટલું હાથે અપાવે છે. તેમ ખનવાને અવકાશ ન હોય તો તેને સંકલ્પ મૂકાવે છે ને તે દાને પાછળથી આપવામાં આવે છે. એ રીતે મૃત્યુનાં ચિન્હ, ડોળ, ફાંડવા, નાડી બંધ પડવી, હાથપગ તણાવા, મોઢાવાટે બે ત્રણવાર શ્વાસ જઈ તેને ડંડીઆ આવવા, શ્વાસોશ્વાસ બહુ જોરમાં ચાલવો ને તેથી ખભાં હાલી જવાં, મળમૂત્રાદિ શકે થઈ જવી, મોઢામાંથી ખરખોટા આવવા, એવાં એવાં ચિન્હ જાણાય એટલે પાસેનાઓ તેને એક

† દૂધનું દૂધમાં ને પાણીનું પાણીમાં ગયું તેવી દૂધવાળાની દેહેવત પ્રમાણે થાય છે. પાનનું કૃષ્ણ ને પુણ્યનું કૃષ્ણ જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ ભોગવવાનું શાસ્ત્રમાં છે તે જોડું નથી.

પીયર તરફથી રાંડી સાદ્દેા કે વસ્ત્ર પહેરાવે છે ને રડતાં મૂટતાં પવિત્ર જગાશયમાં નાહી કલ્પાંત કરતાં પાછાં મુકામે જાય છે અને ત્યાં રડવાની, હેડા વાળવાની રીત કર્યાં પછી સ્ત્રીઓ પોત પોતાને ઘેર જાય છે. પછી શબ બાળી પુરૂષો આવે છે તેમાં મરનાર કુટુંબીઓ દાદાંજીઓ એટલે પવિત્ર જગાશયમાં અંજળીઓ આપી નહાહી વસ્ત્ર પહેરી મરનારને ઘેર રડતાં તથા તે સગો કે મિત્ર હોય તો તે પ્રમાણે વદી રડતા રડતા ઘેર આવે છે અને જેણે દાહ મૂક્યો હોય તેને મુકું વસ્ત્ર આપીને તેને પહેરાવે છે. પછી તે મધ્યતન બાળવાને સાથે આવ નારને પગે લાગી “શ્રમ પડ્યો તે ક્ષમા કરશો” એમ કહી રજા આપે છે અને સર્વે પોત પોતાને ઘેર જાય છે. પછી મરનાર કુટુંબી મિત્રો તે દહાડે અગર રાત પડી ગઈ હોય તે બીજે દહાડે મરનારનું ઉડમાણું (એટલે પથારી ઉડાડવી) કરવાને કોઈ જગાશય પવિત્ર સ્થળે જઈ ત્યાં કડવા લીંમડાના પાંદડાં આપી કોગળા કરી તથા પોતાનું મ્હો છાયા જગાશયમાં જઈ મરનારને ઘેર આવી પોત પોતાને ઘેર જાય છે. પછી તેજ દહાડે મરનાર જેના નજીકનું પૂજ્ય હોય તેને ઘેરથી લૂખારો (લુખો આહાર ધી વગરનો) આવે તે કુટુંબીઓ જામે છે અને મરનારને પિંડ તથા અંજળી તેના પ્રેમનામ વડે આપી તે પિંડ બહાર ફેંકી દે છે તે કાગડા વગેરે ખાય છે. એ રીતે ૧૦ દિવસ ખાય છે.

એ દશ દિવસ મૂઢી તેને તીર્થની જગાએ એક એક પિંડ મૂકે છે તેને દશાહશ્રાધ કહે છે. દશા પછી એકાદશાહ શ્રાધ થાય છે એવો પ્રચાર છે.

કૃષ્ણ ને અર્જુન જે તેના પરમભક્ત તેના મરના, મોક્ષ મેળવવાના, જે તેના ઉત્તર દશ માણસોને સંસારનો માયામાંથી ચિત્ત કાઢી નાંખી, વેદાંત માર્ગે ચોગાલ્યાસે વાર્તિ, તક્ષીન થઈને નિર્વાણ પામવાનો માર્ગ કહ્યો છે.

મૃતકની વિધિઓ બીજા ભાગમાં કહી છે, સારાંશ કે મરનારે પોતાની હયાતીમાં ધર્મ, ધ્યાન, મુચ્ચલતા, દાન, પુણ્ય, સદાચરણ, દયા, શાંતી, સાધુનાં દશ લક્ષણે, તથા પ્રેમ, નવધા ભક્તિએ વર્તવું. અને મરણ પછી તેના વંશનાઓએ તે નિમિત્તે શકત્યાનુસાર પુણ્ય કરવાં એટલે તે મોક્ષ ગતિ પામશે.

શુદ્ધિ પત્ર.

પ્ર.સં.	સી.સં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૧	૧	શદ્ર	શૂદ્ર
૪	૧૦	સંધી	સૂંધી
૫	૬	જુદા જુદા	જુદા જુદી
૬	૧૪	તે એ વિષે	એ વિષે
૭	૭	સંધી	સૂંધી
૮	૨૦	ગોમતીપાલ	ગોમતીવાલ
૧૪	૧૩	મરુકાંડીઆ	મરુકાંડીઆ
"	"	૭૩મી પછી ૭૪મી નથી	૭૪ ચોવીસા
૨૦	૧૨	ને વેદામાં	વેદામાં
"	૧૪	વર્ગ	સર્ગ
"	૧૮	"	"
૨૩	૨૫	દખનું	દુઃખનું
૨૮	૧૩	સ્વસ્થાપ્ય	સ્વસ્થાપ્ય
૩૨	૮	વીરવતી	વીરવતી
"	૧૮	અંતરક્ષ	અંતરિક્ષ
"	૨૬	ચૂક્યા	ચૂક્યા
"	૨૩	હું	હું
૩૫	૨૩	તેનાં	તેમાં
૩૬	૧૪	યજુર્વેદના	યજુર્વેદના
૩૭	૭	ચન્તર	ચન્તર
૩૮	૩	કણ્ણો	કણ્ણો
૩૯	૧૮	ઉપનર્ગોના	ઉપનર્ગોના
૪૧	૨૪	પાસે	પાસે
"	૨૭	ભીજવવાં	ભીજવવા
૪૨	૧૮	યજુર્વેદ	યજુર્વેદ
૪૫	૨૨	પૂર્વજ	પૂર્વજ
૪૬	૧૪	શદ્ર	શૂદ્ર
૪૮	૮	તે માટે	તે તાડે
"	૨૦	સ્વસ્થાપ્ય	સ્વસ્થાપ્ય

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૯	૯	મ્યમ્ય	મમ્યા
૫૧	૨૫	તેજસ્વી	તેજસ્વી
૫૨	૩	ફળં	દળં
"	૧૪	સમિતીધાન	સમીતીધાન
"	૨૨	મેઘાદિ	મેઘાદિ
૫૩	૨૦	સંધી	સૂધી
૫૫	૨૫	છે	છે
૫૬	૮	કરવા	કરવાં
૬૦	૧૨	અટલે	અટલે
૬૧	૧૮	કલ્પિજઃ	કલ્પિજઃ
૬૨	૨૬	સિન્ધ	સિન્ધુ
"	૨૭	તથા	તથા
"	"	કરનારી	કરનાર
"	૨૮	સૂર્યાદિ	સૂર્યાદિ
૬૩	૨	બધ	બધા
"	૭	પરં	પૂરં
"	"	આપી દે	આપી દેવુ
"	"	છટી	છૂટી
"	૮	પાછડી	પાછડી
૬૫	૪	બહુસ્પતે	બહુસ્પતે
"	૫	અદિશિસિ	અદિશિસિ
"	૬	કુમચ્ચ	કુંમચ્ચ
૬૬	૨૧	આદિવો	આદિ
૬૮	૧૭	દવાં	દવાં
"	૧૮	સંધી	સૂધી
૬૯	૧૩	એઆથી	એ
"	૧૯	કન્યાનાં	કન્યાનાં
"	૨૫	કર્તું	કર્તું
"	૨૯	ગરન્ધાશ્રમનાં	ગરન્ધાશ્રમનાં

પા.નં.	સ્રી.સ્રી.	અર્થ.	શુદ્ધ.
૧	૧૭	પરમેશ્વર	પરમેશ્વર
૭૪	૬	વગત	વગત
૮૩	૧	વિદાનો	વિદાનો
"	૩	છપ છપ	છપ
"	૧૬	તેને	તને
"	૧૮	કર્મી	કર્મી
"	૨૭	કરે	કરે
૮૪	૧	હુ મી	આ મી
"	૨	પામ્યા	પામ્યાં
"	૧૫	પત્યાદિ	પત્યાદિ
"	૨૫	તેમાં	તેના
"	"	દષ્ટિ	દષ્ટિ
"	૨૧	ઉત્તમચરાણુ	ઉત્તમાચરાણુ
૮૫	૭	વાસાણુકુસાણુ	વાસાણુકુસાણુ
"	૯	રીસવાળા	રીસવાળાં
"	૧૫	તેવા	તેવાં
૮૪	૧૭	આ સ્ત્રીને	તે આ સ્ત્રીને
૮૬	૨	રાખવા	રાખવાં
"	૩	પોતે	પોતાને
"	૧૨	ઘર + આશ્રમ	ઘર + આશ્રમ
"	૨૪	કર્મકાંડી	કર્મકાંડીએ
૮૮	૮	ગૃહસ્થ	ગૃહસ્થ
૮૯	૩	ગ્રામાન્	ગ્રામાન્
"	૨૬	પૂર્વોશ્રમના	પૂર્વોશ્રમના
૯૦	૨૧	ચર્યાશ્રમ	આચાર્યાશ્રમ
"	૨૪	પરમાત્મા	પરમાત્માને
"	૨૮	ત્યાંસૂધી	ત્યાંસૂધી
૯૧	૯	લોકે	લોકે
૯૨	૭	વર્તે	વર્તે
"	૧૦	ક્રમુખાના (ગેરના)	ક્રમુખાનાં (ગેરનાં)
"	૧૭	દાદી	દાદી

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯૩	૨૮	નય એક	નય તે એક
૯૪	૩	તેમ	તે
"	૨૪	ષપદાજ્યં	વૃષદાજ્યં
૯૬	૮	વર્ગ	સર્ગ
"	૧૨	(વર્ગ ૨૧)	સર્ગ ૨૧
૧૦૧	૫	કૂપાદિમાં	કૂપાદિમાં
"	૨૨	ત્યાં સંધી	ત્યાંસૂધી
૧૦૩	૧૭	જૈનમતી	જૈનમતી
"	૧૮	મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય
૧૦૪	૪	પર્વેના	પૂર્વેના
"	નોટમાં	પ્રવર્તતાવવાં	પ્રવર્તતાવવાં
૧૦૫	૮	ખૂણુખોચરે	ખૂણુખોચરે
"	૧૩	કે રખે	કેમકે રખે
૧૦૭	૧૬	જેવા	જેવી
"	૨૧	પધી	પછી
૧૦૮	૪	ધંધરોદેશ	ધંધરોદેશ
"	૩૦	પહેરાવે છે	પહેરાવે છે કે
૧૦૯	૩	આરભ	આરંભ
૧૧૦	૨૬	સંકલ્પ	સંકલ્પ
૧૧૧	૩	ઝાળામાં ઝડપાવાળા	ઝાળીમાં ઝડપાવાવાળા
૧૧૨	૨૧	તે	તેને

૨૧૧૪

